

**HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR URFA ŞEHRİ'NİN
SİYASİ, SOSYAL, KÜLTÜREL ve EKONOMİK HAYATI**

**Danışman
Doç Dr. Muammer GÜL**

**Hazırlayan
Muammer ÖZBEBİT**

**ŞANLIURFA
2006**

Doç. Dr. Muammer GÜL'ün danışmanlığında Muammer ÖZBEBİT 'in hazırladığı “ 8. Yüzyıldan 15.Yüzyıla Kadar Urfa Şehri'nin Siyasi , Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayatı” konulu bu çalışma ...../ ...../..... tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Muammer GÜL

Üye: Yrd. Doç. Dr. İbrahim İSLAM

Üye: Yrd. Doç. Dr. M. Nuri TÜRKMEN

Bu Tezin Tarih Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

Prof. Dr. Zuhal KARAHAN KARA
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanundaki Hükümlere tabidir.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Kısaltmalar.....	vi
Önsöz.....	viii
Giriş	1
1. Urfa Şehri'nin İsmi Nereden Gelmektedir?	1
2. Urfa Şehri'nin Topoğrafik Yapısı.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR URFA ŞEHİRİ'NİN SİYASİ TARİHİ.....	5
A. Roma ve Bizans İmparatorluğu Dönemi Öncesi Urfa.....	5
B. Roma ve Bizans İmparatorluğu Döneminde Urfa	8
C. Arap Fütuhâtı ve İslamiyet İle Tanışma.....	12
D. Türkler'in Urfa'yı Fethi ve Bölgeye Yerleşmesi.....	16
E. Haçlı Kontluğu Döneminde Urfa.....	22
F. İmameddin Zengi'nin Urfa'yı Fethetmesi.....	31
G. Urfa'da Eyyubiler Devleti'nin Hakimiyeti	35
H. Urfa'da Türkiye Selçuklu Devleti'nin Hakimiyeti.....	38
I. Urfa'da Harzemşahlar Dönemi.....	39
J. Urfa'da Moğollar Dönemi.....	42
K. Urfa'da Ak Koyunlu Egemenliği.....	44
İKİNCİ BÖLÜM	
8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR URFA'DA İDARİ ve FİZİKİ YAPI.....	49
A-İDARİ YAPI.....	49
1- İslamiyet Öncesi İdari Yapı.....	49
2- İslamiyet Dönemi İdari Yapı.....	52
3- Türk Hâkimiyeti Döneminde İdari Yapı.....	56

B- FİZİKİ YAPI.....	62
1-Kale.....	62
2- Kiliseler.....	66
2.1- Eski Kilise(Hıristiyan Kilisesi).....	66
2.2- Edessa Katedrali (Büyük Kilise).....	66
2.3- Aziz John Babtist- Aziz Adday Kilisesi (Vaftizci Yahya Kilisesi).....	67
2.4- Beth Alah Kuikla Kilisesi.....	67
2.5- Martir Barlaha Kilisesi (Şehit Barlaha Kilisesi).....	67
2.6- On iki Havariler Kilisesi (Fırfırh Kilise).....	68
2.7-Sergius Kilisesi.....	68
2.8- Mor Stephan Kilisesi (Kızıl Kilise).....	68
2.9- Ayasofya Kilisesi.....	69
2.10- Meryem Ana Kilisesi.....	69
2.11-Mor Sergius- Mor Şem’um Kilisesi(Mor George Kilisesi).....	70
2.12- Aziz Pavlos- Aziz Petrus Kilisesi(Reji Kilisesi).....	70
2.13- Der Yakup Kilisesi.....	71
2.14- Yakubi Thedora Kilisesi.....	71
2.15- Ermeni St. Euphemia Kilisesi.....	71
2.16- Ermeni Holy Apostaller Kilisesi.....	71
2.17- Konföserler Kilisesi.....	71
2.18- İlahi Apostaller Kilisesi.....	71
2.19- Savror Kilisesi.....	71
3- Camiiler.....	71
3.1- Halilül Rahman Camii (Döşeme- Makam Camii).....	71
3.2- Ulu Camii.....	72
3.3- Pazar Camii.....	74

3.4- Eski Ömeriye Camii.....	75
3.5- Hasan Padişah Camii (Hasan Paşa Camii).....	76
3.6- Kara Musa Camii.....	77
3.7-Toktemur Mescidi.....	78
4- Medreseler.....	78
4.1- Eyyubi Medresesi (Nakıbzade Hacı İbrahim Efendi Medresesi).....	78
4.2- Halilül Rahman Medresesi(Makam-ı Ceddi Enbiya).....	79
4.3- Hasan Padişah Medresesi.....	79
4.4- Ulu Camii Medresesi.....	80
5- Tekke, Türbe ve Zaviyeler.....	80
5.1- Şeyh Mesud Tekkesi ve Türbesi.....	80
5.2- Semmtü'l- Mevt Zaviyesi (Mencik Zaviyesi).....	81
6- Sinegoglar	81
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	82
8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR URFA'DA SOSYAL HAYAT.....	82
A- URFA ŞEHİRİ'NİN DİNİ YAPISI.....	82
1-Gayri Müslimler.....	82
1.1- Paganlar- Sabiiler.....	82
1.2-Yahudiler.....	87
1.3- Hıristiyanlar	88
1.4- Süryaniler.....	93
2. Müslümanlar.....	96
3. Dinler Arası İlişkiler.....	99
B- URFA ŞEHİRİ'NİN DEMOĞRAFİK YAPISI.....	106
C- URFA ŞEHİRİ'NİN EKONOMİK HAYATI.....	111
1- Urfa'da ticaret ve ticaret yolları.....	116

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	121
8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR URFA'DA KÜLTÜREL HAYAT.....	121
A- URFA'DAKİ EĞİTİM ve KÜLTÜR KURUMLARI.....	121
1- Harran Okulu.....	121
2- Cam-i Kebir Medresesi.....	122
3- Ayn-Halilür- Rahman ve Mevlüd-ü Halilür – Rahman.....	123
4- Mencik Zaviyesi.....	123
5- Şeyh Mesud Dede-i Horasan-i Zaviyesi.....	124
B- URFADA YETİŞEN BİLGİNLER.....	124
1-Georges... ..	124
2- Ebu Zakariyya Yuhanna İbn. Musavih	124
3- Theodore Ebu Kurra.....	125
4- Edessalı Job	125
5- Edessalı Toma oğlu Teophila	125
6- El- Battani	125
7- Sabit b. Kurra.....	126
8- Es- Sanevberi-Mahrut.....	127
9- Sinan b. Sabit.....	127
10- El- Harrani Ebu İshak İbrahim b. Sinan b. Sabit	127
11- Ebu İshak	128
12- Ebü'l Fazl bi Ebi'l Hucr Takiyuddin Hamid	129
13- Urfalı Mateos	129
14- Ebü'l Fazl Yusuf b. Fazlullah el-Sekkani	130
15- Ebu Hulayka Reşid ed-Din	130
16- Abdulkadir b. Abdullah el-Hafız Ebu Muhammed el Rehavi	130
17- Muhammed b. Teymiyye el –Harrani	130

18- Ebü'l Ferc Abdullatif b. Abdulmun'im	131
19- İbrahim Ayn Basal	131
20- Takıyüddin Ahmed b. Teymiye	131
21- Hasnun el- Nasrani el- Ruhavi.....	132
Sonuç.....	133
Kaynakça.....	136
Özet.....	145
Abstract.....	146
Ekler.....	147
Ek.1 8. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Urfa'da Yöneticilik Yapmış Şahsiyetler	147
Ek.2 Fotoğraflar	153
Ek.3 Mimari Planlar.....	191
Ek. 4 Haritalar	194

KISALTMALAR

ATAM: Atatürk Araştırmalar Merkezi

Bk: Bakanız

C:Cilt

Cm: Santimetre

çev: Çeviren

D: Doğumu

Ed: Editör

Ek: Ekler

E.I: First Encyclopaedia of İslam

Foto: Fotoğraf

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

Gr: Gram

H:Hicri

Haz: Hazırlayan

Hız: Hazreti

İ.A: İslam Ansiklopedisi

İmp: İmparator

m:metre

m²: metrekare

Mad: Madde

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

M.Ö: Milattan Önce

M.S: Milattan Sonra

No: Numara

Ö: Ölümü

S: Sayı

s: Sayfa

Şurkav: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırmalar Vakfı

TTK: Türk Tarih Kurumu

USA: United Staes of America

Ünv: Üniversitesi

Vd: Ve devamı

Yy: Yüzyıl

Yay: Yayınları

ÖNSÖZ

Mezopotamya toprakları, insanların yaşam sürdürebildikleri bir coğrafyadır. Fırat ve Dicle Nehirleri'nin beslediği bu bereketli topraklar hem yerleşim hem tarım hem de ticaret için uygun bir coğrafya olmuştur.

Tezimizin konusu olan Urfa şehri de Mezopotamya havzası içinde yer almıştır. M.Ö. 3.bin yıldan beri devletlerin iştahını kabartan bir cazibesi olan bu şehir; sık sık savaşların ortasında kalmış ve savaş alanı olmaktan kurtulamamıştır.

Şehre esas ününü getiren olay ise, şüphesiz Hz. İsa'nın havarilerine inarak Hıristiyanlığı kabul ettiğine inanılan Abgar Krallığı dönemi olmuştur. Şehrimizin, dini ve siyasi tarihi bundan sonra ön planda olmuştur. Şehir Roma İmparatorluğu'nun Sasanilerle olan savaşlarında maalesef büyük sıkıntılar çekmişse de sonunda Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı kabul etmesiyle siyasi baskılardan kurtulmuştur.

Dünyanın Hıristiyanlığı kabul eden ilk krallığı olması nedeniyle ve Hıristiyanlığa Kudüs kadar beşiklik etmesi onun Avrupalılar gözünde kıymetini bir kat daha artırmıştır. Bu durum Hıristiyanlar'ın kendi içlerinde mezhep kavgalarını da getirmiştir. Kendi içindeki mezhep kavgalarından bunalan şehir 639'da İslamiyet'le tanışmıştır. İslam imparatorlukları zamanında gözde bir sınır bölgesi olup, ismi değiştirilen Urfa'nın bundan sonra askeri konumu daha dikkat çekici hale gelecektir.

1018 yılında Çağrı Bey tarafından gerçekleştirilen keşif hareketiyle Anadolu topraklarına Türkler'in girmesinden Urfa da etkilenmiştir. Hıristiyanlığı ile övünen şehrin Selçuklu Emiri Bozan'a teslim olması Avrupa'da şaşkınlık yaratmıştır.

İslam ve Hıristiyan dünyası için yeni gelişmelere gebe olan bir süreçte Papa'nın Kutsal Şehrin düşmesinden duyduğu tedirginlik ve kinle başlattığı Haçlı Seferleri, bölgede büyük sıkıntılar yaratacaktır. Haçlılar'ın - Latinler' in- hayali aslında Ortodoks mezhebini ezmek iken buna kılıf olarak kutsal mekânları din düşmanlarından kurtarma göstermişlerdir. İslam Dünyası'nın toparlanmasına sebep olan Haçlı Seferleri 1144 yılında İmameddin Zengi'nin Urfa'yı almasıyla ilk darbesini almıştır.

Konumuz olan Urfa'nın Sosyo-Ekonomik ve Kültürel tarihi incelenirken yukarıda bahsettiğimiz dini özelliğinden dolayı araştırmalarda din konusu ön plana çıkmaktadır. Şehrin özellikle Sosyal tarihinin açıklanmasında büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Bunun sebebi ise Müslüman kaynaklarından şehrin sosyal tarihini tasvir edecek çok az bilginin elde edilmesidir.

8 -15. yüzyıl zaman aralığı her alanıyla işlenirken hiç şüphesiz ki bazı konularda sınırlamaya gitme zorunluluğu duyulmuştur.

Dini-Siyasi tarihinden çok fazla kopamayan şehir halkı, kültürüne de bunları yansıtmıştır. Yapılan arşiv incelemesinde ana kaynaklar ve birinci el tetkiklere ulaşılmaya çalışılmıştır. Ana kaynaklar Türk Tarih Kütüphanesi'nin arşiv bölümünden sağlanmıştır. Yerel araştırmacılar, şehir hakkında düzenlenen çeşitli sempozyum bildirimleri ve özel yayımlardan yararlanılmıştır. Şehirdeki mimari eserlerin fotoğraflamaları ve mimari plan özellikleri çıkarılmaya çalışılmıştır. Hiç şüphesiz ki kaynakların dağınıklığı, tezimizin oluşturulmasında ayrı bir sıkıntı sebebi olmuştur. Tezimiz dağınık halde bulunan 8–15. yüzyıl aralığında Urfa'nın tarihini toparlamayı amaçlayan bir çalışma olarak sunulmuştur.

Tezin okunuşu sırasında Urfa'nın isimleri arasında farklılıklar olduğu görülecektir. Geniş bir tarih aralığında inceleme yapıldığından şehrin ismi; hangi konu başlığı veya zaman diliminde geçmekte ise o özel ismi ile kullanılmıştır. Osrohona, Edessa, er-Ruha, Ruha ve Urfa şehrin en çok kullanılan isimleri olmuştur.

Bu çalışmanın oluşturulmasında; başta konunun belirlenmesinden, şekillenmesine kadar her adımında yardımcı olan kıymetli vakitlerini esirgemeyen danışmanım Doç. Dr. Muammer GÜL'e, çevirilerimde bana yardımcı olan eşim Gülay ÖZBEBİT ve her konuda desteğini hissettiğim aileme şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Muammer ÖZBEBİT

ŞANLIURFA

GİRİŞ

1-) URFA ŞEHİRİ'NİN İSMİ NEREDEN GELMEKTEDİR?

Şehrin isminin nereden geldiği bugün dahi tartışma konusu olmaktadır. Şehrin isminin dayandırılmaya çalışıldığı devlet veya milletler üzerinde hala şüphe ve tartışmalar vardır.

Kaynaklarda birçok isminden bahsedilse de Urfa şehrine Süryanilerce Orhay veya Ürhây; Araplarca Er-Ruha, Romalılarca Edessa denmiştir.¹ Şimdilerde ise şehre Orfa veya Urfa denmektedir. Şehir şu an Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi'nin verdiği Şanlıurfa ismini kullanmaktadır.

Birçok kaynaktan da anlaşılacağı üzere şehrin kuruluşu ve ismini alışında rivayetler oldukça fazladır. Şehrin bilinen en eski isminin Edessa olduğu söylenir.² Edessa, Alexandar The Great (III. - Büyük İskender)'den sonra gelen Seleukoslar döneminde Urfa'ya verilen bir isimdir. Eski Makedonya'nın başkentine verilen isim de Edessa idi. Bu kelime Trak dilinde “ Suyu Bol ” anlamına gelmektedir. Başka bir isim ise, “Aıgai ” veya “Aegae ” olan bu şehre Bulgar dilinde “ Vodena ” denilmekteydi. Vodena Slavcada “ Su ” anlamına gelen “ Voda ” kelimesinden üretilmiştir. Makedonya'da konuşulan Trak dili ile akrabalığı olan Frikyia dilinde ise suya “ Vedi ” denilmekteydi. Traklar suya Vedi kelimesinin “ V ” harfini saklayarak Trakya dilinde “ Suyu Bol ” anlamına gelen Edessa isminin yine aynı anlama gelen Slavca “Vodena” kelimesine çevrildiği açıkça görülmektedir.³

Yunanistan'ın Selanik şehriyle Yugoslav sınırı arasında bulunan Edessa bugün de aynı isimle anılmaktadır. Makedonya kralı II. Filip'in oğlu III. İskender Asya'yı fethettikten sonra haleflerinden I. Seleukos bugünkü Urfa'nın bulunduğu yerde yeni bir şehir kurdu. Urfa'daki Zeliha Gölü'nün Seleukos idaresi zamanında Seluk Göl'ü, Seleukos Göl'ü adıyla söylenir. I. Seleukos'tan sonra IV. Antiokhos (175–164) bu şehre “ Antiokhia Epi Kalirhoe ” adını verdi. Bu ismin anlamı Yunancada “ Güzel Pınarlı Antiokhia, Antakya ” demektir. Yunan dilinde Kalli “ Güzel ” ve Rhoe “ Akış ” anlamına gelir.⁴

¹ Süryani Mar Yeşua, **Mar Yeşua Vakayinamesi**, (çev. Mualla Yanmaz), Şehir Matbası, İstanbul 1958, s.1.

² Şaziye Karluklu, **The City Reborn of Water Şanlıurfa**, Garanti Leasng Our Prouncies II, İstanbul 1998, s.305.

³ Philp K. Hittı, **History of Syria- Lebanon and Palestion**, Londra 1957, s.252–253; Selahattin Rastgeldi, **Edessa**, Stockholm 1971, s.1; D. M. N, ‘ Edessa’ **Encylopaedia Britannica**, USA 1969, C.VII s.455; Ernest Honigman , ‘ Orfa’, **Encylopaedia of Islam**, 1918, C. VI s. 993; Harald Hauptmann, ‘ Tarihöncesi- İlkçağ Dönemi’ , **Uygurliklar Kapısı Urfa**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.25.

⁴ Judah Benzion Segal, **Edessa/ Urfa Kutsanmış Şehir** , (çev. Ahmet Arslan) İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.35; Rastgeldi, s.2; Hauptmann, s. 25–26.

III. İskender Asya'yı fethedip İmparatorluğunu kurduktan sonra birçok şehre İskender ismi verilmiştir. Türkiye'de Silifke şehri İskender'in halefi olan Seleukos'un ismini taşımaktadır. Bu gelenek Seleukos krallarından Antiokhos zamanında da devam etmiştir. Türkiye'deki Antakya bu şehirlerden birisidir. Seleukos zamanında birbirine yakın olan iki şehrin aynı isimle çağırması güçlükler sebepleri olmuştur. Çok büyük ihtimalle güzel pınarların kaynağı olan "Antiokhia Epi Kallirhoe" Edessa ismine çevrildi. Yunanlılar Urfa'ya Edessa ismini verirken muhakkak ki bu şehrin kaynaklarından esinlenmişlerdir.⁵

Bu rivayetlerin yanında, bazılarının göre ise, şehrin ismi başka kaynaklardan gelmektedir. Bu teorilerden bir tanesinde şehrin isminin Süryanice " Orhai " kelimesinden türediğidir. Suriyelilerin bu ismi başka bir kültürden alarak değiştirdikleri söylenir. İsmi kökünü Arapça (bol suya sahip) anlamına gelen " Vurhai " kelimesi olduğu düşünülmektedir. Urfa ismi "Orhai" kelimesinin Orhe ya da Orha gibi çeşitlenmesi sonucu ortaya çıkar. Bir başka teori ise, Urhai kelimesinin Grek Oroere ve Latin Arpei'den geldiği yönündedir. Suriye tarihine göre bu isim Hewya'nın " Urhai " adı verilen oğlundan alınmıştır.⁶ Evliya Çelebi bu konuda şu rivayeti aktarır:

Kenan b. Kush'un eşi Sulha, Urfa hükümdarı Nemrut'a hamiledir. Bir gece Kenan b. Kush üzücü bir rüya görür. Hiç vakit kaybetmeden ermişlere bu rüyayı yorumlatır. Ona Sulha'nın yakında dünyaya getireceği çocuğun onu öldüreceğini söylerler. Hükümdar bebeğin doğar doğmaz öldürülmesi için emir verir. Fakat Sulha çocuğu kaçıtır ve bir çobana verir. Çocuğun suratı doğumda burnunu ısırarak yılan yüzünden çirkin hale gelir. Bu çirkinlik çobanın sürüsünü korkutur ve sürü kaçmaya başlayınca çoban çocuğu nehre atar. Fakat çocuk akıntıda kıyıya ulaşır. Dişi kaplan Nemrut'u emzirir ve büyütür, ismini de buradan alır. Kaderin bir sonucu olarak genç bir delikanlı iken Nemrut babasını öldürür ve annesiyle evlenir ülkeye hükümdar olur.⁷

Efsaneye göre burnu yılan tarafından sokulduğu için Nemrut, Hewya'nın oğlu (yılanın oğlu) ve çocukluğu nehrin kıyısında geçtiği için Urhai (Suyun bol olduğu yerde bulunan) olarak bilinir. Hükümdar olunca suyun gerçekten bol olduğu şehre kendi ismini verir.

Urfa bölgesine hükümdar olan Nemrut çok zalim ve şeytandır. Taptığı idollerini uğruna kendi insanları üzerinde her çeşit kalleşliği, vefasızlığı yapar ve kendisine bundan sonra halkının Tanrı olarak tapmasını ister. Tanrı bunu cezalandırmak için ülkesine sivrisinekle

⁵ Rastgeldi, s.3.

⁶ Segal, s.31; Karluklu, s.36.

⁷ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, Haz. Tevfik Kuran, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985, C.III s.812; Karluklu, s.38.

veba gösterir. Nemrut güçlükle odasına kaçar. Bu arada şişman bir sivrisinek Tanrıyla bir buluşma ayarlar ve “ Tanrım çok şişman olduğum için bu görevde yer alamadım. Lütfen bana bir görev verin dedi.” Böylece Tanrı onu Nemrut’un üzerine gönderir. Sivrisinek anahtar deliğinden geçerek Nemrut’un beynine çöreklenir. Nemrut dayanılmaz acılarla kıvrılır. Her şeyi dener fakat başarılı olamaz. En sonunda keçeden bir sopa yaptırıp ve kafasına vurdurur. Sivrisinek hareket ettikçe ve beynini kemirdikçe Nemrut “ Urha Urha ” diye bağırır ve böylece ülkesinin ismini Urha kalır zamanla Urfa’ya dönüşür.⁸

2-) URFA ŞEHİRİ’NİN TOPOGRAFİK YAPISI

Şehrin topografyasının hususiyeti dolayısıyla üzerinde müstakil devlet veya hiç olmazsa beylikler kurulan diğer Önasya bölgelerine nazaran, oldukça değişik tarihi mukadderata sahiptir. Çizilecek olan bölge, tarihi süreç içinde hiçbir zaman müstakil olamamış, konumu itibariyle Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu merkezli devletler arasında savaş sebebi olmuştur.⁹

Yukarıda belirttiğimiz düşünceyi sadece Osrohone Krallığı zaafa uğratmaktadır. Ancak kurulan krallık ise Urfa’ya mahsus olup küçük bir devlet yapısına bürünmüştür. Kurulan devletin izlerine Süryani ve Grek kaynaklarında rastlıyoruz.

Urfa; Fırat Nehri üzerindeki Zeugma ve Birecik’ten başlayıp Mardin ve Nusaybin üzerinden Dicle’ye ulaşan doğu-batı doğrultusundaki büyük ticaret yolu ile Samsat’tan Harran’a giden yolun kavşak noktası olmuştur. Hinerarium Antonini’de Germanikeia’dan Urfa’ya Zeugma üzerinden biri Samsat diğeri Callecoue’dan geçen iki yoldan bahsedilir. Bu bilgiler şehrin ticari yollar arasında kavşak noktasında olduğunu gösterir. Şehir, üç tarafından dağlarla çevrili olup şimdiki Kara-Koyun veya Nahr al-kut denilen Nehri yakınında cenubi şarkiyeye açılan vadideki oyukta bulunmaktadır. Kara-Koyun Deresi Cullab Nehri ile birlikte Belih Çayı’na dökülür. İmparator Justinian yükselen suları bir tabi kanalla şehrin şimaline aktarıncaya kadar Urfa dört defa sel suları nedeni ile hasar görür.¹⁰

Şehrin genel görünüm itibariyle Güney Anadolu Torosları’nın uzantısı olan Tektek dağları arasındaki güney-güney batı yönünde uzanmış düzlük plato ovası üzerine kurulmuştur. Şehrin veya eyaletin şüphesiz sınırlarının belirlenmesindeki en büyük etken kuzey-batı ve

⁸ Karluklu, s.38.

⁹ Fikret Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No.843, İstanbul 1960,s.IX; Muammer Gül, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Moğol Hâkimiyeti**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s.17-32; Muammer Gül , “ Güneydoğu Anadolu ve Milli Bütünlüğümüzün Coğrafi, Tarihi Temelleri” , **ATAM**, S.46, Ankara 2000, s. 195-198.

¹⁰ E.Honigman, ‘Urfa’ , **İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul, C.XIII, s.52; Hauptmann, s.27.

güneyinden geçen Fırat Nehri'dir.¹¹ Urfa'nın şehir yapısına baktığımızda en belirgin özelliği kalenin bulunduğu tepe, nehir, su kaynakları ve gölleri olduğu görülür.¹²

Şehirdeki iki gölün küçüğü olan Ayn Zilha Havuzu'nun 50 m.uzunluğu 30 m. genişliği bulunurken büyük havuz ise Halilürrahman olarak nitelendirilip 150 m. uzunluğa ve 30 m. genişliğe sahiptir. Küçük havuz büyük havuzun güneyinde bulunmaktadır. (Foto: 1-2) Urfa civarında Bohayn, Serin, Kubbe ve Ketar Selem veya Neğbap köyleri vardı. 505 yılında tamir edilen Tel-Zima ve Mevdud'dan gelen iki su kemeri de şehrin suyunu taşıyordu. Urfa'da bu mevkileri şu anda tespiti mümkün olmamaktadır.¹³

---

¹¹ Segal, s.34.

¹² Segal, s.37.

¹³ Honigman, ' **Urfa** ' s.53; Honigman, ' **Orfa** ', s.996; Hauptmann, s.28.

BİRİNCİ BÖLÜM

8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR URFA ŞEHİRİNİN SİYASİ TARİHİ

A. Roma ve Bizans İmparatorluğu Dönemi Öncesi Urfa

1993 yılından bu yana Balıklı Göl Projesi çerçevesinde yapılan kapsamlı inşaat çalışmalarında tesadüfen elde edilen buluntularda Urfa'nın eski kentinin bir bölümünün, Erken Neolitik dönemden kaldığını göstermektedir. Selahaddin Eyyubi Camii'nin karşısında ancak 1997 yılında ortaya çıkan bir yan kesit, M.Ö. 9000 ve 8000'li yıllara dek uzanan yerleşim tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Bu bölgede yerleşim sahasının oluşmasında en etkili rol hiç şüphesiz konumundan kaynaklanan iklimi ve hayvan türlerinin çokluğu önemlidir.¹

Şehrin kurulduğu Mezopotamya topraklarına Asurlu tüccarlar M.Ö. 2000 yılında yazıyı getirmişlerdir. Asur kaynaklarından elde edilen bilgilere göre o zamanlar Güney Doğu Anadolu Bölgesi Huri-Mitanni bölgesi olarak bilinmektedir. Bu yüzden Urfa uygarlık tarihinin Huri-Mitanni devletiyle başladığını söyleyebiliriz.

Mitanni Devleti ile ilgili detaylar M.Ö. 2000'nin ikinci yarısında Hitit kaynakları ile su yüzüne çıkar. Devletin başkenti Vashugan (Habur) ve Kralı Tushratta idi. Bu tarihlerde de Urfa önemli bir şehir olup kültür merkezi haline gelmiştir. Büyük bir ticaret merkezi haline gelen şehir Kral Şhuppiluliuma'nın da ilgisini çekmiştir. Kral Şhuppiluliuma Suriye'ye sefer düzenlediğinde Mitanni ülkesine de akın yapmış ve sonunda Mitanni devletinin başkenti Vashugan'a girmiştir. Kral Tushratta'yı Mısır'dan yardım istemek zorunda bırakmıştır. Yardımın geç gelmesi Mitanni Devleti'nin çöküşünü hazırlamıştır.

Bu dönemde yaşayan insanlar Harran'ın Güneş ve Ay tanrısına tapıyorlardı. Harran o dönemlerde özellikle Ay tanrısı Sin ile özdeşleştirilmiştir. Sin ise Mezopotamya'nın en eski tanrılarındandır.²

---

¹ Hauptmann, s.27.

² Segal, s. 33; Karluklu, s.24; Hauptmann, s. 44.

Asur kralı Şamsi Adduh, ticaret ve kervan yollarını açmak için bölgeye sefer yaptı. Bu olaydan 5 asır sonra Asur kralı Adadnirari bu bölgeyi kendi topraklarına ekledi. Önce bir işgal bölgesi olan Harran ve Urfa daha sonra Asur Devleti'nde büyük önem kazanmıştır. Son Babil Kralı Nabonidus M.Ö. 6.yy.'da Harran ve çevresinde yaşamıştır. "Eski kitabeler Harran ve civarındaki şehirlerden bahsettikleri halde Urhay, Orhay, Urfa isimleri ile alakası olabilecek isimlere rastlamamaktayız." Mezopotamya toprakları üzerinde kurulan şehirler ova medeniyeti olup III. İskender tarafından kolaylıkla alındığı halde Edessa yeniden inşa edilirken korunaklı bir tepe üzerine kurulmuştur.³

Med Devleti'nin ekonomisinin yağmacılığa dayanması Dicle ile Fırat Nehirleri arasındaki toprakları Asur Devleti'nin çöküşünün ardından savunmasız bırakmıştır. Persler'in gelişiyle bu verimli topraklar yeniden işlenmeye başlanmıştır. Asurlular tarafından yerlerinden sürülen birçok topluluk eski evlerine geri dönmüş Urfa ve etrafı yeniden canlanmıştır. Pers yönetimi bu araziye savaşta yararlılık gösteren subaylarına dağıtmıştır. Tüccar ve esnaf grupları Doğu Akdeniz'in sahil kentlerinin ekonomik yaşamında hâkim olan "Phoenicion"lılar ile iyi ilişkiler içine girmişlerdir. Persliler dini liderlere de toprak hediye etmişlerdir.⁴

III. İskender M.Ö.332 yılında Urfa'yı da içine alan bölgede durmadan doğuya yürüyecektir. III. İskender M.Ö. 323 yılında Babil şehrinde ölmüştür. Veliahdı olmadığı için komutanları arasında ülkesi paylaştırılmıştır. Perdikkas, Asya'yı ve Antipatros da Avrupa'nın askeri idarelerini ele geçirmiştir. Perdikkas, yönetmekte olduğu satraplıkları yakın arkadaşlarına vermiştir; Ptolemaios Mısır, Lysimakhos Trakya, Antropatenes İran Satraplığı'nı almıştır. Perdikkas'ın hükmü altına girmek istemeyen generallerden Antigonos, Ptolemaios ve Lysimakhos, Perdikkas'a karşı birleşmişlerdir. Perdikkas ortadan kaldırıldıktan sonra generallerden Antigonos Asya orduları komutanı olmuştur. Ancak Antigonos'un da güçlenmesinden çekinen öteki generaller M.Ö. 315–311 yılları arasında Antigonos'a karşı savaşmışlardır. M.Ö. 301 yılında yapılan İpsus savaşında Antigonos, diğer generaller olan Lysimakhos Kassandros, Seleukos ve Ptolemaios'a karşı yenilmiştir.⁵ Bu tarihten itibaren Edessa bölgesi de içinde olmak üzere, Suriye'nin kontrolü Seleukoslar'ın egemenliği altına girmiştir. Seleukos Devleti'nin başkenti M.Ö. 336 yılında Babil şehridir. Daha sonra Dicle

³ Yusuf Albayrak, **Antik Dönemde Edessa**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000, s.xii; Rastgeldi, s.9; Hauptmann, s.26.

⁴ Karluklu, s.60; Hauptmann, s.45.

⁵ Gregoryus Abul Faraç (Bar Hebrus), **Abul Faraç Tarihi**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1999, C.I s.109–110; Ali Müfüt Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK, Ankara 1988, s. 445–461–462; M. E. Bosch, **Helenizm Tarihinin Anahatları- I. Kısım Büyük İskender İmparatorluğu**, (çev. Afif Erzen), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 161, İstanbul 1942, s. 128–130–131–144–145; Karluklu, s.60.

Nehri kıyısına kurduğu Sulevcia ve sonra başkenti Asi Nehri üzerinde kurulan Antioch şehri olmuştur.⁶

Seleukos Krallığı, gerek coğrafi ve gerekse tarihi bakımdan birbirleriyle hiç alakası olmayan bölgeleri bir hâkimiyet altında birleştirme özelliğini göstermiştir. Seleukoslar, devletin ağırlık merkezini III. İskender gibi doğuya değil özellikle batıya, Suriye ve Mezopotamya'ya taşımışlardır. Bu devirde Yunanistan ve Makedonya yurtlarından bu bölgelere büyük göç olmuştur.⁷

Göçler sonucunda yeni bir şehrin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla Edessa şehri M.Ö. 303 veya 302 yılında Seleukos kralı I. Seleukos Nikator tarafından kurulmuştur. Seleukoslar Makedonya'nın başkentinin ismini bu yeni kente de vermişlerdir.⁸ I. Seleukos öldükten sonra yerine oğlu I. Antiokhos geçmiştir. I. Antiokhos'un Mısır kralı II. Ptolemaros ile giriştiği mücadele M.Ö. 280 yılından M.Ö. 278 yılına kadar sürmüştür. Mısır kralı Fırat Nehri'ni geçip Urfa'yı işgal etse de I. Antiokhos komşusu Pontus kralından yardım alarak Antioch ve Edessa'ya yeniden hâkim olmuştur. Seleukoslar döneminde Edessa büyük bir ticaret merkezi halini almıştır.⁹

Basra körfezinden başlayıp Babil'den geçen yol ile Nisibis üzerinden İran'a giden yol dönemin en çok kullanılan güzergâhlardır. M.Ö. 253 yılında Mısır kralı ile anlaşılan I. Antiokhos Hama, Tarsus, Adana, Nisibis'de koloniler kurmuştur.¹⁰

M.Ö. 163 yılına Edessa'nın Seleukoslar'ın egemenliğine girmesinden sonra bu bölgedeki dengeler İran'dan çıkan bir gücün lehine geçmiştir. Seleukos kralı Sidedos komutasındaki ordu M.Ö. 130–129 yılları arasında Parth orduları tarafından bozguna uğratılmış böylece Fırat Nehri'nin doğu yakası Parth egemenliğine geçmiştir.¹¹

Tarihe Osrohone veya Abgar Krallığı olarak da geçen büyük ve önemli şehir devletinin sınırları Fırat ve Habur Nehirleri arasında bulunmaktaydı. Bu krallık Seleukoslar Devleti'nin çöküşünden sonra Mezopotamya topraklarında yaşayan Aramiler tarafından kurulmuştur. M.Ö. 136 yılında bölgenin yerli liderlerinden “ Hasro ” ya da “ Osro ” Seleukos egemenliğine başkaldırdı. “ S ” harfinin niçin saklandığı ve “ Osro ” isminin niçin “ Orro ”

⁶ Kemaleddin Ebul Kasım Ömer b. Ahmed İbnul Adim, **Historie D'alep** (çev. Sami Dahren) , Damas 1951, s.15–17; M. E. Bosch, **Helenizm Tarihinin Anahatları - II. Kısım Roma İmparatorluğuna Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri** , (çev. Sabahat Athan) , İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943, s. 16–17; Karluklu, s.61; Hauptmann, s.25.

⁷ Bosch, **Roma**, s.17;Rastgeldi, s.3; Segal, s.35; Albayrak, s.18.

⁸ Karluklu, s.60.

⁹ Albayrak, s.19; Karluklu, s.60.

¹⁰ Albayrak, s.20; Karluklu, s.51.

¹¹ Mansel, s. 487; Bosch, **Roma**, s. 121; Rastgeldi, s.9.

ismine çevrildiği tarihçileri ve dil bilginlerini meşgul eden bir mevzudur. Latin tarihçesi Plinay, bu krallığa Osrohone ve başkentine de Orroe ismini vermektedir. Bu isimler istisna olarak kullanılmaktadır. Lider Orro, Hosro, Hosrow yahut bugünkü Türkçe telafuzuyla Hüsrev şehre kendi adını vermiştir. Osrohone bağımsız devletini kurduktan sonra bilinmeyen sebeplerden dolayı devletin idaresi Aryn ailesinden Abdu Bar Nazur'un eline geçmiştir. Hosro'nun bağımsızlık kazanmasından sonra kurulan devlet Osrohone ve başkenti de Urhay veya Edessa isimlerini taşımıştır.¹² Süryani dilinde “ Arslan ” manasına gelen Aryu hanedanı M.S. 242 yılına kadar şehirde egemenliğine devam etmiştir.¹³

Roma İmparatorluğunca Arap asıllı kabul edilen Osrohone prensleri Fradaşt, İzat, Frahad gibi Farsça isimler taşıyorlardı. Diğer adlardan ise örneğin Ma'nu, Bakru, 'Abdu, Sahru, Gebar'u gibi Nebati isimleri taşımışlardır. Nebatiler etnik bakımdan ise Araptır.¹⁴ M.S. 1.yy.'dan beri Urfa'da hüküm süren hanedan o zamanlar Nusaybin'e hâkim olan Adiabaniler ile de sıkı bir dostluk kurmuşlardır.

Abgarlar hanedanının en büyük özelliği tarihte ilk defa bir devletin Hıristiyanlık dinine kucak açmasıdır. Kral Abgar zamanında Hıristiyanlığın Edessa'da yayılmaya başlaması bölgede bu dinin gelişmesinde etken olacaktır.¹⁵ Bu ise tarih olarak Roma İmparatorluğu kralı Tiberus'un 19. saltanat yılına denk düşer.

Abgar Krallığı konumu itibariyle iki büyük İmparatorluğun arasına sıkışmış, çıkan savaşlarda ise savaş alanı olmaktan kurtulamamıştır. Roma İmparatorluğu ile Part-Pers'ler arasındaki savaşlarda Abgar Krallığı sürekli denge politikası gütmeye çalışmış, kimi zaman İranlıları kimi zaman ise Roma İmparatorluğu'na destek vermiştir.

B. Roma ve Bizans İmparatorluğu Döneminde Urfa

Roma İmparatorluğu M.Ö. 34–32 yılları arasında Osrohone tahtına geçecek kişiyi belirleyerek bu bölgeyi kendisine bağlamış ve uydu durumuna getirmiştir. Roma İmparatorluğu Edessa tahtına Kral Maunu'yu getirtmiştir. Bu olay ise Part-Roma İmparatorluğu savaşlarını daha da canlandırmıştır.¹⁶

Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki zafiyetlerinden yararlanmak isteyen ise bu seferde Kapadokya'yı almaya çalışan Ermeni Tigranes'in subayları olmuştur. M.Ö. 83 yılında

¹² Rastgeldi, s.9.

¹³ Segal, s.40; Albayrak, s.xiii; Karluklu, s.62.

¹⁴ Segal, s.47; Honigman, 'Urfa', s.50; Honigman, 'Orfa', s.994.

¹⁵ Abul Faraç, C.I s.120–121.

¹⁶ Karluklu, s.62.

Megadetes bölgeyi talan etmiştir. Roma İmparatorluğu Ermenilere karşı Sextilus komutasında bir ordu yollamıştır. Kral I.Abgar (Kekeme) Tigranes ile ittifaklar yapmıştır. Edessa Devleti'nin gücü zayıflamışsa da Samsat, Adıyaman ve Edessa'yı kontrol altında tutabilmiştir. M.Ö. 69 yılında Roma İmparatorluğu ordusu Edessa halkını ve Ermeni Tigranes'i bozguna uğratmıştır. Şehrin krallık tahtına da M.Ö. 69 yılında XIII. Antiochus geçirilmiştir. M.Ö. 52 yılında Roma İmparatorluğu generali Craosus'un Partlar karşısında yaşadığı ağır bozgun bölgenin Part egemenliğine geçmesine sebep olmuştur.¹⁷

Roma İmparatorluğu kaynaklarında Edessa'nın ismini 114 yılında tekrar görebiliyoruz. İmparator Antiocheia'dan çıkarak Mezopotamya'ya doğru harekete geçti. Osrohone'nin başkentinde ise VII. Abgar (M.S. 109–106) yönetimi büyük bir tereddüt içinde kalmıştır.¹⁸ Kral Part baskısı altında ne yapacağını şaşırılmış ve Kral Abgar Trainus'a sadakat yemini etmiştir. Nisibis ve Adiabene krallığının şehirleri de işgal edilmiştir.¹⁹

116 yılında Mezopotamya'da çıkan ayaklanmaya Edessa yönetiminin büyük destek vermesi üzerine Roma İmparatorluğu orduları Edessa'ya Lucius Quietus komutasında girmiş ve kanlı bir biçimde ayaklanmayı bastırmıştır. Lucius Van Göl'ünden geçerek Singara topraklarını da almıştır. 117 yılında İmparator Trainus'un ölümüyle Roma ordularının doğudaki ilerlemesi de duraksamıştır.²⁰

Kral Abgar'ın ölümüyle Roma İmparatorluğu şehre Part hanedanından gelme birisini ataması ve buna halkın karşı çıkması ilginç bir görünüm arz eder. Krallığın başına 123 yılında VII. Manu geçmiştir. 165 yılında Avidus Cassius, Edessa'yı muhasara ederek şehirdeki Part egemenliğine son vermiştir.²¹ VII. Manu “ Philorhomaïos ” ünvanıyla krallık tahtına çıkarılmıştır. 194 yılında İmparator Partinax'ın ölümüyle beraber Roma İmparatorluğu'nun iç işlerinin karışması üzerine Mezopotamya'da isyan çıkar. Kral Abgar bu arada Nisibis şehrini kuşatmıştır. Daha sonra da Roma İmparatoru Septimus Severus'a karşı Nisibis üzerinde hak iddia etmiştir. İmparator Septimus Severus'a karşı pazarlık yapmaya çalışmaları Nisibis ve Edessa halkı için zor günleri getirmiştir. İmparator, ani bir saldırı ile bölgeyi ele geçirip “ Colonia ” statüsüne sokmuştur. Osrohone'ye yeni bir kral atamışsa da daha sonra bu

¹⁷ Işıltan, **Bölgesi**, s. 17; Bosch, **Roma**, s. 122–128; Segal, s. 41.

¹⁸ Segal, s. 43.

¹⁹ Oktay Akşit, **Roma İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul 1976, s.188.

²⁰ Işıltan, **Bölgesi**, s. 19; Akşit, s.188; Segal, s. 43; Honigman, ‘ **Orfa** ’, s. 994.

²¹ Işıltan, **Bölgesi**, s. 20; Segal, s.44.

kararından vazgeçerek VIII. Büyük Abgar'ı tahtına iade etmiştir. Bu kral tarihi kayıtlarda IX. Abgar olarak da geçmektedir.²²

Bir yıl sonra Partlar'ın ani baskını karşısında Edessa Kralı işgale karşı direnmiştir. 202 yılında Roma İmparatorluğu'na ulaşan Kral Abgar, Septimus Severus tarafından şerefli bir şekilde karşılanmıştır. Hıristiyanlık bu dönemde Roma İmparatorluğu'nda resmi din statüsüne girmiştir. Efsaneye göre Edessa'da V. Abgar Ukkama 29 veya 32 senesinde Hıristiyanlığı kabul etmiştir (Foto: 3).²³

Edessa'da 212 yılında Abgar Severus tahta geçmiş fakat bu dönmede Edessa'da hâkimiyetin Abgar hanedanında olduğundan bahsedilemez.²⁴ Kral, Roma İmparatorluğu'na çağrıldığında İmparator Antonius Caracalla tarafından hapse atılmıştır. Edessa şehri 214 yılında resmen Roma İmparatorluğu'nun “ Colonia ” sı ilan edilmiştir.²⁵

Edessa için 214–235 yılları arası, Roma İmparatorluğu'na bağlı bir Colonia statüsü çizgisinde kalmakla geçmiştir. Roma İmparatorları Caracalla, Macrinus, Elagabalus ve Alexander Severus dönemlerinde de şehir Colonia statüsünden çıkamamıştır.

IX. Manu yönetiminde en büyük sorun doğudan Part baskısının gücünü artırması olmuştur. Bu, Kralın Roma İmparatorluğu'na karşı kullanabileceği bir silah olmuştur. Part Kralı I. Şaphur zamanında bölge istilaya uğramıştır. Şaphur Suriye bölgesini tamamen işgal edince İmparator III. Gordianus komutasında bölgeye gelen Roma ordusu Harran ve Nisibis'i işgalden kurtarmıştır. Edessa'da 243 yılının Mayıs ayında genel bir vali ve iki askeri yöneticiden oluşan üçlü bir yönetim oluşturulmuştur. Kral Abgar eşiyile beraber Roma İmparatorluğu'na götürülmüş böylece şehirdeki monarşi yönetimi sona ermiştir.²⁶

Roma İmparatorluğu'nun doğuda yer alan eyaletler üzerindeki dolaylı baskıcı yönetimi eyaletlerde büyük bir tahribata yol açmıştır. Edessa eyaleti de Roma İmparatorluğu'nun dolaylı yönetiminden hoşnut olmadığından Partlar'ın çıkar beklemeden yönetimleri altında kalmayı yeğlemiştir. Bununla beraber Edessa Hanedanlığında 375 yılları sonunda göze çarpan özellik bölgenin uyumsuz bir yapıya sahip olduğudur. Bu ise ancak erdemli bir devlet yönetimiyle atlatılabilirdi.²⁷

²² E. R. Hayes, **Doğu- Batı Süryanilerinin Kurduğu Urfa Akademisi** , (çev. Yaşar Güneç) , Yaba Yayınları, İstanbul 2002, s. 26; Işıltan, **Bölgesi**, s. 20; Segal, 45; Karluklu, s.63; Honigman, ' **Orfa** ', s. 994.

²³ Segal, s.45; Honigman, ' **Urfa** ', s.51; Honigman, ' **Orfa** ', s. 994.

²⁴ Segal, s.45; Honigman, ' **Urfa** ', s.51.

²⁵ D.M.N, ' **Edessa** ', s. 969.

²⁶ Işıltan, **Bölgesi**, s. 22; Segal, s.46; Karluklu, s. 63.

²⁷ Segal, s.47.

260 yılında II. Şaphur yeniden Roma İmparatorluğu topraklarına saldırmış ve Edessa'yı kuşatmıştır. İmparator Valerionus topraklarını kurtarmanın çarelerini aramak için Fırat Nehri'nin doğusuna geçmişse de Edessa'nın dışında meydana gelen savaşlarda Roma İmparatoru Valerionus esir edilmiştir.²⁸

Bölgede Roma İmparatorluğu yönetimine karşı Palmyra Prensi Odenathus ayaklansa da 272 yılında Roma İmparatorluğu ordularına yenilmiştir. 296 yılında Persler'in başına geçen Narseh, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırının yeniden tehdit altına girdiğinin kanıtı olmuştur. Roma İmparatoru Galerius, Harran'da yapılan savaşta ağır bir yenilgi almıştır. 298 yılında Diocletianus komutasındaki Roma ordusu ise Mezopotamya'yı geri almıştır. Dicle Nehri'nin doğusu iki devlet arasında sınır kabul edilmiştir.²⁹

Sasani Kralı II. Şapur siyasi baskısını 309–380 yılları arasında Ermeni ve Mezopotamya topraklarında artırmıştır. Amid Kalesi 359 yılında Sasani ordularınca ele geçirilmiştir. Bizans İmparatoru Constantius bölgede bir müddet kaldıktan sonra askerlerinden Julianus'un isyanı sonucunda batıya dönmüş ise de yolda ölmüş ve Julianus tahta geçmiştir. Müttefiki olan Ermeni kralı ile birleşerek Tigris (Dicle) Nehri'nin doğusuna geçmiş bu Bizans İmparatorluğu için iyi bir zafer olmuştur.

İmparator Julianus'un ölümüyle Sasani Kralı Şaphur, Tigris Nehri'nin doğusuna yeniden akınlar düzenlemeye başlamıştır. Bizans İmparatorluğu tahtına oturan İmparator Jovianus 30 yıllık antlaşmaya razı olmuştur. Dicle Nehri'nin batı ve doğu yakaları ile Nisibis şehri Sasani yönetimine terk edilmiştir. Sasaniler işi daha da ileri götürüp 120 yıllık bir antlaşma istemişlerdir.³⁰

Bölge toprakları bir yüzyıl sürecek olan bir sessizliğe girmiştir. 424 yılında Nisibis civarında her iki devlet arasında savaşlar yeniden başlamıştır.³¹ 483 yılında her iki devlet arasında çıkan ihtilaf sonucunda anlaşma bozulmuş 502 yılında I. Kavad Amid şehrini kuşatmıştır. 80 000 kişinin öldüğü kuşatmadan sonra şehir düşürülmüştür. Edessa şehri de aynı ordularca kuşatılsa da I. Kavad başarılı olamayarak çekilmiştir. I. Kavad geri çekilirken bölgede barışın sağlanması için Bizans İmparatorluğu ile Nagistros'da anlaşma yolları

---

²⁸ Segal, s.157; Honigman, 'Orfa', s. 994.

²⁹ Işıltan, **Bölgesi**, s.24–25; Segal, s.158.

³⁰ Işıltan, **Bölgesi**, s.25; Segal, s.158.

³¹ Segal, s.158.

aramıştır.³² Edessa bir yönden Bizans bir yandan Sasani baskısıyla uğraşırken bölgeye güneyden üçüncü bir kuvvetin sıkıştırması daha başlamıştır.

Arap Hive Kralı III. Numan İbn. al-Esved'in saldırıları bölgede yeni bir durum ortaya çıkarmıştır. Harran şehrinin direnmeden düşmesiyle Edessa kalesi savunmasız kalmış, III. Numan Edessa'ya kadar ilerleyerek 19 000'e yakın esir toplamıştır. Edessa halkının bağ bozumu zamanında kale surları dışında olması nedeni ile kuşatma çok kolay bir şekilde gerçekleştirilmiştir. III. Numan bölgedeki dengelerin aleyhine dönmesi nedeniyle çekilmiştir.³³

531 yılında I. Kavad'ın ölümünden sonra Sasani Devletinde başa geçen I. Hüsrev Anuşirvan Suriye'nin iç kesimlerine kadar olan bölgeyi ele geçirmiş, 540 yılında ise Edessa şehrini kuşatmıştır. 546 yılında ki antlaşma sonucunda Bizans Devleti bölge için vergi ödemeyi kabul etmiştir. Antlaşmanın 578'de bozulmasıyla savaşlar 586 yılında yeniden başlamış Edessa şehri ise be sefer kendini koruyabilmiştir. İmparator Mauricius döneminde yollanan ordu komutanları ise başarılı olamamıştır.³⁴

Sasani hükümdarı Hüsrev 609 yılında egemenliğini Suriye ve Filistin topraklarına kadar genişletmiştir. Böylece Arap ve Bizans toprakları arasında bir geçiş bölgesine sahip olabilmıştır. Hükümdar Hüsrev Edessa şehrini yönetmesi için Cyrus adında bir vali tayin etmiştir.³⁵

610 yılında Bizans İmparatorluğu'nun başına Heraklius geçmiş, İmparator kaybedilen toprakları ele geçirebilmek için gücünü harcamışsa da güneyden gelen İslami kaynaklı askeri seferler buna engel olmuştur.

C. Arap Fütuhâtı ve İslamiyet İle Tanışma

Edessa şehri 6.yüzyılın sonu ve 7. yüzyılın başı itibariyle güneyden gelen Arap ordularının baskısıyla karşılaşmaya başlamıştır. Edessa'da Abgar yönetiminin sonuna kadar Kostantinapol'den atanan valiler genellikle Edessa kökenli olmamışlardır. Üstelik halkın çoğunluğunun dini inancı Monofizit olduğu halde valiler Melkit inancını taşımışlardır.³⁶

³² Mar Yeşua, s.47; Honigman, 'Orfa', s.995.

³³ Mar Yeşua, s.31.

³⁴ Abul Faraç, C.I s.164; Ernest Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (çev. Fikret Işıltan) ,İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayınları. No.1528, İstanbul 1970, s.20; Segal, s.160; Honigman, 'Orfa', s.995.

³⁵ Segal, s.161; Honigman, 'Urfa', s.52; Honigman, 'Orfa', s.995.

³⁶ Segal, s.251.

Mezopotamya topraklarında İslam Dini üzerine kurulan ve rahatı, mutluluğu getiren İslam Devleti Arap yarımadasından Hz. Muhammed zamanında çıkmaya başlamıştır. Hz. Ömer'in 634–644 yılları arasındaki Halifelik görevi İslam Devleti ve ordularının en hızlı başarılar kazandığı dönem olarak tarihe geçmiştir. Mezopotamya ovası yapay bölünmüşlüklerden kurtulmuştur. Bu ise tarihte ihtişamıyla duran Edessa şehir devletinin gücünü azaltmıştır.

Osrohone'nin Bizans Devleti valisi olan John (veya İonnes) Cateos Müslümanlara haraç vermek suretiyle Müslüman ordularını satın almaya kalkışmıştır. Ama bu hareket İmparator Heraclius'u kızdırmaktan başka bir şey yapmamıştır. Vali John'u görevden alan İmparator Heraclius, Ptolemy'i vali olarak şehre atamıştır. İslam orduları Suriye ve Kuzey Mezopotamya topraklarını fethetmişler ve Edessa, Harran, Mardin, Amid, Resül Ayn gibi şehirler 639 yılının sonunda İslam Devleti'nin yönetimine girmiştir.³⁷

Edessa'nın kuşatma altına alınması ve düşürülüşü hakkında birçok rivayetler vardır ki bu rivayetler arasında kişi ve zaman açısından da ihtilaf vardır:

Hz. Ömer'in İslam fatihi Ebu Ubeyde'yi el-Cezire topraklarının alınması için görevlendirdiği kendisine merkez olarak da Şam şehrinin tahsis edildiği bilinmektedir. Ebu Ubeyde ise İyad b. Ganem'i bölgeyi ele geçirmesi için görevlendirmiştir.³⁸

İyad b. Ganem önce Rakka'yı sonra Harran'ı, bundan sonra Sümeysat'ı aynı şartlarla fethetmiştir. Daha sonra Seruç, Re's kayfa, Ardul-Beyda'yı er-Ruha örneğine göre anlaşarak almıştır. H.17 yılında (M.S. 639) al-Ruha şehri Müslümanların eline geçmiştir. Bu tarih şehrin İslamiyetle ilk tanışması olmuş bölge daha sonraları el-Cezire adı altında toplanmıştır. 687 yılında şehirde Harran ve Samsat'ı da içine alacak bir valilik oluşturulmuştur. Şehrin valilik görevine ise Hatim b. al-Numan tayin edilmiştir.³⁹

Hz. Ömer bölgedeki Hıristiyan kültür ve etkisini kırmak için işe bölgenin ismini değiştirmekle başlamıştır. Osrohone'nin yeni adı artık Diyar-ı Mudar olmuştur. Fırat Nehri ile Habur Nehri arasında kalan bölge bu isimle adlandırılmıştır. Bölgede Müslüman nüfusunu artırabilmek için Arap boylarından Mudar aşireti bölgeye sevk edilmiş ve iskâna tabii tutulmuştur. Mudar aşiretinin en kuvvetli kolu ise “ Kays ” aşiretidir. “ Kays ” aşiretinin

³⁷ İbnül Esir Ebu'l Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed el- Cezeri, **El-Kamil Fi't-Tarih** , (çev. Mertol Tulum) ,Bahar Yayınları, İstanbul 1987, C.II s.488; Segal, s.252; Hüseyin Algül, **İslam Tarihi**, Gonca Yayınevi, İstanbul 1991, C. II s. 299; Honigman , 'Urfa', s.53.

³⁸ El-Belazuri Ahmed b. Yahya b. Cabir, **Futuhul Buldan** (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları No.707, s.246.

³⁹ Honigman, 'Urfa', s.53.

önemli kolları arasında “ Numeyr ” , “ Ukayl ” , “ Sülym ” gösterilebilir. Bölgenin ismi değiştirildiği gibi şehrin ismi de artık Edessa değil “ er-Ruha ” veya “ Ruha ” olmuştur.

İslam dünyasında Hz. Ömer’in vefatından sonra başlayan Hz. Ali ve Hz. Muaviye arasında süren çekişmelerde Urfa ve Harran bölgesi Emevi hanedanı tarafını tutmuştur. Emeviler Devleti 685–705 yılları arasında bölgeye Ruha merkezli bir eyalet kurmuştur. 724–743 yılları arasında Halife Hişam Urfa’yı kültür şehri haline getirmiştir. Şehrin tarımsal verimliliğini artırmak için bölgeye kanallar açtırmıştır. Hişam’dan sonra Halife olan el-Velid 744 yılında öldürülmüştür. Emevi hanedanında başlayan büyük sarsıntı II. Mervan’ın hilafet merkezini Şam’dan çıkararak Harran’a getirmesiyle daha da sorunlu hale gelmiştir. 750 yılında Abbasi oğulları Zapsuyu Savaşında Emevi yönetimine son vermiştir. Savaş meydanında II. Mervan 700 deve yükü altın ve gümüşü bırakmak zorunda kalmıştır. Halife Mervan buradan Harran’a gitmiş hazinesini 3000 deveye yükleyerek Askalan’a doğru hareket etmiştir. Urfa, 751 yılında başa geçen Abu Cafer ile Emevi taraftarı İshak b. Müslüm el-Ukayli ve kardeşi Bakkar arasındaki savaşların yapıldığı yer olmaktan kurtulamamış, İshak ve Bakkar ancak Halife Mervan’ın ölümünden sonra teslim olmayı kabul etmişlerdir.⁴⁰

Abbasi Devleti’nde Halife Mansur egemenliğini tam anlamıyla kurduktan sonra Rakka’da bir saray yaptırmak istemiş saray için gerekli sütunları Ruha’daki Büyük Kilise’den çıkarılmasını istemiştir. Kilise’nin sütunlarını isteyen Halife Mansur’a direnen şehir isyan etmiştir. Ruha kalesi kuşatma altına alınırken şehir dışındaki Sergius Kilise’si yakılmış halk sonunda teslim olmaya karar vermiştir.

Halife Mansur şehir surlarını tamamen tahrip ettirmiş, şehrin sadece doğusunda yer alan su kulesi ayakta bırakılmıştır.⁴¹ Halife Harun Reşit son yıllarında Rakka’da ikamet etmiş ve 797 yılında Urfa’yı ziyaret etmiştir. Halife Harun Reşit zamanında şehrin zengin gayr-ı müslim ailelerinden olan Bumayeler oldukça sıkıntı çekmişlerdir. Halife Harun Reşit döneminin bir başka özelliği ise Ruha şehrinin zayıflayan etkisinin yeniden güçlenmeye başladığı dönem olmasıdır.

Halife, Harran Okulu’nun yeniden canlandırmasının gayretinde olmuş; okulun kapılarını Hıristiyan ve Sabii bilginlerine sonuna kadar açmaktan çekinmemiştir. Halife Harun Reşid’in ölümü iki oğlu arasında taht kavgalarına sebep olmuş ve 809 yılında başlayan

⁴⁰ Abul Faraç, C.I s.198; İbnül Esir, C.V s. 369; Algül, **İslam**, C.III s. 225–226–234; Segal, s.253; Honigman, ‘**Urfa**’, s.53; Hakkı Dursun Yıldız, ‘ Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi’, **Tarihi ve Kültürel Değerleri İçinde Şanhurfa ve GAP Sempozyumu**, Haz. Abdulkadir Karahan, İstanbul 1988, s.78.

⁴¹ Süryani Mihail, C.II s.143; Segal, s.254; Karluklu, s.69–70; Honigman, ‘**Urfa**’, s.53; Honigman, ‘**Orfa**’, s. 996.

mücadelede ne ilginçtir ki Ruha savaş sahası olmaktan yine kurtulamamıştır. Ruha halkının El-Emin tarafını tutması Memun taraftarlarının hiç de hoşuna gitmiyordu. Şehir babaları Harun Reşit zamanında surlardan mahrum bırakılmıştı. 812 yılında ise Nasır b. Şebes el-Ukayli ve Amar şehri ordularıyla kuşatmışlardır. Hıristiyan halk 5 000 züze karşılığında Ruha Kilisesi'nin yıkılmaması koşuluyla Nasır ile anlaşmaya varmıştır. 814 yılında şehrin surları Ebu Şeyh Djouradya (Canavaya) tarafından yeniden yaptırılmıştır.⁴²

Halifelik makamını ele geçiren el-Memun, 814 yılında Urfa şehrini de içine alan el-Cezire valiliği görevine Arap asıllı kumandanı Tahir b. Hüseyin'i atamıştır. Tahir ise Nasır b. Şebes ile yaptığı savaşı kaybetmiş Rakka'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Çünkü Tahir akrabaları olan Süleymleri bölgeye yerleştirme çalışırken Nasır'ın gücünü küçümsemiştir. Nasır b. Şebes bu olaydan cesaret alarak Urfa ve Harran şehirlerini yeniden kuşatmış fakat bu sefer başarılı olamamıştır. Tahir'in yerine şehre Halife tarafından Abd al-Ala vali olarak yollanmıştır. 822 yılında ise Halife Memun tarafından Abdullah b. Tahir bölgeye vali olarak atanmıştır. Nasır b. Şebes 825 yılında Keysum'da tutuklanmıştır. Halife ise 830 yılında Harran'a doğru bir seyahate çıkmıştır.⁴³

Abbasi devletindeki iç sorunlardan yararlanmak isteyen Bizans İmparatorluğu'nun başında 886–912 yılları arasında bulunan İmparator VI. Leo toprakların hâkimiyetinin kendilerinde kalmasını sağlamak için strateji hazırlamaya başlamıştır. Arap prenslerinden, Hamdanileri koruyarak bu hedefine ulaşmaya çalışmıştır. 915–927 yılları arasında John Curcuas komutasında yapılan Bizans seferleri başlamıştır. 942 yılında yapılan askeri sefer sonucunda Dara ve Nisibis Bizans İmparatorluğu'nun eline geçmiştir. 943 yılında Ruha Bizans ordusu tarafından muhasara edilmiştir. Bu askeri seferin amacı şehrin talanı değil şehirde bulunan Jesus (Hz. İsa)'un Portresi ve Mendili'ni ele geçirmek olmuştur.⁴⁴

Abbasi Halifesi Mütteki Bizans İmparatorluğu'nun istediği Portre ve Mendili vermeyi kabul etmiştir. Bunun karşılığında ise 200 Müslüman serbest bırakılmıştır. Hıristiyanlar için kutsal olan emanetler Ruha'dan çıkartılarak 15 Ağustos 944 tarihinde Konstantinopolis'e getirilmiştir. Ayrıca Urfa halkından alınan 12 000 gümüş de hazineye katılmıştır. Portre'nin orijinalinin Melkit Kilise'sine ait olduğu da bilinmektedir.⁴⁵

⁴² Abul Faraç, C.I s.213; Honigman, 'Orfa', s.996.

⁴³ Süryani Mihail, C.I s.134; Honigman, 'Urfa', s.53; Honigman, 'Orfa', s.996; Yıldız, 'Abbasiler', s.80–81–82.

⁴⁴ Gregory Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. Fikret Işıltan) TTK, Ankara 1995, s.159; Segal, s.277; Honigman, 'Urfa' s. 53; Honigman, 'Orfa', s.996.

⁴⁵ Abul Faraç, C.I s.256; İbnül Esir, C. VIII s. 343; Segal, s.194; Karluklu, s.70; Honigman, 'Urfa', s. 53; Yıldız, 'Abbasiler', s. 82.

Bizans-Abbasi savaşları 968–969 yıllarında Edessa bölgesinde yoğunlaşmıştır. Leon Diakanos Edessa'nın alınışından bahsetmekte ve bu arada İmparator'un orada maruf Hz. İsa tasvirli tuğlayı ganimet olarak aldığını iddia etmektedir. Antakyalı Yahya bu zamanda Minazkird'in alındığını münbit Diyarı Mudar, Diyar-ı Rabia ve Diyar-Bakır yani Mezopotamya'nın bütün kuzey bölgesinin her yıl yapılan akınlarla tahrip edildiğini ve bütün Cezire Şehirlerinin mukavemet göstermeden İmparator Nikeforos Fokas'ın eline geçtiğini haber vermektedir. 971 yılında ise Urfa Şehri tamamen yıkılmıştır.⁴⁶

D. Türkler'in Urfa'yı Fethi ve Bölgeye Yerleşmesi

Anadolu'ya ilk Türk akınlarının 1018–1021 tarihleri arasında Selçuklu Emiri Çağrı Bey tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Çağrı Bey'in yaptığı bu sefer Urfa'ya kadar uzanmamıştır. Bu sırada Urfa bölgesini 1025–1026 yılına kadar Müslümanlardan Beni Numeyr Kabilesi yönetmiştir.

Abbasiler ile Bizans arasında bölgede yaşanan çekişme halk için karamsar bir durum ortaya çıkarmıştır. Urfa Şehri Utayir'in yönetiminde de kalmış Utayir ise, Beni Numeyr Kabile reisi Wathab'ın yeğeni Harran hâkimiydi. Utayir Şehre onun bir yardımcısı olan Ahmed b. Muhammed'i yerleştirmiştir.⁴⁷ Ahmed'in ölümüyle halk Amid'in prensi ve güçlü Mervaniler'den olan Nasır ed-Devle'ye Şehrin yönetimini bırakmıştır. Nasır ed-Devle halkın ayaklanmasıyla öldürölmüş, Şehirdeki yönetim Utayir'in oğluna verilmiştir. Bunun yanında küçük bir kale de Sibi'l Devle'nin oğluna verilmiştir. Diğer bölgeler ise Murverid Őeyhlerine bırakılmıştır.

Nasır ed-Devle'nin Türk yardımcısı Salman, 1031–1032 yılının kışında Utayir'in dul eşi ve Sibi'l ed- Devle tarafından çok sert baskı gördü. Salman , “ Protospatharios ” ünvanı taşıyan Bizans generali George Maniaces ile müzakereler yapmıştır. Maniaces Fırat Şehirlerinin bir “ Strategosu ” olarak 1032 yılında Samsat'da bulunuyordu. Maniaces Urfa'ya sahip olmuş surlar ve kaleyi denetimine geçirmiştir.⁴⁸ Nasır ed-Devle ve ordusu Edessa'yı kuşatsa da kış mevsiminin gelmesi nedeniyle geri çekilmiştir. 1059 yılında Sultan Tuğrul'un isteğiyle komutanları Van Gölü üzerinden Anadolu'ya akınlar düzenlemişlerdir.

⁴⁶ İbnöl Esir, C. VIII s. 530; Honigman, **Bizans**, s.95; Honigman, ‘ **Orfa** ’, s.997; Yıldız, ‘**Abbasiler** ’ , s.82.

⁴⁷ İbnöl Esir, C. IX s. 268–269; Segal, s.279; Erdoğan Merçil, ‘Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu’ , **Belleten**, LII S.103, s.462; Honigman , ‘**Urfa**’ , s.54.

⁴⁸ Abul Faraç, C.I s.289; Ostrogorsky, s. 298; Merçil, ‘**Urfa**’ , s.462–464; Hamilton A. R. Gibb, ‘ The Caliphate and the Arab States’ , **A History of the Crusades Volume I The First Hundred Years** , (Ed. Kenneth M. Setton) , University of Pennsylvania Pres, Philadelphia 1995, s. 91.

Selçuklular 1065–1066 yıllarında bölgedeki güçlerini günden güne artırmışlar bu nedenle Edessa şehri birçok kez Selçuklu akınlarına maruz kalmıştır. 1062 yılında Sultan Alparslan'ın emriyle Horasan-ı Salar, Cemcem ve Isulu adlı Emirleri Ergani yörelerindeki Tulhum ve Siverek kaleleri üzerine başarısız iki kuşatmadan sonra Urfa'ya yürüyerek bu yörelerde bir takım yerleri ele geçirdikten başka Antakya Dük'ünü yenilgiye uğratmışlardır. Fakat Urfa'yı kuşatma girişimi başarılı olamamıştır. Bu arada Selçuklu vasalı olan Diyarbakır Emiri Nasır, Dicle ve Fırat Nehir'i arasındaki arazileri yağmalamıştır. Bizans İmparatoru Dukas, General Herve ve Urfa Valisi Tavdonos'u bölgelerin yeniden alınması için görevlendirmiştir. Tavdonos Amid Kalesi'ne saldırmış, yapılan savaşta maktul düşmüştür. Horasan-ı Salar 1065 yılı içerisinde Urfa'ya akınlarda bulunduktan sonra Kısas (K'sas=Aksas) veya Celebi kuşatmış Diphisar'ı ise ele geçirmiştir. Bunun üzerine karşı harekâta bulunan dört bin kişilik bir Bizans kuvvetini de yenilgiye uğratmıştır. Aynı kumandan 1066 yılı içinde ikinci defa Urfa bölgesine saldırmıştır.⁴⁹ Bölge halkı ve şehir strategosu esir düşen Bizans kumandanı için 20 000 dinar fidye vermeyi kabul etmiştir. Emir Gümüştekin daha sonra Harran ve Suruç'u da ele geçirmiştir.⁵⁰

1070 yılı Sultan Alparslan'ın Selçuklu Devleti'ne büyük zararları dokunan Bizans İmparatorluğu üzerine yürüme fikrini oluşturduğu bir dönem olmuştur. Sultan, Diyarbakır'ı 1070 yılında ele geçirmiş Dicle Nehri kenarındaki Haişefiyye'de konaklamıştır. Bölge hâkimi Mervan oğullarından Nasır ve Said kardeşler arasında anlaşma sağlamıştır. Buradan hareketle Tulhum ve Siverek Kaleleri'ni fethetmiştir. 1071 yılının Mart ayında ise Selçuklu kuvvetleri tarafından birkaç kez kuşatılmasına rağmen şehir kalesi fethedilememiştir. Bunun üzerine Selçuklu orduları fevkalade sağlam surlara sahip olan Dük Vasil'in komutasında bulunan Urfa'yı kuşatıp sıkıştırılmaya başlamıştır.⁵¹

Selçuklu ordusu şehre doğudan saldırmış şehir bahçelerindeki ağaçlar kesilerek kale surlarının önünde bulunan hendek doldurulmuştur. Elli gün süren inşaat çalışmalarına rağmen şehir düşürülemedi. Şehir halkı 50 000 dinar ödemeyi kabul edince Sultan daha fazla zaman kaybetmemek için kale önünden çekilmiştir. Öte taraftan Bizans İmparatoru Romanus

⁴⁹ Ali Sevim-Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi**, TTK, Ankara 1990, C.I s.37–42; Ali Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları**, TTK, Ankara 2000, s.6; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları 5. Baskı, İstanbul 1996, s.153–154; Mehmet Altan Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı I**, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları No.341, Ankara 1983, s. 40–41; Işın Demirkent, **Mikhail Psellos'un Khronographos'u**, TTK, Ankara 1992, s. 117; Merçil , 'Urfa', s.464; Honigman, 'Orfa', s.997.

⁵⁰ Abul Faraç, C.I s.318; Köymen, **Alp Arslan**, s. 41; Segal, s.283; Merçil, 'Urfa' , s.464–465.

⁵¹ Mevdudi, **Selçuklular Tarihi** , (çev. Ali Gençel) Hilal Yayınları, Ankara 1971, C.I s.236; Sevim-Yücel, C.II s.48.

Diogenes, Sultan' a elçiler yollayarak şehir halkı ile arasında arabuluculuk yapmıştır. Sultan, Mısır'a ilerlemek için Urfa'dan Birecik'e doğru hareket etmiştir.⁵²

1070 yılının sonlarına doğru Halep hükümdarı Mahmud b. Salih b. Mirdas da Fatimi Halifeleri'nin namına hutbe okunmasına son vermiş, hutbeyi Abbasi Halifesi'nin ve Sultan'ın namına okutmaya başlamıştır. Sultan'ın maksadı ise el-Cezire ve Şam'ı tamamıyla kontrolü altına alabilmektir. Diyar-ı Bakır ve Urfa'nın hâkimiyet altına alınmasının sebebi de bu konu olmuştur.⁵³

Sultan Alparslan, Malazgirt Savaşı için geri dönerken, Ruha 'ya uğramış burada kendisine hizmet için at ve katırlar verilmiştir. Malazgirt Savaşı sonucunda yenilen Bizans İmparatoru Diogenes, Sultan Alparslan ile bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmada Güneydoğu Anadolu havalisi, Urfa, Malazgirt, Antakya, Menbiç bölgesinin Selçuklu yönetimine terk edileceği kararlaştırılmıştır. Antlaşma Bizans İmparatorluğunda olan taht değişikliği nedeni ile gerçekleşmemiştir. Bu arada şehrin “ Cateponosu ” Paul, Kostantinapolis'e kaçmıştır.⁵⁴

1077 yılında Emir Gümüştekin Candar ordusuyla bölgeyi yağmalamıştır. Öte taraftan Ermeni Philaretos Brachamios, İmparator Romanus Diogenes zamanında yıldızı parlayan komutanlardan olmuştur. Philaretos “ Bizans Curupalates ” sıfatını (Saray muhafızları şefi) elinde bulunduruyordu. Malazgirt savaşından sonra kendisi “Grand Domesticus” (Başkumandan) ilan etmiştir. Philaretos, Ermeni asıllı bir aileden gelmekle beraber Melkit mezhebine bağlı kalmıştır. İmparator VII. Mikhaıl Dukas zamanında bağımsızlığını ilan ederek Maraş-Malatya bölgesine hâkim olmuştur. Philaretos, Vasil adındaki kumandanını Edessa'ya yollayarak şehrin yönetimini elinde bulunduran Leon'dan almıştır. Vasil şehre girdiğinde “ Magister ” rütbesinde (İmparatora bağlı yüksek askeri görevli) bulunuyordu. Philaretos ve Vasil'in Urfa 'da kalabilmesi için Sultan Melikşah ve Tutuş ile anlaşmasına bağlıydı. Philaretos Müslümanlarla anlaşarak 1061–1085 yılları arsında Şerefüd Devle Müslim b. Kureyş'e tabi oldu. Müslim adına sikke bastırıldı ve Urfa'daki meyhane olarak kullanılan camiye tekrar Müslümanlara vermiştir.⁵⁵

⁵² İbnül Esir, C. X s. 70–71; Sevim-Yücel, C.II s.48; Köymen, **Alp Arslan**, s. 122; Segal, s.283; Ahmet Uğur, ‘Selçuklu ve Osmanlı Devletinde Urfa Tarihi’, Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri Harranlı Bilim Adamları, **Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü** Yayınları No.18, Kayseri 1995, s.5; Merçil, ‘**Urfa**’, s.465; Honigman, ‘**Urfa**’, s.54.

⁵³ Kemaleddin Ebul Kasım Ömer b. Ahmed İbnul Adim, **Buğyat at-Talab fi Tarih-i Halab**, (Haz. Ali Sevim) , TTK, Ankara 1976, s. 17; Mevdudi, C.I s.236; İbnül Esir, C. X s. 71; Köymen, **Alp Arslan**, s. 123.

⁵⁴ İbnul Adim, **Buğyat**, s. 17; Abul Faraç, C.I s.320–321–322; Segal, s. 284; Merçil, ‘**Urfa**’, s.468.

⁵⁵ Segal, s.199; Merçil, ‘**Urfa**’, s.469.

Doğudan ordusuyla gelen Hüsrev bölgede işgal ve yağmada bulunsa da Harran önlerinde yapılan savaşta Müslim'e yenilmiştir.⁵⁶ Vasil'in ölümüyle yerine Ermeni Sembat (Smbat) başa geçmiş, 6 ay sonra da (23 Eylül 1088) Philaretos Brachamios Urfa'ya hâkim olmuştur. Philaretos şehre hâkim olsa da bölgede kan kaybı devam etmiş, Edessa'nın dışında Sümeysat'ı da 1085 yılında Harran Kralı'na kaptırmıştır. Bizans İmparatorluğu 1078 yılında Philaretos'u tanımak zorunda kalmıştır.⁵⁷ Philaretos bölgeye gelen Ermenileri de arkasına alarak bir prenslik kurmaya çalışmıştır.

23 Eylül 1088 yılında Philaretos Urfa'ya hâkim olduğunda Malatya, Harput, Palu, Elbistan ve Tarsus şehirleri eline geçmiştir. Bölgede Philaretos egemenliği elinde tutabilmek amacıyla Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah ile arasını iyi tutmanın yollarını aramıştır. Philaretos bu nedenle birçok değerli hediye ile yola çıkarken yerine de Bizanslı Parakamos'u Urfa'da vekil bırakmıştır. Bazı rivayetlere göre Philaretos şehirde yönetimde kalabilmek için dinini değiştirmiş fakat Sultandan yüz bulamamıştır.⁵⁸

Sultan Melikşah babası zamanından beri kuşatılan fakat bir türlü tam anlamıyla alınamayan Edessa'nın alınması için İsfahan'daki ünlü komutanı Emir Bozan'ı görevlendirmiştir. Bu arada şehirde, halk ayaklanmış Borşama adındaki isyankâr vekil olarak bulunan Parakamos'u öldürmüştür. Borşama da halkın baskısına dayanamayarak intihar etmiştir.⁵⁹

Komutansız kalan kale Hıristiyan bir tüccar tarafından Emir Bozan'a teslim edilmiştir. Sultan Melikşah Emir Bozan'ı Ruha valiliğine atamıştır. Emir Bozan da geleneklere uyarak kendisi adına şehri yönetecek Salar-ı Huluh'u naip olarak atamıştır. Bu arada Melikşah memlûkü olan Halep sahibi Kasım üd-Devle Aksungur ve Ruha hâkimi Bozan'a kendisine itaat etmeleri konusunda uyarmıştır.⁶⁰

---

⁵⁶ Segal, s.199; Cloude Cahen, ' Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi ' (çev. Y.Yücel-D.Yıldız), **Belleten**, S.201 Ankara 1988, s.1405; Merçil, 'Urfa', s.469.

⁵⁷ Segal, s.200; Robert Lee Wolff, **A History Of the Crusades (1189–1311)**, C. II s.616; Honigman, 'Urfa', s.54.

⁵⁸ Abul Faraç, C.I s.333; Ermeni Vardan, Vekayinamesi (Türk Fütuhât Tarihi 889–1269) (çev. Hrant Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1937, s.183; Sevim-Yücel, C.I s.65; Cahen, ' Türklerin ' , s.1406–1414.

⁵⁹ Ermeni Vardan, s.183; Segal, s. 200; Honigman, 'Urfa' , s.54; Honigman, ' Orfa' , s.997; Merçil, 'Urfa' , s.469; Kazım Paydaş, ' Büyük Selçuklu Kumandanlarından Urfa Fatihî Bozan Bey ' , **Türk Dünyası Araştırmaları**, Haziran 2005, S. 156, s. 76.

⁶⁰ Muhammed b. Ali b. Süleyman er Ravendi, **Rahat-us-Sudur ve Ayet-üs-Sürur** (çev. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1957, C.I s.127; Şadrud din Ebu'l hasan Ali İbn. Nasır İbn. Ali el-Hüseyni, **Ahbar-üd-Devlet is-Selçukîyye** (çev. Necati Lugal) TTK, Ankara 1943, s.50; İbnül Esir, C. X s. 136; Sevim, **Ünlü Selçuklu**, s.69; Rastgeldi, s.25; Paydaş, ' **Bozan Bey** ' , s. 76.

Selçuklu devletinde aynı atadan gelen kollar arasındaki hâkimiyetini kabul ettirme mücadelesi Kuzey Suriye ve Anadolu topraklarına da sıçramış Süleyman Şah'ın Antakya'yı almasından sonra yüzünü Suriye'ye çevirerek Tutuş'un hâkimiyet alanındaki Halep'e saldırması aile içindeki kavgayı daha da alevlendirmiştir. Halep sahibi olan Şerif Ebu Hasan kuşatmanın başlaması üzerine Sultan Melikşah ve Melik Tutuş'a haber yollayarak kaleyi kendilerine teslim edebileceğini bildirmiştir. Savaş Halep şehri'nin yakınlarında 'Ayn Salyam mevkinde yapılmıştır. 1086 yılı Haziran'ın 5'inde Süleyman Şah kendisini destekleyen Türkmen boylarının saf değiştirmesi sonucunda savaşta ölmüştür. Böylece Melik Tutuş, Kuzey Suriye'nin tek hâkimi konumuna yükselmiştir. Melikşah bölgeye geldiğinde Emir Bozan'ı Türkiye Selçukluları'nı cezalandırmak için yollarken Melik Tutuş'a ise Şam bölgesini ikta olarak vermiştir. 1081 yılı Eylül ayında Mirdasi oğullarına ait olan bölge Tutuş'un egemenliğine geçmiştir. Sultan Melikşah Antakya'ya Yağısıyan'ı, Aksungur'u Halep'e, Bozan'ı Urfa'ya vali bırakmış fakat bölgeyi doğrudan doğruya Büyük Selçuklu İmparatorluğu merkez yönetimine bağlamıştır. Böylece Suriye de Tutuş'un hâkim olduğu “ Orta-Suriye ” ve merkeze bağlı “ Kuzey-Suriye ” yönetimleri oluşturulmuştur. Sultan Melikşah daha sonra İsfahan'a dönmüştür.⁶¹

Emir Bozan 19 Kasım 1092 tarihinde Sultan Melikşah'ın ölümüyle İznik'i kuşatmasını kaldırarak Ruha'ya çekilmiştir. Ağabeyinin ölüm haberini Hit kasabası yakınlarında duyan Suriye Meliki Tutuş, Büyük Sultan olma fikrine kapılmış ordularıyla doğuya hareket ederken bölgedeki emirleri de kendisine bağlamanın yollarını aramıştır. Emir Bozan, Yağısıyan ve Aksungur bölgedeki dengeler nedeni ile ilk önce Tutuş'un tarafında yer almışlardır. Böylece Melik Tutuş Suriye'de bütünlüğü sağlamış durumuna gelmiştir. 1093 yılında Melik Tutuş doğuya ilerleyerek Rakka'yı aman ile almıştır. Ukayl oğulları'nın elinde bulunan Nusaybin'e yöneldiği sırada itaat eden Urfa Emiri Bozan ordusu ile kendisine katılmıştır. Emir Bozan ve Aksungur daha sonra Sultan Berkyaruk'un tarafına geçmişlerdir. Sultan Berkyaruk Ukayl oğullarından Saduddevle Ali b. Şerfuddevle komutasında bir miktar asker ile onları 1093 yılında şehirlerine yollamıştır. Bu olayların acısını Melik Tutuş affetmeyerek göstermiş Emir

---

⁶¹ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor Zeyli** (çev. Hrant Andreasyan.) TTK, Ankara 2000, s.168–169; İbnül Esir, C. X. S. 135; Holt P.M, **Haçlılar Çağı 11.yy.'dan –1517'ye Kadar Yakın Doğu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.14; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi Yayınları 7.Baskı, İstanbul 1999, s.75–76; Turan, **İslam Medeniyeti**, s.288; Cahen, ‘ **Türklerin**’, s.1415; Ali Sevim, ‘ Sultan Melikşah'ın Kuzey Suriye Seferi ve Sonuçları ’ 9.TTK Kongresi 21–25 Eylül 1981, **TTK**, Ankara 1988, s.707; Ali Sevim, ‘ Dımaşk Selçuklu Melikliği - Şemsü'l- Mülük Dukak Devri (1095–1104) ’, **Bellekten**, C.XLVI S.182, Ankara, s.298; Paydaş, ‘ **Bozan Bey**’, s.77.

Bozan'ı 1094 yılında Halep kalesi kuşatması sırasında yenerek öldürtmüştü; Aksungur da aynı akıbetten kurtulamamıştır.⁶²

Melik Tutuş'un askerleri Emir Bozan'ın kesik başını Urfa'ya götürerek Urfa ve Harran kalelerini teslim almışlardır. 1094–1098 yılları arası Urfa'da karışıklıkların olduğu bir dönemdir. Melik Tutuş'un şehre atadığı, Ermeni asıllı Thoros vasallık görevi yapmıştır.⁶³

26 Şubat 1095 yılında yapılan savaşta Melik Tutuş'un Sultan Berkyaruk karşısında mücadelede tutunamayarak öldürülmesi Kuzey Suriye tarihinde yeni oluşumların da kapısını aralamıştır. Melik Tutuş'un oğlu Emir Rıdvan Haleb'den babasına askeri yardım için giderken ölüm haberini Fırat Nehri'ni geçmeden öğrenmiş vakit kaybetmeden askerlerini bırakarak yanında Emir Yağısıyan ile önce Urfa'ya ulaşmış buradan da Haleb'e çekilmiştir.⁶⁴

Thoros, Melik Tutuş'un ölümünden yararlanarak şehirdeki Türk hâkimiyetine son vermenin yollarını aramıştır. Türk birliğinin bulunduğu Maniakes adlı, Türk komutan tarafından savunulan iç kaleyi şehirden ayırabilmek için şehrin surunu iç kaleden başlayarak güneye doğru inşa ettirmiş St. Toros Kilisesi'ne dek uzanan yeni surlar 25 kuleden oluşmuş ve nehir boyunca uzanmıştır.⁶⁵

İç kalede bulunan Türk komutanı-Sipahsalar ünvanlı- bölgenin Thoros tarafından zapt edildiğini görünce bölgedeki Türk Emirlerden yardım istemiştir. Bu arada Mhitar adında bir ermeni tarafından iç kale kapıları açılınca Türk birliğine kaçmaktan başka yol kalmamıştır. Yardım haberini ilk önce Artukoğlu Sökmen ve Samsat Emiri Balduk alınca askerleriyle beraber Urfa'ya yürümüşler ve şehri kuşatmışlardır. Kuşatma 65 gün sürmüştü fakat başarılı olunamamıştır. Halep Selçuklu Meliki Rıdvan ve Antakya hâkimi Yağısıyan da büyük bir orduyla Urfa önünde görünmüşler ancak Emir Sökmen ve Emir Balduk birleşecekleri yerde Rıdvan'dan kaçmayı tercih etmişlerdir.⁶⁶

---

⁶² İbnül Esir, C. X s. 197; İbnul Adim, **Buğyat**, s. 101–102–106; Ermeni Vardan, s.184; el-Hüseyni, s.52; Segal, s.286; Rastgeldi, s.25; Sevim, **Ünlü Selçuklu**, s.79–81–93; Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, TTK, Ankara 1989, s.138–139–145; Merçil, 'Urfa', s.471; Sevim, 'Kuzey Suriye', s.709; Paydaş, 'Bozan Bey', s.79–80.

⁶³ İbnül Esir, C.X s.198; Ravendi, C.I s. 138–139–140; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.150; Segal, s.286; Merçil, 'Urfa', s.471; Cahen, 'Türklerin', s. 1419; Paydaş, 'Bozan Bey', s.81; Mehmet Arslan, 'Selçuklu- Ermeni İlişkileri', **Türkler**, Ankara 2002, C.VI s.637.

⁶⁴ İbnül Esir, C. X. s. 207–208; Ermeni Vardan, s.185; Ali Sevim, 'Halep Selçuklu Meliki Fahri'l-Mülük Rıdvan', **Belleten**, C.XXXXIV, S.133, Ankara 1970, s.61; Merçil, 'Urfa', s.472.

⁶⁵ Urfalı Mateos, s.184; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.164; Segal, s.286; Merçil, 'Urfa', s.473; Işın Demirkent, 'Urfa Haçlı Kontluğuna Genel Bir Bakış (1098–1144)', **Tarihi ve Kültürel Bütünlüğü İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu**, Haz. Abdulkadir Karahan, İstanbul 1988, s.84.

⁶⁶ Ermeni Vardan, s.186; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s.139; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.164; Sevim, 'Haleb', s.63; Merçil, 'Urfa', s.473.

Melik Rıdvan'ın Urfa kuşatması konusunda iki ayrı rivayet vardır. Urfalı Mateos Vakayinamesi' ne göre Rıdvan ve ordusu sağlam şehir surları karşısında başarılı olamayıp çekilmiştir.⁶⁷ Bugyetü'l Taleb fi Tarih-i Haleb yazarı İbnü'l-Adim'e göre ise Rıdvan ve Yağısıyan orduları ile Ruha'ya yönelmişlerdir.⁶⁸ Dönemin bir diğer yazarı İbnül Esir ise El-Kamil'de olayları Rıdvan'ın şehri düşürdüğü Yağısıyan'ın da Rıdvan'dan kaleyi kendisi için istediği Rıdvan'ın da bu dileğe uyduğundan bahsedilmektedir.⁶⁹

Bu konudaki en kuvvetli düşünce Urfalı Mateos'un eserinde kaydetdikleridir. Kendisini İbnül Adim de destekler ki buna göre şehrin Rıdvan tarafından düşürülmediği ve Melik'in geri çekildiği hususundadır. İç kaleyi koruyan Hıristiyan reisleri kaleyi Ermeni Thoros'a teslim etmişler böylece şehir tamamen Thoros'un yönetimine kalmıştır. Melik Rıdvan'ın kaleyi alamamasındaki en büyük sorun ise Yağısıyan, Abakoğlu Yusuf ve Vezir Cenahüd-Devle Hüseyin arasında süren üstünlük mücadelesidir.⁷⁰

Thoros'un şehri ele geçirmesini kabul edemeyen Ermeni asilzadeleri yaklaşmakta olan Haçlı ordularına şehri teslim etmek istemişlerdir. Thoros ise bölgenin Türkler'in denetimine geçmesiyle sorunların daha da arttığının farkındaydı. Bu nedenle Türkiye Selçuklular'ından Kutalmış oğullarından Alp-İlek'i Urfa 'ya davet etmiştir. Alp-İlek şehre girmiş fakat acele ederek Thoros'u öldürme fikrine kapılmıştır. Thoros'un yanıtı daha da sert olmuş, Alp-İlek zehir içirilerek öldürülüp ordusu şehirden çıkarılmıştır.⁷¹ Şehrin kaderi 1098'den 1144 yılına kadar Avrupa'dan gelen Haçlı Kontları'nın denetiminde kalmıştır.

E. Haçlı Kontluğu Döneminde Urfa

Avrupa ülkelerinde Katolik Papa'nın önderliğinde doğudaki kutsal toprakları geri alabilmek ve rakibi olan Ortodoks Kilisesi'ni yıkmak için yapılan seferler tarih içinde büyük ehemmiyet taşımıştır. Doğunun kutsal ve bereketli toprakları Avrupalı Kontlar için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Kudüs üzerine yürüyecek olan Kont Pierre l'Hermite etrafında toplanan kalabalık halk topluluğu 12 Nisan 1096 yılın da Köln'den hareket etmiştir. I. Haçlı ordusu ise İstanbul önlerine geldiğinde İmparator Aleksios ile vasallık tartışması yaşamıştır. Haçlılar'ın amacı daha İstanbul'da belli olmuş; Godefroi de Boulogne ve kardeşi Boudouin de

⁶⁷ Urfalı Mateos, s.186.

⁶⁸ Sevim, 'Haleb', s.63.

⁶⁹ İbnül Esir, C.X s.209; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.165.

⁷⁰ Merçil, 'Urfa', s.473.

⁷¹ Urfalı Mateos, s.186; Hitti, **History**, s.590; Turan, **Doğu Anadolu**, s.140; Segal, s.287; Merçil, 'Urfa', s.473.

Boulogne İmparator Aleksios'a direnseler de 5 Nisan 1097'de bağılılık yemini gerçekleştirilmiştir.⁷²

İstanbul'dan Anadolu'ya geçirilen Haçlı kuvvetleri, ilk olarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti olan İznik'i kuşatarak 26 Haziran 1097 tarihinde kaleyi ele geçirmişlerdir. Daha sonra Eskişehir yakınlarında 30 Haziran 1097 Doreleon Meydan Muharebesi'nde (Sarısu ve Porsuk Irmakları'nın birleştiği ova ve bunun üzerinde kurulu sivri tepeler) Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın kuvvetlerini yenmişlerdir. Haçlı kuvvetleri yollarına devam ederek Konya'da iki ana kola ayrılan ordunun küçük bölümü Tankred kumandasında Gülek Boğazı yoluyla Çukurova'ya inerken büyük ordu Kayseri ve Maraş üzerinden geçerek Antakya'ya varmadan önce ordu yine kendi içinde iki kola ayrılmıştır. Godefroi de Boulogne Antakya'ya yönelirken kardeşi Boudouin de Boulogne Urfa 'ya ulaşmıştır.⁷³

Urfa'da Thoros'un baskısından sıkılan Ermeni toplumu şehrin saygın kişilerinden oluşan bir heyeti Kont Boudouin'e yollamışlardır. Tel Başır'de heyetle görüşen Boudouin Urfa'ya gelmeyi kabul etmiştir. Yanındaki kuvvetler ile beraber Ramedan ve Tel-Başır kalelerini Türkler'in elinden almış Kont Boudouin buradan yanındaki altmış süvariyle beraber 6 Şubat'ta Urfa 'ya ulaşmıştır.⁷⁴

Kont'a Thoros tarafından büyük törenler yapılmış ve kendisi evlat olarak kabul edilmiştir. Latinler'in amacı Avrupa'dan çıkarken Anadolu' daki kutsal şehirleri ele geçirerek Latin Kontlukları kurabilmektir, Urfa onlar için iyi bir fırsat olmuştur. Urfa'daki bir ayaklanma sonucunda Ermeni Thoros öldürülmüş 10 Mart 1098'de Boudouin Kral olarak şehre tek başına hâkim olmuştur.⁷⁵

Büyük Haçlı ordusu Antakya'yı 20 Ekim 1097'den 1098 yılının Nisan ayına kadar kuşatmış şehir Emiri Yağısyan'ın yardım çağrısına bölgenin büyük emirleri cevap

---

⁷² Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi** (çev. Fikret Işıltan) , TTK, Ankara 1998, C.I s.95; Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi**, TTK, Ankara 1990, C.I s.2–3; Ostrogorsky, s. 335–336; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.181.

⁷³ Ramazan Şeşen, **Selahaddin Eyyubi ve Devlet**, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, s.30; Runciman, C.I s.141–142.

⁷⁴ Urfalı Vahram, **Vakayiname**, (çev. H.D. Andreasyan) ,TTK Kütüphanesi (Neşredilmemiş Nüsha),Ankara, s.187; Urfalı Mateos, s.191; Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, Dünya Yayınları, İstanbul 1987, s.37- 38; Segal, s.202.

⁷⁵ Hetüm Grigos Senyörü, **Vakayiname** (çev. H.D.Andreasyan) TTK. Kütüphanesi (Neşredilmemiş nüsha) s.69; Urfalı Mateos, s.195; Süryani Mihail, C.II s.40; Demirkent, **Haçlı**, s.73; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.182; Yücel- Sevim, C.I s.8; Coşkun Alptekin, **Dımaşk Atabeyliği (Toğ Teginler)** ,Marmara Üniversitesi Yayınları No.424, İstanbul 1985, s.13; Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi** , (çev. Salih Tuğ) , Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, C.II s.1024–1025; Hitti, **Hstory**, s.591; Segal, s. 290; Wolff, C.II s. 635- 636; Honigman, **'Urfa'** , s.55; Demirkent, **'Urfa Haçlı'** , s. 84; D.M.N, **'Edessa'** , s. 969.

vermişlerse de çok da başarılı olamamışlardır. Bunun üzerine Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Berkyaruk kendisine bağlı en güçlü komutanlarından olan Emir Kürboğa'yı Antakya'ya yardım için göndermiştir. 1098 yılının Nisan ayında Musul'dan harekete geçen Emir Kürboğa vakit kaybetmeden Antakya üzerine gideceğine kısa bir süre önce Kont Boudouin'in eline geçen Urfa'ya saldırmayı tercih etmiştir. Emir Kürboğa Urfalı Mateos'un verdiği bilgilere göre muazzam bir orduyla Urfa'yı kuşatmış hasat mevsimine kadar kalıp tarlalardaki mahsulü tüketmiş ve şehre sayısız hücumlar yapmıştır. Kaleyi ele geçiremeyen Kürboğa ordusu ile Diyarbakır ve Suriye'den gelen kuvvetler ile buluşmak üzere Mercidabık'a yönelmiş ve orada beklemiştir.⁷⁶

Kürboğa'nın Urfa'yı tahminen 3–4 hafta kadar kuşattığı ve Mercidabık'ta bekleyişi düşünülürse Antakya'ya yetişmesinin daha da zorlaştığı kolayca anlaşılır. Yağısıyan'ın oğlu Muhammed, Antakya'da kuşatmadan kurtularak Emir Kürboğa'nın yanına gelerek acele etmesini istemiştir.

Kont Boudouin, Kürboğa'nın seferinden kurtulduktan sonra Samsat ve Suruç'a göz dikmiş, Samsat'ı Balduk'tan 10 000 Bizans altını karşılığında alırken, Suruç'u ise bölgenin hâkimi Emir Belek'ten zorla almayı başarmıştır. Emir Belek'in kaleyi teslim etmesinde bölgedeki Ermenilerin de rol oynadığı tahmin edilmektedir ki, rivayetlere bakıldığında Müslüman kaynakların bu olayları karıştırdıkları görülmektedir. Böylece başkentini Urfa'nın oluşturduğu Samsat ve Suruç'un da dâhil olduğu Urfa Haçlı Kontluğu kurulmuştur. Urfa Haçlı Kontluğu'nun, Antakya'daki Haçlı ordusu ile aralarındaki ticari yolu koruyabilme kaygısı yavaş yavaş gerçekleşmek üzeredir.

Urfa'da kurulan Kontluğun daha bir yıl önce Emir Kürboğa gibi bir komutanın kuşatmasından sonra cesaretleterek 1098 yılı Temmuz ayında Samsat ve Suruç'un almasında Antakya önlerinde Haçlı orduları karşısında varlık gösteremedi çekilen Kürboğa'nın düştüğü durum kanıt olarak gösterilebilir. Kont Boudouin bu arada boş durmamış Urfa 'da Haçlı gücünü artırmak için şehrin asil ailelerinin de tavsiyesiyle soylu ve zengin bir Ermeni kızıyla evlenmiştir. Böylece Urfa'daki Ermenileri kendi yanına çekmiştir. Kont Boudouin'in kayınpederi olan Tophnuz, bölgesini koruma karşılığında 60 000 Bizans altını vermeyi de taahhüt etmiştir.⁷⁷

⁷⁶ Urfalı Mateos, s.196; İbnül Esir, C. X. s. 228–229; Demirkent, **Haçlı**, s.41; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.41; Turan, **Doğu Anadolu**, s.143; Runcıman, C.I s.160; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.184; Demirkent, '**Urfa Haçlı**', s. 84; Sevim, '**Dımaşk Selçuklu**', s. 306.

⁷⁷ Runcıman, C.I s.160.

Kont Boudouin'in Urfa'daki ağır baskısı Ermenileri Türklerle işbirliği yapmaya zorlasa da Kont bunu haber almış ve şehrin en zengin Ermeni elebaşlarını tutuklatmış böylece yüksek miktarda altın fidye almıştır.⁷⁸ Kont Boudouin de Boulogne ağabeyi ve Kudüs Kralı olan Godefroi de Boulogne'nin ölüm haberi üzerine Urfa'dan çıkarak yanında 200 atlı ve 700 yayadan oluşan kuvvet ile Kudüs'e ulaşmaya çalışmıştır. Suriye Meliki Dukak Kont Boudouin'in Urfa'dan ayrıldığını haber almış ve onu Beyrut'a ulaşmadan Nehrü'l- Kelb bölgesinde yakalamıştır. Melik Dukak ve Humus Emiri Cenahüddvele askerleri ile saldırmışlar fakat gece karanlığından yararlanan Kont, zor da olsa Kudüs'e ulaşarak Krallık tacını giymiştir. Urfa Haçlı Kontluğun'da ise II. Boudouin de Bourg 1110–1118 yılları arasında Kudüs'e idari olarak bağlı kalmak şartı ile kral olarak tahta geçmiştir. Boulogne'nin kuzeni olan Bourg sorunsuz olarak Urfa Haçlı Kontluğu Krallık tahtına oturmuştur.⁷⁹

II. Boudouin için güzel günler fazla sürmeden Suruç'un Hıristiyan Kontları'nın eline geçtiğini duyan Emir Kürboğa, Artukoğlu Sökmen ve yanlarına şehrin eski hâkimi Emir Belek'i de alarak kaleyi kuşatmışlardır. Hıristiyan Kontları ve şehrin Senyörü Foulque de Chartres kalede direnseler de meydan savaşında Haçlı orduları Müslümanlar karşısında ağır bir yenilgi almıştır. II. Boudouin savaş meydanından Urfa 'ya yanında birkaç süvariyle kaçabilirken Suruç Senyörü Foulque de Chartres savaş meydanında öldürülmüştür.⁸⁰ II. Boudouin Suruç yenilgisinden Harran Savaşı'na kadar geçen 3 yıllık bir dönemde iki önemli olay yaşamış bunlardan birincisi evliliği, ikincisi ise kuzeni olan Joscelin de Courtenay'ın Urfa 'ya gelişi olmuştur.

II. Boudouin selefi gibi Urfa ve çevresindeki yerli halkla iyi ilişkiler içinde olabilmek amacıyla Malatya hâkimi Gabriel'in kızı Morphia ile evlenmiştir. Malatya hâkiminin daha önce de Danişmentlilerle savaşların da Haçlı Kontları'na aynı teklifi yaptığı bilinmektedir. Düğünün tahminen 1102 yılında yapıldığı kaynaklarda geçmektedir. Kont'un bu evlilikten Alice, Hodierne, Melisende ve Joveta adında 4 kız çocuğu olmuştur. Bu düğünden sonra II. Boudouin'in Ermenilere karşı takındığı sert tutumu dikkat çekicidir.⁸¹

Teyze çocuğu olarak I.Haçlı Seferine katılan fakat fazla etkili olamayan Joscelin de Courtenay, cesur ve iyi bir asker olan kuzeninden faydalanmak istemiştir. Kendisini Urfa'ya

⁷⁸ Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.61.

⁷⁹ Ermeni Vardan, s.194; Hetüm Grigos, s.69; Urfalı Mateos, s.203; Alptekin, **Dımaşk**, s. 29; Hıttı, **İslam**, C.II s.1030; Sevim, ' **Dımaşk Selçuklu** ' , s.309–310.

⁸⁰ İbnül-Kalansi, **Tarih-i Zeyli Dımaşk** (çev. H.A.R. Gibb), Londra 1932, s.50–51; Urfalı Mateos, s. 206 vd; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.77–78–79; Segal, s.293; Ali Sevim, 'Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri' , **Bellekten**, TTK, Ankara 1962, C.XXVI S. 103 s.509.

⁸¹ Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.81; Birsel Küçüksipahioğlu, ' Haçlı Devletleri ' , **Türkler**, Ankara 2002, C. VI. s. 688.

tabiiyete davet edilmesi üzerine Joscelin bu fırsatı kaçırmayıp bu davete uymuş 1102 yılında II. Boudouin'de Kontluğun batısını Tell-Başir merkez olmak üzere, Hamtab (Antep), Ravendan (Ravandel), Kurus (Cyrrhus) ve Birta (Birecik)'yı ikta olarak kuzenine vermiştir.⁸²

Kudüs Krallığı tacını giyen Boudouin Fatimiler'in Filistin topraklarını Haçlılardan kurtarmak için yaptığı seferde çok ağır bir bozguna uğramış ve Urfa Kontundan yardım istemiştir. II. Boudouin askerleriyle Kudüs'e yardıma gitmiş, Kont'un Urfa'ya dönüş tarihi ise 1103 yılı ortalarında olmuştur. Bu arada Danişmentli Emir Gümüştegin tarafından Malatya yakınlarında esir edilen Antakya Kontu Bohemond 100 000 Bizans altını karşılığında serbest bırakılmıştır. Bu olay Anadolu'nun korunmasında büyük sıkıntılar yaratırken Haçlılara ise büyük güç ve moral vermiştir.

Urfa'nın tarihinde 1104 yılında yapılan Harran Savaşı önemli bir yer tutmuştur. Bu savaşın sebebi ise Haçlı ordularının Musul-Halep yolunu keserek güvenliklerini daha da artırma düşüncesidir. Urfa Kont'u II. Boudouin, Joscelin, Antakya Kont'u Bohemond ve Tankred'dan oluşan Haçlı ordusu müstahkem olan Harran üzerine yürüyüp burayı düşürerek yağmalamaya amaçlasalar da Urfa hâkimi II. Boudouin'in buna hiçte niyeti olmamış Kont, kendi nüfuz bölgesindeki kaleyi sulh ile almanın yollarını aramıştır. Bu durum ise 7 Mayıs 1104 (H. 9 Şaban 497) yılında yapılan Harran Savaşında birçok Haçlı Kontu'nun öldürülmesine yol açmıştır.⁸³

Harran Savaşındaki ağır yenilgide II. Boudouin ve Joscelin esir düşmüş Antakya Kontu Bohemond ise kendisini zor kurtararak Urfa Kalesi'ne sığınabilmiştir. Urfa'da iç kaleye çekilen Bohemond Antakya'nın Halep'ten gelebilecek bir darbeye düşebileceğinden endişelenmiş ve Urfa'yı yeğeni olan Tancred'e bırakarak şehirden uzaklaşmıştır. Urfa Kontu Boudouin Musul'a, Joscelin ise esir olarak Hısnı Keyfa'ya yollanmıştır.⁸⁴ Böylece Urfa şehri idari olarak 1104–1108 yılları arasında Antakya Kontluğu'na bağlanmıştır.

Savaşın sonucunda Müslüman komutanları arasındaki ittifak dağılırken Emir Sökmen ve Emir Çökürmüş'ün arası bozulmuş; Emir Sökmen ordusuyla çekilirken Emir Çökürmüş ise Haçlılar'ın bu ağır bozgunundan sonra Urfa'yı düşürebileceğine inanmıştır. Kale önündeki mücadelelere rağmen kalenin düşürülemeyeceğini anlayan Emir Çökürmüş

⁸² Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.82; Segal, s.294; Demirkent, '**Urfa Haçlı**', s. 85.

⁸³ İbnül Esir, C. X s. 301–302; İbnül- Kalansi, s.59–60; Süryani Mihail, C.II s.55; Urfalı Mateos, s.223; Ostrogorsky, s. 338; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.87–88–89; Demirkent, **Haçlı**, s.83; Turan, **Doğu Anadolu**, s.87; Segal, s.207; Şeşen, **Eyyubi**, s.32; Aydın Usta, 'Artuklular', **Türkler**, Ankara 2002, C.VI s. 472.

⁸⁴ Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.100; Turan, **Doğu Anadolu**, s.144; Segal, s.294.

çekilmek zorunda kalmıştır. Antakya Kontu Bohemond Avrupa'dan yeni Haçlı ordusu getirmek için gidince şehri korumak Urfa hâkimi Tancred'e kalmıştır. Antakya Krallığı'nın yegâne yöneticisi olarak Tancred, Urfa'dan ayrılmadan şehri Norman idarecilerden akrabası olan Richard de Salame'ye teslim etmiştir.⁸⁵

23 Şubat 1105 yılında Musul Emiri Çökürmüş Harran Savaşından sonra bitiremediği kuşatmaya yeniden başlamış 22 Şubat 1106 yılına kadar şehri bir hasat mevsimince erzaksız bırakmıştır. Urfalı Mateos eserinde olayı bütün açıklığıyla yansıtmıştır. Urfa kalesinden çıkan Kont Richard, Emir Çökürmüş'ü püskürtmeye çalışmışsa da çarpışmada 450 Hıristiyan'ın ölümüne neden olmuş ve kaleye sığınmak zorunda kalmıştır. Emir Çökürmüş'ün bu olaydan sonra kendi memleketine döndüğü kaynaklarda geçmektedir.⁸⁶

Urfa üzerindeki Türk baskısı dalga dalga genişlemekte; Anadolu hâkimiyetinin Sultan I.Kılıç Arslan'a 1093 yılında geçmesiyle bölge daha da hareketlenmiştir. Kutalmış oğullarının Anadolu'yu kendi hükümlerinde görme isteği aynı zamanda doğuya doğru genişleme politikalarını da ortaya koymuştur. Şehrin etrafındaki bu yoğun Türk baskısı Urfa Haçlı Kontluğun'un hareket alanını kısıtlamaktaydı.

Sultan I. Kılıç Arslan 1106 yılında Malatya'yı aldıktan sonra Urfa'yı da kuşatmıştır. Urfalı Mateos, İbnül Kalansi ve İbnül Esir eserlerinde kuşatmadan bahsetmektedirler. Sultan 13 Eylül 1105 (H. 499) yılında şehir önüne gelip konaklamıştır. Sultan I. Kılıç Arslan günlerce şehre hücum etse de zaptedememiş ve 1 Eylül 1106 tarihinde kale önünden çekilmiştir.⁸⁷

Sultan I. Kılıç Arslan'ın Büyük Selçuklu Sultanlığı'na aday çıkması bölgedeki dengeleri değiştirmiş Emir Çavlı ile 13 Haziran 1107 yılında yaptığı Habur Savaş'ını kaybetmiş ve savaşta nehirden boğularak ölmüştür. Kuzey Suriye topraklarına hâkim olma mücadelesi daha da kızışmış bu arada Urfa hâkimi Joscelin ve Kont Boudouin de Bourg esaretten 1108–1109 yılları arasında fidye vererek kurtulmayı başarmışlardır.⁸⁸

1110 yılı Selçuklu Dünyası'nda bir dönüm noktası olmuştur. Büyük Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht kavgalarında Berkyaruk ile Muhammed uzun süre mücadele etmiş sonunda taht Muhammed'e kalmıştır. Bundan sonra ise İran ile Suriye arasında bir set

⁸⁵ Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.105; Turan, **Doğu Anadolu**, s.144; Segal, s.294.

⁸⁶ Urfalı Mateos, s.229; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.107; Segal, s.295; Demirkent, '**Urfa Haçlı**', s.86.

⁸⁷ Urfalı Mateos, s.231; İbnül Esir, C.X s.333; İbnül -Kalansi, s.73–74; Sevim-Yücel, C.I s.86; Turan, **Doğu Anadolu**, s.87.

⁸⁸ İbnü Esir, C. X s. 368; A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.203; Turan, **Doğu Anadolu**, s.144.

gibi duran Urfa Haçlı Kontluğu'nun kuşatılarak düşürülme planlarının yapılacağı bir süreci getirecektir. 1110 yılında Emir Mevdud Haçlı Kontu Tankred'in tahrikleri sonucunda şehri kuşatmışsa da başarılı olamamıştır. Haçlı Kontlukları arasındaki taht kavgaları Emir Mevdud ve komutanlarına çok önemli bir fırsat tanımıştır. Kudüs Kralı I. Boudouin ve askerleri Fırat Nehri boyunca geri çekilirken Emir Mevdud'un ordusu onları takip etmiştir. Nehrin karşı tarafına geçmeye hazırlanan Haçlı ordusuna saldıran Selçuklu ordusu büyük bir zafer kazanmıştır. Kral ve Kontları Fırat Nehri'nin karşı tarafı olan Hamtap (Antep)'a geçmeyi başarırken yaklaşık 5 000 kişilik piyade ve Ermeni kuvvetleri öldürülmüştür. Bu olay Urfa'daki Kontluk için siyasi tarihinde bir dönüm noktasını oluşturur. Kudüs Kralı I. Boudouin artık Urfa'nın Türkler karşısında korunamayacağını anlamıştır.⁸⁹

İslam Dünyası'nda Emir Mevdud'un kazandığı büyük başarı moralleri yükseltmiş ikinci bir seferin heyecanına kapınılmıştır. Sultan Muhammed Tapar, Emir Mevdud'u 1111 yılı ortalarında (H.504) yeniden görevlendirmiştir. Bu görevlendirmede Halep'ten gelerek Antakya Kontluğu'nun kuşatmasından kurtulmak isteyen halkın ricasının etkisi çok olmuştur. Emir Mevdud'un komutasındaki orduya Meraya Emiri Ahmedili, Erbil Emiri Ebu'l Hayca, Artuklulardan Emir il-Gazi'nin oğlu Ayaz, Ermenşahlardan Emir Sökmen el-Kutbi, Emir Bozan ve iki oğlu, Emir İl-Bey ve Emir İmameddin Zengi katılmışlardır. Ordunun toplanma merkezi olara Harran seçilmiştir.⁹⁰ Ordu Urfa Haçlı Kontluğu'nun topraklarından geçerek Suruç'a ulaşmış buradan da Tell Başır'ı kuşatmıştır. 28 Temmuz 1111 (H. 19 Muharrem 505) yılında başlayan kuşatma tahmini olarak bir ay sürmüştür. Kuşatmadan ise herhangi bir sonuç alınmadan dönülmüştür.⁹¹

Emir Mevdud 1112 yılı ilkbaharında (H. 505 yılı sonlarında) yanına ikinci sefere katılan büyük emirleri toplamadan çok hızlı bir şekilde kalenin önünde görülmüştür. Emir Mevdud'un aniden Urfa şehri önünde görülmesinin sebebi olarak kale içinden gizli ittifaklarla kaleyi düşürmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Emir Mevdud şehrin doğu tarafındaki kulenin komutanlarıyla anlaşmış taktik icabı Suruç önlerine yönelmiş 28 Temmuz'da Suruç'u kuşatmıştır. Emir Mevdud'un dikkatsizliği yüzünden Joscelin ve şövalyeleri huruç harekâtına girişmişler Müslüman ordusunu bozarak Urfa Kalesine sığınma fırsatını bulmuşlardır.⁹² Emir Mevdud yeniden Urfa Kalesi' ni kuşatıp doğu burcuna asker çıkartmıştır. Joscelin kalenin

⁸⁹ Urfalı Mateos, s.239–240; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.133–134–135; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.210 vd; Segal, s.297; Demirkent, '**Urfa Haçlı**' , s.86.

⁹⁰ Urfalı Mateos, s.243; İbnül Esir, C.X s.388; Alptekin, **Dımaşk**, s.40–41; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.144–145; Demirkent, **Haçlı**, s.74–75; Sevim, **Suriye ve Filistin**, s.215 vd; Turan, **Doğu Anadolu**, s.146.

⁹¹ İbnül- Kalansi, s. 101–102–103; İbnül Esir, C. X s. 388; Runcıman, C.II s.99 vd.

⁹² İbnül-Kalansi, s.177–178; Urfalı Mateos, s.246; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.150–151; Segal, s.298.

Müslüman ordusuyla ilişkisini keserek surlara çıkan Türk askerlerini öldürtmüştür. Emir Mevdud uguladığı planının başarısızlığa uğraması üzerine şehir surlarının önünden çekilmiştir.

Emir Mevdud'un ölümünden sonra Musul'a atanan yeni vali Emir Aksungur el-Porsuki Urfa Kalesi önünde 7 Haziran 1114 –26 Mayıs 1115 (H.508) tarihleri arasında görünmüştür. İki aydan fazla süren kuşatmada şehir yiyecek sıkıntısı yaşamaya başlamıştır. Urfa, Suruç, Samsat bölgeleri tahrip edilmiştir. Ordu daha sonra Fırat Nehri kenarına gelerek batıdan gelebilecek Haçlı desteğini kırmıştır.

Şehrin önlerinde başlayan kuşatmadan sonuç alınamamış ordu Ermenilerle işbirliğine girse de kaleyi düşürememiştir. Bu olay Kontluğun ömrünü uzatırken şehirde yaşayan Ermeniler' in gücünü de tamamen kırmıştır. Ermeniler'in Türkler ile işbirliği yapması üzerine II. Boudouin Fırat Nehri'nin batısındaki Ermeni arazilerini Urfa Haçlı Kontluğu'nun topraklarına katmıştır.⁹³

1118 yılı bütün Yakınoğu'da önemli taç ve taht değişikliklerine şahit olduğu birdönem olmuştur. 2 Nisan'da Kudüs Kralı I. Baudouin, 18 Nisan'da Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, 6 Ağustos'ta Abbasi Halifesi el-Mustahzir Bi'llah, 15 Ağustos'ta ise Bizans İmparatoru Aleksios I. Komnenos ölmüştür. Bütün bu önemli olaylar içinde Urfa Haçlı Kontluğu'nu ilgilendiren olay hiç şüphesiz Kudüs Kralı I. Boudouin vefatı olmuştur. Urfa'dan Kudüs'e Paskalya yortusuna gitmeye hazırlanan Urfa Kontu olacakları hiç hesaplamamıştır. Kral'ın ölüm haberi üzerine Kudüs'te toplanan Kontlar 14 Nisan 1118'de Boudouin da Bourg'u yeni Kudüs Kral'ı olarak tahta çıkarmışlardır.⁹⁴

1119 yılında Emir İlgazi ve Tuğtekin ile Antakya Kont'u Roger de Salerne arasındaki savaşta Haçlı kuvvetleri tıpkı 1104 Harran Savaşında olduğu gibi bozgunu tatmışlardır. Kont ve şehrin üst düzey Norman yöneticileri öldürülmüştür. Bunun üzerine Urfa ve Kudüs Kontlukları'nı üzerine alan II. Boudouin Antakya'ya ulaşarak şehrin hâkimiyetini de üzerine almıştır. II. Boudouin kendisine tabi olmak şartıyla, bu bölgeyi daha önceden de bilen Joscelin de Courtenay'ı Urfa 'nın başına Kont olarak atamıştır.⁹⁵

Emir İlgazi'nin 1122 yılında yanında Emir Belek, Kutalmış oğlu Devlet ile Franklara karşı tertip etmiş olduğu seferin başlangıcında Urfa Haçlı Kontluğu'na bir zararı

⁹³ Urfalı Mateos, s.259; Abul Faraç, C.II s.352; İbnül Esir, C.X s.399; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.159; Segal, s.298; Şeşen, **Eyyubi**, s.24; Turan, **Doğu Anadolu**, s.146.

⁹⁴ Urfalı Mateos, s.261; Runciman, C.II s.120;Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.9; Demirkent, '**Urfa Haçlı**', s.86.

⁹⁵ Runciman, C.II s.120–121;Turan, **Doğu Anadolu**, s.148; Turan, **Selçuklular**, s. 162.

dokunmamıştır. Fakat sefer sırasında Emir İlgazi'nin hastalanması ile başa geçen Emir Belek Urfa arazisine yaptığı taarruz ile Joscelin bölgenin kendisinden sonra en seçkin şahsiyeti olan Bire hâkimi Galeron ve 25 senyörü ile birlikte esir etmesi Urfa Haçlı Kontluğu için bir felaket olmuştur. Bu felaketi duyan Kudüs Kralı II. Boudouin de yardım için Urfa Haçlı Kontluğu topraklarına girdiğinde Emir Belek tarafından tutuklanıp 18 Nisan 1123 tarihinde Harput Kalesi'ne esir olarak yollanmıştır. Sultan Mahmud bu haberi duyunca Emir Belek'i Haçlılara karşı oluşturulan bütün ordulara başkumandan olarak atamıştır⁹⁶.

Harput Kalesinde esir tutulan Haçlı Kontları bir kaçış planı hazırlayarak Joscelin'i esirlikten kurtarmayı başarmışlardır. Joscelin'in Tell-Başir'e varışı Ağustos ayının ikinci yarısı içinde tarihlenmektedir. Emir Belek Kont'un firar haberini duyduktan sonra yeniden Harput Kalesi'ni kuşatmış ve Kontları esir etmeyi başarmıştır.⁹⁷

Joscelin bölgedeki Türk hâkimiyetinin genişlemesi sonucunda esir olan Kral ve Kontları kurtarma fikrinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Joscelin bunun yerine Halep topraklarına saldırılmayı tercih etmiştir. Joscelin 1124 yılı Ocak ayına kadar Halep topraklarına yaptığı taarruz Emir Belek'in gelişiyle durmuştur. Bu arada Emir Belek esirleri de yanında getirmiş ve Kontlar Halep'de esarete devam etmişlerdir.

Haçlı kuvvetlerinin korkulu rüyası haline gelen Emir Belek, Menbiç hâkimi Hasan b. Gümüştekin'e kızmış kaleyi kuşatması için Artuklu Beyi Timurtaş komutasında bir ordu yollamıştır. Timurtaş dış kaleyi alsa da iç kalede Hasan'ın kardeşi İsa teslim olmamış daha da ileri giderek Urfa Kontu Joscelin'i çağırarak kaleyi kendisine teslim edeceğini bildirmiştir. 10 000 kişilik ordusuyla gelen Kont ile yaptığı savaşı kazanan Emir Belek Sur şehrine yardıma gitmekten vazgeçip kuşatmayı şiddetlendirdiği sırada İsa tarafından ok ile öldürülmüştür. Hasan b. Gümüştekin H. 549 yılına kadar kalenin sahibi olarak yaşamıştır.⁹⁸

Emir Belek'in ölümü ile Halep Kalesi'nin yeni sahibi Artuklu Timurtaş olmuştur. O, Emir Belek'in büyük mücadeleler sonucunda esir ettiği Kudüs Kralı II. Boudouin'i 100 000 dinar gibi küçük menfaat karşılığın da serbest bırakmıştır. Bu olay İslam dünyasında büyük yankılar uyandırmıştır.⁹⁹ Dübey b. Sadaka, Aksungur el-Porsuki ile yapmış olduğu savaşı kaybederek Cabar Kalesi'ne sığınmıştır. Dübey esaretten yeni kurtulan Kudüs Kralı ile Urfa

⁹⁶ Urfalı Mateos, s.271; İbnül-Kalansi, s.166; Demirkent, **Haçlı**, s.76; Turan, **Doğu Anadolu**, s.150; Turan, **Selçuklular**, s. 166; Wolff, C.II s.636; Segal, s.300; Usta, ' **Artuklular** ' , s.474.

⁹⁷ Turan, **Doğu Anadolu**, s.152.

⁹⁸ Urfalı Mateos, s.275; İbnul Adim, **Buğyat**, s. 273; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.49; Runciman, C.II s.136; Turan, **Doğu Anadolu**, s.152; Turan, **Selçuklular**, s. 167.

⁹⁹ Urfalı Mateos, s.278; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.53; Runciman, C.II s.138; Turan, **Doğu Anadolu**, s.154.

Haçlı Kontundan yardım isteyerek Haleb'i ele geçirmesine yardım edildiği takdirde kendilerini matbuu tanıyacağını bildirmiştir. Haçlılar bu teklife sıcak bakmış aynı zamanda Timurtaş'tan da kurtulmanın yollarını aramışlardır.

Haçlı kuvvetleri Haleb'i kuşatırken yanlarına birçok Müslüman Emiri de alarak ilerlemişlerdir. Timurtaş'ın, ölen ağabeyi Süleyman'ın toprakları olan Mardin'i itaate almaya çalıştığından Haleb'e yeterince önem vermemiştir. Bunun üzerine Aksungur el-Porsuki, Rahbe'ye gelmiş buradan da Balis üzerinden Haleb'in yardımına ulaşmıştır. Haçlı Kontları bu güçlü ordu karşısında geri çekilmişler Joscelin de 3 Ocak 1125 tarihinde Urfa'ya dönmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁰

Musul hâkimi Emir Aksungur, Kefertab'ı kuşatarak Haçlı kuvvetlerinin elinden aldıktan sonra Zerdana'yı 9 Nisan 1125 tarihinde kuşatmışsa da başarılı olamamıştır. Emir Aksungur topladığı askerle Edessa Kontluğuna tabi olan Fırat Nehri'nin batısında yer alan Azaz kalesini kuşatmıştır. Azaz kalesinin kuşatıldığını haber alan Kudüs Kralı, Antakya ve Urfa Kontları, Trablus şövalyeleri Emir Aksungur'un ordusunu çember içine almışlardır. Emir Aksungur, kaleyi düşüreceği bir zamanda iki ordu arasında kalmış yapılan savaşta kayıplar vererek çekilmek zorunda kalmıştır. İslam kaynakları olayın tarihi hakkında kesin bir zaman verememişlerdir.11 Haziran 1125 olarak verdikleri tarihler ise bizleri olaylar ile çelişki içine düşürmektedir.¹⁰¹

Ünlü Türk komutanın bu ağır yenilgisi Haçlıları ümitlendirirken Müslümanlara üzüntü ve korku vermiştir. 1126–1127 yılları Kuzey Suriye Müslüman Emirlikleri ve Haçlı Kontlukları arasındaki vasallık tartışması sorunlar ile geçmiştir. Urfa ve Antakya Haçlı Kontlukları arasındaki çekişmede Joscelin ile II. Bohemond arasında anlaşmazlık daha da artmıştır. Halep ve Şam düşmedikçe Haçlı Kontlukları üzerindeki İslam orduları'nın tehlikesi bitmeyecektir.

F. İmameddin Zengi'nin Urfa 'yı Feth Etmesi

Kuzey Suriye'de Haleb Valisi Kasimuddevle Aksungur'un oğlu İmameddin Zengi babasının 1094 yılında Suriye Meliki Tutuş tarafından öldürülmesinden sonra babasının silah arkadaşları tarafından korunmuştur. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra oğlu Mahmud'un tahta geçmesini desteklese de, Mahmut amcası Sencer'e karşı tahtı kaybetmiştir.

¹⁰⁰ Urfa Mateos, s.281; Runciman, C.II s.143; Turan, **Selçuklular**, s. 167.

¹⁰¹ Urfalı Mateos, s.282; İbnül Esir, C.X s.497; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.70–71–72–73; Runciman, C.II s.173 vd.

1127 yılının Eylül ayında İmameddin Zengi, Sultan Mahmut tarafından Bağdat ve Irak şahneliğine atanmıştır.¹⁰²

İmameddin Zengi H.521 yılında Musul, el-Cezire, Kuzey Suriye valiliğine atanmıştır. İmameddin Zengi 1127 yılında Musul'dan harekete geçerek Cizre, Nusaybin, Sincar'ı kendisine itaate zorlamış ve daha sonra Harran'a gittiği kaynaklarda tespit edilmektedir. İmameddin Zengi'nin Urfa Haçlı Kontluğu'nu alma fikri için acele etmediği görülür. İmameddin Zengi ile Joscelin arasında bir mütareke imzalanmıştır.¹⁰³ İmameddin Zengi batıya doğru yürüyüşünü devam ettirmiş Menbiç ve Bizaç Kalelerini de itaate almıştır.

Haçlı kuvvetlerinin Dımaşk kuşatması kaledeki komutan Börü ve adamları tarafından engellenmiştir. 1130 yılında Antakya Kontu II. Bohemond Kilikya Ermenileri'ni ezmek için girdiği Ayn Zarba'da Danişmentli baskınına uğrayarak öldürülmüştür. Antakya'da taht varisinin olmayışı Ermenilerle şövalyelerin arasını bozmuştur. Bu sorun Kudüs Kralı'nın Antakya'yı kuşatmasıyla sonuçlanmış, kaleyi 2 yaşındaki torunu Constance'a ya vermiş vasillliğini ise Urfa Kontu Joscelin'e bırakmıştır.¹⁰⁴

Artuklularla ilişkileri bir türlü iyileşmeyen İmameddin Zengi kendisine karşı gelen Mardin hükümdarı Timurtaş, Hısnı Keyfa hâkimi Davud'un Amid yöresi hâkimi İlaldı ile savaşmış onlardan Dara ve Serci Kaleleri'ni almayı başarmıştır. İmameddin Zengi batıya dönerek 1130 başında es-Sinn'i almış daha sonra da Halep şehrine dönmüştür. İmameddin Zengi Kuzey Suriye'de siyasi oyunlara başvurarak kontrolü ele geçirmeye çalışmış Dımaşk Emir'i Böri'nin oğlu Sevinç'i tutuklatarak Hama Kalesini zapt etmiştir. Böylece Kuzey Suriye'de kendisine direnebilecek olan Dımaşk beyinin gücünü kısıtlamıştır.

21 Ağustos 1131'de Kudüs Kralı II. Boudouin'nin ölümüyle tahta damadı olan Foulque geçmiş Joscelin ise bu olaydan fazla etkilenmemiştir.¹⁰⁵ Urfa hâkimi Joscelin 1131 yılı içinde Halep-Menbiç arasındaki Tell-A'ran'ı kuşatmıştır. Kalenin lağım kuyusunun kaymasıyla yaralanan Joscelin kuşatmayı kaldırmış Tell-Başir'e çekilmiştir. Bu arada Danişmentli Emir Gazi Urfa Haçlı Kontluğu arazisine girmiş bölgeyi yağmalamıştır. Danişment Gazi Dülük'e ulaştığında Kont' un ölüm haberini almış bunun üzerine akınlarını kesmiştir.¹⁰⁶

¹⁰² Turan, **Doğu Anadolu**, s.154; Demirkent, '**Urfa Haçlı**', s.87; Gülay Ögün Bezer , '**Zengiler**' , **Türkler**, Ankara 2002, C. IV s. 803.

¹⁰³ Urfalı Mateos, s.286; İbnul Adim, **Buğyat**, s. 252; İbnül Esir, C.X s.509-510; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 154; Bezer, s. 803.

¹⁰⁴ Abul Faraç, C.II s.363.

¹⁰⁵ Runciman, C.II s.184 vd.

¹⁰⁶ Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.99.

Urfa Haçlı Kontluğu tahtına 1131–1144 tarihleri arasında ölen babasıyla aynı adı taşıyan II. Joscelin oturmuştur. Annesi Kilikya hâkimi Ermeni Ruppen Hanedanından Thoros ve Leo'nun kardeşleri olan II. Joscelin, Kontluğu döneminde Urfa'yı iyi idare edememiş, sonunda Kontluğu İmameddin Zengi'ye teslim etmek zorunda kalmıştır. Yeni Kont'un yaptığı ilk iş Antakya Kontluğu'nun varisliği üzerindeki ihtilafı alevlendirmek olmuştur. Alice'yi yeniden varisliğe taşımak istemiş yapılan savaşta Kudüs Kralı Foulque'ye yenilmişlerdir.¹⁰⁷

İmameddin Zengi, 1136 yılında Musul'dan elinde Irak Sultanı Mesud ve Bağdat halifesi el-Muktefi'den aldığı tevkilerle dönmüştür. Antakya'yı sıkıştırmaya çalışan İmameddin Zengi'nin yardımına yine Alice koşmuş, ablası aracılığıyla Antakya'ya gidiş iznini Kudüs Kontundan koparmıştır. Alice kente hâkim olduktan sonra şehrin esas hâkimi kızı Costance'yi Bizans İmparatoru II. Ioannes Kamnenos'un küçük oğlu Manuel ile evlendirip İstanbul'a yollamanın hesaplarını yapsa da Antakya yerlileri buna engel olarak İngiltere'den Akitanya dükü Guillaume'nin oğlu Raimand de Poitiers'yi Constance'yle evlendirmişlerdir.

İmameddin Zengi, deniz kıyısındaki Haçlı Kontlukları'nı alabilmek için Hıms'ı ikinci defa kuşatarak 1138 yılının Haziran ayında arkasından da Montferrand (Ba'rin) Kalesi'ni ele geçirmiştir. Haçlılar Güneyden ve Kuzeyden baskın yapmak üzereydiler. Antakya ise Bizans İmparatorluğu'nun tehdidi altındaydı. Kudüs Kralı, Montferrand'ın yardımına koşsa da İmameddin Zengi tarafından pusuya düşürülüp ordusu dağıtılmıştır.¹⁰⁸ İmameddin Zengi'nin kalede Kralı esir edeceği düşünülürken o yumuşak bir antlaşmaya razı olmuştur. Aldığı haberler Bizans Ordusu'nun yaklaştığını bildirmiş, Bizans İmparatorluğu ile Haçlı birliklerinin ittifakından çekinen İmameddin Zengi kalenin kendisine verilmesi karşılığında esirlerini serbest bırakmıştır.

Bizans İmparatoru Ioannes 1137 ilkbaharında Silifke'ye saldırarak bölgenin hâkimi Ermeni Leo'nu püskürtmüş Tarsus, Adana, Misis'i zaptetmiştir. İmparator, Antakya Prinkepsi Raimond'a üstünlüğünü kabul ettirmiş yapılan antlaşma sonucunda Antakya iç kalesine Bizans sancağı çekilmiştir. İmparator Ioannes, bunun karşılığında Haleb, Şeyzar, Hama, Hıms'ı zapt ederek Antakya Prinkepsi'ne yönetimlerini devretme sözü vermiştir. İmparator geri dönerek Feke'yi düşürmüş, esir edilen I. Leo ve iki oğlu birlikte İstanbul'a yollanmıştır.

¹⁰⁷ Runcıman, C.II s.190 vd; Küçükspahioğlu, s.689.

¹⁰⁸ Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.114; Runcıman, C.II s.205; Bezer, s. 805.

Oğullarından diğeri üçü Mleh, Stepon ve Konstantin halazadeleri Urfa Haçlı Kontu II. Joscelin'nin yanına kaçımlardır.¹⁰⁹

İmparator Ioannes; Ma'arrat'ün-Numan, Kefartab'ı alarak daha sonra Şeyzer kalesinin önüne gelmiştir. Bunun üzerine İmameddin Zengi, Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud, Danişmentli Melik Gazi, Artuklu Kara Aslan'dan oluşan Müslüman birliği karşısında Şeyzer'i kuşatan İmparator Ioannes'in aksine; Normanlar'ın pasif kalmayı tercih etmeleri üzerine İmparator Ioannes ordusuyla İstanbul'a 1138 yılı ortalarında çekilmiştir. İmparator 1142 yılında yeniden Anadolu topraklarına girdiyse de çok başarı elde edemeyerek çekilmiştir. 1143 yılında ise İmameddin Zengi, Urfa Haçlı Kontluğu arzisi içinde ki Cemlin, el-Muvazzir ve Tell-Mavzen'i ele geçirmiştir. Bu durum İmameddin Zengi için büyük bir fırsat hazırlamış Haçlı Kontlukları'nın en doğusunda bulunan Urfa'yı fethetme yolunu açmıştır.¹¹⁰

İmameddin Zengi Urfa Kontu II. Joscelin'in kalede bulunmadığı bir zamanda şehre saldırmayı düşünmüş aksi halde savunmanın çok güçlü olacağını ve kalenin alınamayacağını farkına varmıştır. Bu nedenle bahane yaratmak için Hısnı Keyfa Artuklularından Sökmen oğlu Davud'un yerine geçen Kara Aslan'ı tanımamış, Kara Aslan'a yardım eden Amid'i şehri ve kalesini kuşatmıştır. Kara Aslan, Joscelin'e yardım karşılığında Gerger bölgesinin önemli kalesi olan Babalu'yu teslim edeceğini bildirmesiyle Joscelin Urfa'dan çok büyük bir kuvvet ile ayrılmıştır.¹¹¹

Bunun üzerine İmameddin Zengi, Hama Emiri olan Yağısıyan kumandasında bir birliği öncü kuvvet olarak Urfa'nın kuşatılması için yollamış fakat bu birlik yağmurlu gecede yolunu kaybetmiş ancak 28 Kasım 1144'de Sultan'ın ordusuyla birleşebilmiştir. Urfa önünde gözüken İmameddin Zengi şehrin kendisine teslimini istemiştir. Kaleyi koruyan Latin Piskopos II. Hugue, kendisini destekleyen Ermeni Piskoposu Yohannes ve Yakubi Piskoposu Bazilos'a güvenerek kalenin teslimini reddetmiştir. Kale kuşatılmış surları ise mancınıklarla dövülmüştür. Joscelin, Gerger bölgesinden dönerek Fırat Nehri'nin doğusuna geçse de başarı sağlayamamıştır. İmameddin Zengi kuşatmada kale surlarını lağımla açsa da saldırmayarak şehrin teslimini istemiştir.¹¹²

¹⁰⁹ Urfalı Vahram, s.69; Urfalı Mateos, s.290; Abul Faraç, C.II s.374; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.120; Bezer, s. 805.

¹¹⁰ Turan, **Doğu Anadolu**, s.156; Demirkent, 'Urfa Haçlı', s.88; H. A. R. Gibb, 'Zengi and the Fall of Edessa', **A History of the Crusades- Volume I The First Hundred Years**, (Ed. Kenneth M. Setton), Universty of Pennsylvania Pres, Philadelphia 1995, s. 460.

¹¹¹ Süryani Mihail, C.II s.125; İbnül-Kalansi, s.266; Runcıman, C.II s.193; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.143; Gibb, 'Zengi', s. 461; Bezer, s. 806.

¹¹² Abul Faraç, C.II s.378; İbnül- Kalansi, s.267-268; İbnul Adim, **Buğyat**, s. 259-260; Runcıman, C.II s.194; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 158.

24 Aralık 1144 tarihinde altı kazılan kale surları çökertilerek şehre Türk birlikleri girmiştir. Halkın iç kaleye sığınma isteği sonucunda birçok Hıristiyan ezilerek ölmüştür. 26 Aralık 1444 tarihinde ise iç kaleyi savunan Barsavma adında ki Yakubi papazı kaleyi teslim etmiştir. Kaledeki Frank kiliselerine el konulup yağmalanırken yerli halk ve Ermeniler'in ibadethanelerine dokunulmamıştır. Aynı yıl içinde Edessa'yı kurtarmak için yola çıkan Frank ordusu şehrin düştüğünü duyunca geri dönmek zorunda kalmıştır.¹¹³

İmameddin Zengi kalenin valiliğine Erbil Emiri olan Küçük Ali'yi atamıştır. Buradan hareketle Suruç, Bire, Harran, Rakka Kaleleri'ni de almayı başarmış böylece doğudaki Haçlı Kontluğu dönemi sona erdiği gibi Musul'dan Haleb'e giden ticari yol da denetim altına alınmıştır. İmameddin Zengi İslam dünyasında bir kahraman gibi anılmayı hak ederken Hıristiyan dünyasında Urfa'nın düşüşü büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Urfa Kalesi'nin alınışı 1147–1148 yıllarında yapılan II. Haçlı Seferi'nin de hazırlayıcısı olmuştur.¹¹⁴

İmameddin Zengi 15 Eylül 1146 (H.541) yılında Cabar kalesinde kendi kölelerince öldürülmüştür. Oğullarının toprakları paylaşımında Urfa toprakları Seyfeddin Gazi b. Zengi'nin hissesine düşmüştür. 1146 yılında Maraş senyörü ile hareket ederek Urfa önüne gelen II. Joscelyn dış kaleye girebilmişse de iç kaleye sahip olamamıştır. Nureddin Mahmud b. Zengi Savar Türkleriyle kaleyi yeniden kuşatmış II. Joscelyn kuşatmayı huruç hareketiyle yaparak çıkmaya çalışmışsa da başarılı olamamış 3 Kasım 1146 yılında bütün Haçlı birlikleri imha edilmiştir. Fırat Nehri'nin kavisi içinde yer alın el-Cezire toprakları artık tamamı ile Müslümanlar'ın eline geçmiştir.¹¹⁵

G. Urfa'da Eyyubiler Devleti'nin Hâkimiyeti

İmameddin Zengi'nin 1144 yılında kaleyi fethinden sonra Franklarla ilişkisi kesilen Ruha'da bundan sonra Türk komutanları birbiri ardına şehri kuşatıp rakiplerinin elinden almaya gayret göstermişlerdir. İmameddin Zengi'nin ölümüyle oğullarından büyüğü Seyfeddin Gazi'ye Fırat Nehri'nin doğusu kalırken Nureddin Mahmut b. Zengi'ye ise Fırat Nehri'nin batı hudutları kalmıştır. Nureddin Mahmut b. Zengi antlaşmaya aykırı davranarak,

¹¹³ Süryani Mihail, C.II s.128–130; Urfalı Mateos, s.297–299; Ermeni Vardan, s.194–203; İbnül Adim, **Buğyat**, s. 260; İbnül Esir, C. XI s. 94; İbnül- Kalansi, s.267–268; Turan, **Doğu Anadolu**, s.158–159; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s. 147–148–149; Runcıman, C.II s.195; Şeşen, **Eyyubi**, s.36; Rastgeldi, s.28; Segal, s.310–311–312; Sevim-Yücel, C.I s.9; Hitti, **İslam**, C.II s.1036; Hitti, **History**, s.576; Honigman, 'Urfa', s.55; Demirkent, 'Urfa Haçlı', s.88; Usta, 'Artuklular', s.476; Arslan, s.637; Bezer, s. 806.

¹¹⁴ İbnül Adim, **Buğyat**, s. 259; Runcıman, C.II s.194; Hitti, **İslam**, C. II s.1024–1025; Gibb, 'Zengi', s. 461.

¹¹⁵ Abul Faraç, C.II s.383; İbnül- Kalansi, s.274–275; İbnül Adim, **Buğyat**, s. 267; Turan, **Doğu Anadolu**, s.159; Demirkent, 'Urfa Haçlı', s.89; Gibb, 'Zengi', s. 462.

şehirde Haçlı kuvvetleri ve Ermeniler'in Müslümanları katletmesi üzerine kaleyi kuşatıp II. Joscelin'i esir etmesine kardeşi Seyfeddin Gazi ses çıkarmamıştır.¹¹⁶

Nureddin Mahmud b. Zengi 15 Mayıs 1174 yılında Şam'da ölmüş ve kendi ismini verdiği medresesine defin olunmuştur. İslam dünyasının ünlü hükümdarı ölünce onun sarayında yetişip eğitim alan Selahaddin Eyyubi daha büyük bir kudret ve şöhret kazanırken Zengi'nin topraklarını alarak Artuklu devletinin komşusu olmayı başarmıştır. Nureddin'in ölümü ile Zengi hanedanının yerini Eyyubi hanedanı almış ancak kurulan sistemde herhangi bir değişiklik olmamıştır.¹¹⁷

Sultan Selahaddin Eyyubi Franklara karşı müdafaa tedbirleri aldıktan sonra Dımaşk'a yeğeni Ferruhsah'ı naib bırakarak I. Şark seferine çıkmıştır. Sırasıyla Bire, Urfa, Rakka, Nusaybin, Dara gibi müstahkem kaleleri ele geçirmiştir. 1182 yılında Emir Fahreddin Mes'ud ez-Zafer Ruha şehrinin kalesini Selahaddin Eyyubi'ye bırakmış böylece şehrin denetimi Eyyubi Devletine geçmiştir.¹¹⁸ Selahaddin Eyyubi Urfa Kalesine Emir olarak Muzafferuddin'i atamış 1185 yılında ise bu emirden kaleyi alarak kendisine bağlamıştır.¹¹⁹

29 Ekim 1190 yılında Sultan'ın Erbil Emiri olan Zeyneddin Yusuf ölmüştür. Gökböri, Erbil şehrini kendisi için istemiş karşılığında ise şu anki iktalarını verme teklifinde bulunmuştur. Selahaddin Eyyubi bu teklifi kabul etmiş; Gökböriye Erbil'i verirken eski iktaları olan Urfa, Harran, Sümeysat ve el-Mevzii'yi ile 50 000 dinar karşılığında kendisinden almıştır. 1161 yılında Sultan Urfa kalesine Şahınşah'ın oğlu Takiyüddin Ömer'i vali olarak atamıştır. Böylece Hama Beyliği; Hama, Urfa, Samsat, Meyyafarikin, Menbiç ve Lazkiye şehirlerinden oluşmuştur. Vali bölgedeki kalelerden olan ve Sökmenliler'e ait olduğu bilinen Hani Kalesi'ni 1191 yılında işgal etmiştir. 1192 yılında ise Takiyüddin Ömer'in ölmesi üzerine onun oğlu el-Melik el-Mansur'dan bölgeyi alan Selahaddin Eyyubi, Hama Beyliği'ni Ürdün'e ilaveten kardeşi el-Adil'e vermiştir.¹²⁰

Mısır'da kurduğu devleti, İslam ve Avrupa dünyasında büyük bir saygınlık kazanan Selahaddin Eyyubi'nin 4 Mart 1193 (H. 27 Şubat 589) yılında ölmesi sonucunda ülkesi

¹¹⁶ İbnül Esir, C. XI s. 107; Ermeni Vardan, s. 210; Turan, **Doğu Anadolu**, s.159–160; Ebru Altan, **İkinci Haçlı Seferi (1147–1148)**, TTK, Ankara 2003, s. 50.

¹¹⁷ Ermeni Vardan, s.210; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 167; Muammer Gül , ' Önyasya'da Bir Türk Devleti Eyyubiler (1175–1250) ',**Türkler**, Ankara 2002, C.V s. 77–78.

¹¹⁸ Abul Faraç, C.II s.429; Turan, **Doğu Anadolu**, s.48; Şeşen, **Eyyubi**, s.78; Kazım Yaşar Koprıman, 'Memlukler', **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul, C.VI s.316.

¹¹⁹ Abul Faraç, C.II s.435; İbnül Esir, C.XI s.384; Makrizi, **Kitab-üs-Suluk'i Marifetti duval-i el-M'luk** (çev. Zakir Kadri Ugan) , TTK, Ankara, C.I s. 95; Abdullah Ekinci, ' Muzfferüddin Gökböri'nin Siyasi ve Sosyal Faliyetleri' , **Türkler**, Ankara 2002, C. IV s. 857; Ramazan Şeşen, ' Eyyubiler', **Türkler**, Ankara 2002, C. V s. 63.

¹²⁰ İbnül Esir, C.XII s.63–79; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 101; Şeşen, **Eyyubi**, s.144–210; Ekinci, s. 858.

oğulları arasında taksim edilmiştir.¹²¹ Devletin parçalanması önlenememiş büyük oğlu Melik Efdal Dimaşk'ta büyük hükümdar olurken, ikinci oğlu el-Aziz Mısır'da, üçüncü oğlu ez-Zahir Gazi ise Halep'te hükümdar olmuştur. Selahaddin Eyyubi'nin kardeşi el-Adil ise, Ürdün ve el-Cezire topraklarına sahip olmuştur. Böylece Urfa şehri de el-Adil'e ait olan hissenin içinde kalmıştır.¹²²

Eyyubiler Devleti'nin dağılması ile bölgedeki iki komşusundan biri olan Artuklu Emirlikleri kaybettikleri toprak ve nüfuzu geri alabilmek için mücadeleye girişmişlerdir. İlk saldırı hareketi Melik Adil'den gelmiş; Mardin'i kuşatan Melik Adil karşısında Musul Atabeg'i Arslan-Şah'ın yardımcılarıyla oluşan ittifak karşısında 1199 yılında (H. 7 Şaban 595) kale önünden çekilmiştir. Halep Eyyubi hükümdarı Melik Zahir Gazi, Melik Adil'in tahakkümünden kurtulmak için Mardin ve Musul hükümdarlarıyla ittifaka girişmiş bu ittifakın sonucunda Artuklular ile Atabeyler, Harran ve Urfa 'yı istilaya girişmişlerdir. Fakat Harran Emiri olan Melik Adil'in oğlu sulh teklifinde bulunmuştur.¹²³

Melik Adil, Mısır ve çevresinde hâkimiyeti sağladıktan sonra kardeşlerine karşı üstünlük kazanmıştır. Melik Adil Şevval Ayının 21'in de başa geçmiş böylece Eyyubilerde taht yeniden istikrar kazanmıştır. Melik Adil devletini oğulları arasında paylaştırırken el-Cezire bölgesi, el-Eşref b. Adil'e kalmıştır.¹²⁴ Melik Adil, kardeşinin torunu olan Melik Mansur Muhammed b. Aziz b. Selahaddin'i kardeşleri ve annesiyle H. 596 yılında Kahire'den çıkarttırmıştır. Kafile Şam'a gitmiş, Melik Adil sonradan onları Şam'dan Urfa'ya göndermiştir. Ailesi Urfa'dan kaçarak Haleb'e gelseler de şehirde kalan Melik Mansur Muhammed aynı zamanda Haleb Emiri olan Melik Zahir'in de komutanı olarak görev yapmaya devam etmiştir.

Bu dönemde bölge içindeki Türk Devletlerinden olan Artuklular güçlerini artırmanın yollarını ararken, Musul Atabeyliği ise bölgedeki güç dengesinde Eyyubi-Artuklu mücadelesinde arada kalmaktan korkmuştur. Melik Adil, 1202 yılında oğlu Melik Eşref b. Adil aracılığı ile Mardin'i de kendisine bağlayarak Kuzey Suriye-Musul topraklarına hâkim olmuştur. Böylece Artuklu soyuna ait topraklar Eyyubi hükümdarı Melik Adil'in egemenliğine geçmiştir. Musul'da ise, Nureddin Arslanşah itaat arz etmediği gibi sürekli

¹²¹ Abul Faraç, C.II s.464; Kopruman, ' **Memlukler** ', s.340.

¹²² İbnül Esir, C.XI s.415; Makrizi, **Suluk**, C.I s.125; Şeşen, ' **Eyyubiler** ', s. 64-65-66.

¹²³ Turan, **Doğu Anadolu**, s.176.

¹²⁴ Makrizi, **Suluk**, C.I s.182; Kopruman, ' **Memlukler** ', s.346.

olarak Melik Adil'in egemenliğinde olan Urfa ve Harran kalelerine tazyik yapmış bu ise Eyyubi Devleti'nin bölgedeki güç dengesini bozmuştur.¹²⁵

H. Urfa'da Türkiye Selçuklu Devleti'nin Hâkimiyeti

Nureddin Arslanşah 21 Haziran 1204 yılında el-Cezire hâkimi el-Eşref'le yaptığı savaşı kaybetmiştir. 1205 yılında Eyyubi soyundan gelenler arasında aile içi rekabetten dolayı ilk çözümler başlamıştır. Samsat Emiri olan Melik Efdal amcası Melik Adil ile ilişkilerini keserek Türkiye Selçuklu Sultanı I. Keyhüsrev'e bağlanmıştır. Bu olay Anadolu'nun ortasında güce muktedir olan Türkiye Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinin yavaş yavaş doğuya kaymaya başladığını göstermektedir. Sultan I. Keyhüsrev nüfuz alanını kontrol etmek için kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'ı Erzurum'da bırakırken diğer kardeşi Muizzeddin Kayzerşah'ı da Urfa'ya vali tayin etmiştir. Aynı zamanda doğudaki Artuklu, Mengücek ve Eyyubi emirlerini de kendi itaatine almayı başarmıştır.¹²⁶

Eyyubiler'in bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmeye başlamaları istikrarsızlığın yanında siyasal arayışı da beraberinde getirmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyubiler Devleti arasında el-Cezire'nin paylaşılmasını engelleyen şehir olan Urfa bir yıl içinde üç defa el değiştirmiştir.

Moğollar'ın önlenemeyen baskısına dayanamayan Celaleddin Harzemşah'ın kendisine yeni yurtlar bulmak amacı ile Doğu Anadolu'ya olan ilgisi artırmıştır. Tehlikenin farkına varan Türkiye Selçuklu Sultan'ı I. Alaaddin Keykubad Anadolu'da kalelerinin tahkimatını artırırken aynı zamanda fetihlerine devam etmiştir. Melik Kamil'in elinde olan Urfa, Harran, Suruç, Rakka, Siverek ve Amid şehirlerinin muhasarası için Kemaleddin Kamyar'ı görevlendirmiştir. 1235 tarihinde Urfa kuşatması başlamıştır. Haziran ayında başlayan kuşatma çok şiddetli geçmiştir. Kalenin direnmesi üzerine Suruç, Rakka, Siverek'i düşüren birlikler Urfa'ya dönerek muhasaraya katılmışlardır. Şehir ne kadar dirense de sonunda Selçuklu ordusu Urfa'ya hâkim olmayı başarmıştır.¹²⁷

Türkiye Selçuklu ordularının bölgeye girişi Eyyubi Meliki el-Kamil'i kızdırmış topladığı ordusuyla 1235 yılından 4 ay sonra Urfa'yı kuşatmıştır. El-Kamil şehir kalesinde

¹²⁵ İbnül Esir, C.XII s. 145; Turan, **Doğu Anadolu**, s.176.

¹²⁶ İbnül Esir, C.XII s.170; Yücel-Sevim, C.I s.107; Turan, **Selçuklular**, s.276- 277.

¹²⁷ Abul Faraç, C.II s.534 -535; Runciman, C.III s.183; İbni Bibi, **El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçukname)**, (Haz. Mürsel Öztürk) ,Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, C.II s.443-444; Turan, **Selçuklular**, s.382; Honigman, 'Urfa' , s.55; Osman Turan, ' Keykubad I ' , **İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul, C.VI s.657.

büyük kuleyi tahrip ettirmiş, kaledeki halkın büyük bir kısmını Mısır'a sürmüştür. Kalenin Selçuklulardan Eyyubilere geçişi bölgedeki istikrarsızlığı daha da artırmıştır.¹²⁸

I. Urfa'da Harzemşahlar Dönemi

Cengiz Han komutasında Asya kıtasında Moğolistan'dan çıkarak bütün bölgeyi hâkimiyetlerine alarak batıya ilerleyen Moğol ordusu Otrar faciası sonrasında Celaleddin Harzemşah ve Devleti'nin peşine düşmüşler yaptıkları akınlarla da batı Türkleri'ni tehdit etmeye başlamışlardır. 1230 yılında yapılan Yassıçemen Savaşında Celaleddin Harzemşah'ın Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad'a karşı ağır yenilgisi sonucunda Anadolu'yu Moğollardan koruyan Harzemşahlar -ki bir set görevi ifa etmekteydiler- Moğol baskısını daha da fazla üzerlerinde hissetmişlerdir. Yassıçemen Savaşı sonucunda Anadolu'da savaş artığı olarak başlarında beysiz kalan Harezimliler Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad'a itaat arz etmişlerdir. Sultan da; Erzincan'ı Kayır Han'a, Amasya'yı Berket (Berke) Han'a, Larende'yi Küçlü Sergüm'e (Küçlü Han- Güçlü Han), Niğde'yi Yılan Boğa'ya (Yağan Doğu) iktaa olarak Harezimli Türkmen Emirleri'ne vermiştir. Bu arada İbni Bibi eserinde Can Birdi ve Saru Han'dan da bahseder fakat Celaleddin Harzemşah ile Anadolu'ya gelip Ahlat kuşatmasına da katılan emirlerinden Orhan Bey'den bahsetmez. Sultan'ın amacı dağınık halde bulunan Harezimliler'i topraklarının iç kesimlerinde iskân ederek onları yeniden kazanmaktır.¹²⁹

Ünlü Selçuklu hükümdarı I. Alaaddin Keykubat Moğollar'ın batıya doğru baskısını engellemek için Diyarbakır'ı (Amid) almaya çalışmış, Emir Kayır Han ve yanında Harezimli beyler olduğu halde seferden başarı elde edilememiştir. 1237 yılında Sultan I. Alaaddin Keykubat küçük oğlu İzzeddin Kılıçarslan'ı veliaht bırakarak yeni bir sefere çıkmış fakat yolda ölmüştür. Sultan'ın bıraktığı veliahdının bir Eyyubi Melikesin'den olması ayrıca yaşça küçüklüğü bahane gösterilerek II. Gıyaseddin Keyhüsrev sultan olarak başa geçirilmiştir. Kamyar Han ve Harezimli beyi Kayır Han'a yeni Sultana biat etmeleri istenmiştir. Harezimli Beyler'in Melik İzzeddin Kılıçarslan'ın tarafını tutmaları fayda etmemiş ve yeni Sultana biat gerçekleştirilmiştir.¹³⁰

¹²⁸ Abul Faraç, C.II s.535; Runcıman, C. III s.183; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 181; Turan, ' **Keykubad I** ', s.657.

¹²⁹ Abul Faraç, C.II s.530; İbni Bibi, C.I s.429-430-433; İbnül Esir, C.XII s.454 vd; Runcıman, C.III s.138-210-211; Turan, **Doğu Anadolu**, s.110; Turan, **İslam Medeniyeti**, s.299; Aydın Taneri, 'Harizmşahlar' , **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. XVI s.230; Kazım Paydaş, ' Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezimliler', **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.150, Haziran 2004, s.156; Muammer Gül, ' Harezimli Türklerin Anadolu ve Yakınoğu'daki Roller ve Tesirleri', **Belleten (Basımda)**.

¹³⁰ Turan, **Selçuklular**, s.404-405; Cloude Cahen, 'Keyhusrew', **Encyclopedia Of İslam**, C.IV s. 816; Paydaş, ' **Harezimliler** ', s.156-157; Turan, ' **Keykubad I** ', s.657.

Devletin başına geçen yeni Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev genç ve tecrübesizliği nedeniyle devlet yönetiminde değerli emirlerini kaybetmesine neden olmuştur. Sadettin Köpek'in yönetimde kuvvetlenmesine ses çıkarmamıştır. Sadettin Köpek kendi emelleri için Emir Kamyar'ın itirazlarına rağmen Diyarbakır'a yeniden saldırmaktan çekinmemiştir. Sultan tarafında görevlendirilen Pervane Taceddin ve yanındaki Harezimli Beyler kaleyi kuşatsa da başarılı olamamışlardır. Sadettin Köpek kuşatmadaki başarısızlığın sebebini Sahip Şemseddin İsfahan'ın üzerine yıkmıştır. Daha da ileri giden Sadettin Köpek Harezimli beylerin Melik İzzeddin'i taraf tutmaları nedeni ile suçlamıştır. Sadettin Köpek Sultana, Harezimli Beyleri'nin en büyüğü olan Kayır Han'ın devletin bilgilerini başkaları ile paylaşacağı korkusunu yerleştirmesi üzerine Kayır Han'ı Kayseri Pınarbaşı Zamantı kalesine hapsedirmiş ve Kayır Han burada ölmüştür.¹³¹

Harezimli boyları suçsuz yere öldürülen Emirler'inin başına gelenlerinden ürkmüşler kendileri de aynı akıbete uğramadan kaçmayı tercih etmişlerdir. Kendilerine ikta olarak verilen toprakları bırakarak kaçmaya başlamışlardır. Kayseri' den çıkan Harezimli boylar Maraş–Arapkiri yollarını takip ederek Fırat Nehri'nin doğusuna geçmeye çalışmışlardır. Durumun farkına varan Sultan, Malatya istikametine yönelen Harezimliler' i durdurması için Emir Kamyar ve Seyfeddin Bayram'ı görevlendirmiştir.

Selçuklu Emirler'i Harezimliler'in dönmelerini istemişlerse de bu teklif kabul edilmemiş yapılan savaşta Selçuklu ordusu ağır bir yenilgi almış Seyfeddin Bayram ise daha savaşın başında öldürülmüştür. Savaşın sonucunda Samsat ve Siverek bölgeleri Harezimli boylar tarafından yağmalanmıştır. Harezimli emirlerinde olan Süer ve Deman ise diğer emirler gibi güneye inmeyi tercih etmemişlerdir. Siverek ve Çermik'e yerleşen bu beylerin bugün akrabaları Karahan Türk aşiretine mensup olarak Karahan köyü ve civarında yaşamaktadırlar.¹³²

Harezimli boyları güneye çekilmişler ve Harran, Urfa, Suruç, Rakka'yı yağmalamışlardır. Harezimli beylerinden olan Berke Han, Bedri Han ve Küçlü Han aldıkları toprakları Malikâne sistemine göre aralarında paylaşmışlardır. Burada kendilerine Dudioğlu adında bir Türkmen reisi ve kabilesi katılmıştır. Halep bölgesine Emiri Melik Nasır'a tabii olarak yerleşmişlerdir.¹³³

¹³¹ Abul Faraç, C.II s. 537; İbni Bibi, C.II s.23; Turan, **Selçuklular**, s.407–408;Ahmet Yaşar Ocak, **Babailer İsyam- Aleviliğn Tarihsel Alt Yapısı**, Dergah Yayınları, İstanbul 1996, s.49; Paydaş, ' **Harezmliler** ' , s.157; M.Fuat Köprülü, ' Harzemşahlar ' , **İslam Ansiklopedisi**, MEB İstanbul, C.V/ I s. 290–291.

¹³² Paydaş, ' **Harezmliler** ' , s.158.

¹³³ Abul Faraç, C.II s. 537; İbni Bibi, C.II s.23–24; Cloude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler**,

Moğollar, babasının aksine devlet yönetimindeki beceriksizliği nedeniyle Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e iyi gözle bakmamışlardır. 1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşında Baycu Noyan'ın yönettiği 30 000 kişilik Moğol ordusuna yenilen Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev ve Anadolu toprakları için bundan sonra kötü günler ardı ardına gelmiştir. Artuklu Aslan Harezimliler'i kendi hizmetine almak isterken Eyyubi hanedanından olan el-Cezire hâkimi El Melik el-Salih kendisinden önce davranarak onların itaatini sağlamış ve kendilerini müttefik olarak kullanmıştır. Bu sırada Harezimli boylarının başında Muhammet Berke b. Devletşah bulunuyordu. El Melik el-Salih kız kardeşinin birini Harezimli Emiri Berke ile evlendirmiştir. Melik el-Salih Harezimli boylarına Diyar-ı Mudar'ı tahsis etmiştir. Bu bölge Samsat'tan Ane'ye kadar Fırat bölgesini ve aynı zamanda Harrandan giden Belih Çayı'nı ihtiva etmiştir. Bölgenin merkezi ise Harran şehridir. Urfa, Birecik ve Suruç bölgenin önde gelen şehirleri arasında yer almıştır. Berke Han yönetimindeki Harezimliler'in veziri ise Celaleddin Harzemşah'ın meşhur Münşisi olan Muhammet Nesevi'dir. Harezimliler müttefikleri olan el-Salih'e karşı ayaklanmışlar Sincar Kalesi'ne sığınan el-Salih'i, Musul naibi olan Bedreddin Lü'lü kalede kuşatmıştır. Köşeye sıkışan el-Salih, Harezimliler'e Sincar Kadısı Bedreddin Yusuf'u yollayarak onlar ile ittifak aramıştır. Harezimliler el-Salih'e yardım etmişler yapılan savaşta Lü'lü'yü ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Harezimliler bu yardımlarının karşılığında Urfa ve Harran'da yaşamaya devam etmişlerdir.¹³⁴ Harezimli boyları burada yerleştikten sonra 1240-1241 yılları arasında Anadolu'da devam eden Babailer İsyanı'na katılmışlar ve Türkiye Selçuklu Devleti'ni ciddi şekilde sarsıntıya uğratmışlardır.

Berke Han'ın önderliğinde bölgede çapulculuk hareketlerine girişmişlerdir. Bölgede ençok Haleb'e giden kervanlara saldırmışlar bu, bölge ticaretine olumsuz yönde etki yapmıştır. Bölge ileri gelenlerinin Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'den ricacı olmaları üzerine, Harezimli emirlere Celaleddin Harzemşah'ın yakın adamlarından olan İbni Bibi'nin babası Meceddin Tercümani elçi olarak yollanmıştır.¹³⁵

Meceddin Tercümani'ye söz veren Berke Han ve Harezimliler bir süre sonra yeniden yağma hareketlerine girişmişlerdir. Bölgedeki istikrarsızlığın sürmesi nedeni ile Eyyubi ve Türkiye Selçuklu Devletleri ortak hareket etmişlerdir. Malatya, Harput, Elbistan ve Maraş

(çev. Y. Moran) E Yayınları, İstanbul 1994, s.142; Cahen, 'Keyhusrew', s. 826; Köprülü, 'Harzemşahlar', s.291; Paydaş, 'Harezmliler', s.158.

¹³⁴ Abul Faraç, C.II s.538; Ermeni Vardan, s.228; İbni Bibi, C.II s. 39; Turan, **Selçuklular**, s.417-418; Turan, **İslam Medeniyeti**, s. 300; Wolf, C.II s. 708; Köprülü, 'Harzemşahlar', s.291; Paydaş, 'Harezmliler', s. 159.

¹³⁵ Runciman, C.III s.185; Paydaş, 'Harezmliler', s.160; M.C. Şehabettin Tekindağ, 'Berkuk Devrinde Memlüklü Sultanlığı', İstanbul Üniversitesi, **Edebiyat Fakültesi Yayınları**, No.887, İstanbul 1961, s. 26.

askerlerinden oluşan Türkiye Selçuklu ordusu başlarında Emir Zahiraddin Mansur Tercüman olmak üzere Haleb'e varmıştır. Selçuklu birlikleri Bire yakınlarında Fırat Nehri üzerine köprü kurarak Nehrin doğu kıyısına geçmişlerdir. Buradan Selçuklu ordusu Resul Ayn (Ceylanpınar) şehrine varmıştır. 6 Nisan 1241 tarihinde Marc es-Soffar'da yapılan savaşta Berke Han komutasındaki Harezim birlikleri bu kuvvetli ordu karşısında tutunamayıp mağlup olmuştur. Müttefik orduları Harezimliler'e ait olan Urfa, Siverek, Ceylanpınar, Rakka ve Suruç şehirlerini ele geçirmişlerdir.¹³⁶

Melik el-Salih Harezimliler'den bir kısmını ordusuna katmak üzere Mısır'a yollamıştır. Mısır'a yollanan 10 bin kişilik gurubun başında Berke Han bulunmuş bunlar daha sonra Suriye ve Mısır'da ikta sahibi olarak Türk hâkimiyetini çoğaltmışlardır. Bu guruplardan yararlanmak isteyen Melik el-Salih kendisine Harezimli ve Kıpçaklar'dan oluşan bir ordu hazırlamıştır. Oluşturduğu orduyu Nil Nehri'nin üzerindeki Ravda Kaleleri (Kal 'at ü'r-Ravda) içine yerleştirmiştir. Fakat bu birlikler daha sonra kendi devletinin yıkılışını hazırlamışlardır. Bu guruba ise yerleştikleri yerin isminden dolayı Mamalikü'l- Bahriya denmiştir. Mısır' da daha sonra askeri alanda yükselen Harezimli komutanlar arasında Hüsameddin Berke Han, Melik İhtiyar, Melik Seyfeddin Sadık Han, Nasreddin Güçlü Han, Atlas Han ve Nasreddin Kaymeri sayılabilir.¹³⁷

J. Urfa'da Moğollar Dönemi

Otrar şehrinde Moğollar'ın Harezimliler tarafından öldürülmesi nedeni ile İslam dünyasında büyük yıkımlara yol açan Moğol ordularının batıya ilerleyişi başlamıştır. 1227 yılına kadar ülkesini yöneten Cengiz Han'ın (Timuçin) ölümü üzerine yerine oğlu Ögeday geçmiştir. Anadolu içlerine ilk ciddi seferlerini 1231 yılında yapan Moğol orduları Erzurum – Sivas havalisine kadar bölgeyi yoklamışlardır. Ögeday Han babası zamanında başlamış olan istila hareketlerini artırmıştır.¹³⁸ 1231 yılındaki bu baskından sonra Türkiye Selçuklu Sultanlığı Ahlat, Harput ve Hısn-ı Keyfa'yıda içine alan bir genişlemeyi takip etmiştir.¹³⁹

1241 yılında Moğol ordularının batı kanadında en üst seviyede değişiklik yapılmış Curmağun Noyan'ın yerine Baycu Noyan komutan olarak atanmıştır. Baycu Noyan'ın ilk hareketi 1242 yılında Erzurum ve civarının yağmalanması olmuştur. Baycu Noyan 1243 yılında Köseadağ Savaşı'nın önemli isimlerinden birisi olarak göze çarpmıştır. 1243 yılında

¹³⁶ Runciman, C.III s.195; Wolf, C.II s. 708; Paydaş, 'Harezmliler' , s.162.

¹³⁷ Runciman, C.III s.195 vd; Muammer Gül, **Moğol**, s.71; Wolf, C.II s. 709; Köprülü, 'Harzemşahlar' , s. 291; Tekindağ , ' **Berkük**' , s.26–27; Paydaş, 'Harezmliler' , s.162.

¹³⁸ Abul Faraç, C. II s. 523; Gül, **Moğol**, s.81.

¹³⁹ Abul Faraç, C.II s.532; İbni Bibi, C.I s. 426–427–428; Runciman, C.III s.212 vd; Turan, **Selçuklular**, s. 378 vd; Turan, **Doğu Anadolu**, s.110–111.

yapılan Kösedağ Savaşın' dan galip ayrılan Moğol ordularının işgalleri ilk defa Yasavur Noyan komutasında Urfa ve çevresinide etkilemiştir. 1245 yılında Baycu Noyan el-Cezire ve Bağdat üzerine yaptığı seferi sırasında Amid, Urfa ve Nisibis'i yağmalayarak almıştır. ¹⁴⁰

1251 yılında Moğol ordusu Kuzey Suriye topraklarına girmiştir. Urfa, Suruç ve Harran şehirleri bu olaydan nasibini almıştır. Baycu Noyan'ın ordusu Azerbaycan bölgesine çekilirken bölge büyük bir siyasi istikrarsızlığa kapılmıştır. Moğol Devletin'de Cengiz Han'ın topraklarını paylaşmasıyla bölgenin idaresi Hülagu Han'a geçmiştir. 1259–1260 (H. 658) yılında Hülagu Han Bağdat'ın fethinde önemli rol oynayan Nesturi Nayman Kıtbuga'yı öncü kuvvet olarak yollamıştır. Ordusu; sağ kanatta Baycu ve Sonkar, sol kanatta ise Suguncak, merkezde ise Hülagu Han tarafından yönetiliyordu. Hülagu Han'ın ordusu el-Cezire topraklarına ulaşmış Bed Nahrin havalisine oradan da Harran'a karşı ordugâhını kurmuştur. Harran halkı şehri sulh ile teslim etmiştir. Urfa 'da büyük ordu karşısında dayanamayacağını anlayınca Sultan'a teslim olmuştur. Elçi göndermeyen Suruç halkı ise katledilmiştir. Hülagu Han Suriye ve Filistin'in denetimini Nesturi Nayman Noyan Kıtbugaya bırakmıştır. Noyan'ın denetimi sağlaması amacı ile 10 ila 20 bin arasında Moğol kuvvetini yanına bırakarak İran'a dönmüştür. ¹⁴¹

1260 yılında Kuzey Suriye seferi aslında Moğollar'ın Memlûklü Devleti ile mücadelesinin bir sonucudur. Moğollar'ın Ayn Calut bozgunu fetihlerinin Asya kıtasındaki en uç noktasını oluşturacaktır. Moğol yayılışının durdurulması ve Cengiz Han'ın 1227 yılında ölümü üzerine devlet kendi içinde dörde bölünmüş İlhanlı Devleti İran, Azerbaycan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarına hâkim olmuştur

13 yy. üçüncü çeyreğinden 14 yy. sonuna kadar olan arada Ruha'nın hâkimi bir Türk boyu olan Dögerlerdir. Dögerler' in bölgedeki en büyük reisi Dımaşk Hoca olup kendisine bağlı 20 000 hanenin varlığından bahsedilmektedir. Urfa, Siverek, Suruç, Harran, Cur ve Rakka'nın kendisine bağlı olduğu da bilinmektedir. Dımaşk Hoca'ya sadece Dögerler değil bölgenin Arap kabilelerinden Benu Kılâb ve Şadi Ashopten 10 000 hane ile ona bağlanmıştır. ¹⁴²

¹⁴⁰ Ermeni Vardan, s.228; Runcıman, C.III s.214–215–216; Turan, **Selçuklular**, s.443; Turan, **Doğu Anadolu**, s.183; Gül, **Moğol**, s.83; Bertol Spuler, **İran Moğolları**, (çev. Cemal Köprülü) , TTK, Ankara 1957, s.54.

¹⁴¹ Abul Faraç, C.II s. 573; Ermeni Vardan, s.233; Runcıman, C.III s.251–258–260; Turan, **Selçuklular**, s.492; Turan, **Doğu Anadolu**, s.183; Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (çev. Reşat Üzmen) , Ötüken Yayınları, İstanbul 1980, s.344–345; Honigman, 'Urfa', s.55.

¹⁴² Abul Faraç, C. II s. 576; Ebubekir Tıhrani, **Kitab-ı Diyarbekriyya** (çev. Mehmet Demirdağ), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları No.13, İstanbul 1999, s.39; Runcıman, C.III s.264.

K. Urfa'da Ak Koyunlu Egemenliği

Çağatay Hanlığı'nın içinden yükselen Timur Devleti Horasan topraklarına egemen olmuştur. 1386 yılında Tebriz'i işgal eden Timur bir yıl sonra 1387 tarihinde Urfa'yı çok ağır şekilde tahrip etmiştir. Bu olaylardan korkan Mardin Emiri Sultan İsa, Bağdat ve diğer emirler Mısır Memluklu Sultanı Berkuk'dan yardım talebinde bulunmuşlardır. 1391 yılında Batı seferine başlayan Timur 1393 yılında önce Bağdat'ı ele geçirmiş daha sonra Kuzey Suriye'ye girmiştir. Önce Resul Ayn'a ulaşan Timur, şehrin yağmalanması için askerlerine izin vermiştir. Daha sonra Urfa şehri Timur'a boyun eğmiştir. Kalenin komutanı olan Güzel Nami, Timur'un ordularının yaklaşmasını haber alınca kaleden kaçmıştır. Ahaliden bir kısmı da Güzel Nami'ye uyararak şehri terk etmişlerdir. Şehirde 19 gün kalan Timur'un yanına gelen Cüneyd Türkman, Hısn-ı Keyfa Sultanı, Sultan Ali Erzini, Çolpan Melik Ağa, Dilşad Ağa bağlılıklarını sundular. Timur bölgeden dönüşünde Azerbaycan'daki Aladağ'da kışlamıştır.¹⁴³

Timur 1393 yılında Irak-ı Arab'ı ele geçirdiğinde Anadolu'da Osmanlı Devleti, Sivas-Kayseri'de Kadı Burhaneddin Ahmed, Doğu Anadolu'da Kara Koyunlular, Maraş bölgesinde Dulkadirliiler, Güney Doğu Anadolu'da ise Ak Koyunlular Devleti söz sahibi iken Orta Doğu'daki tek siyasi güç Mısır'da kurulu olan Memlüklüler Devletidir.¹⁴⁴

Timur'un, Kara Yülük Osman Bey'e 1403 yılında verdiği beylik menşuru Ak Koyunlu Beyliği'nin resmen ortaya çıktığını gösterir.¹⁴⁵ Diyarbakir'i egemenliğine alan Kara Yülük Osman Bey Döğerler, Avşarlar ve İnallılar ile komşu olmuştur. Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Türkmenleri bölgeyi ele geçirmişler bu iki boy sürekli bir çatışmanın içine girmiştir. Ak Koyunlu Kara Yülük Osman ile Kara Koyunlu Sultan İsa bölgenin paylaşımında bölgesel beyleri kendi tarafına çekmenin gayreti içinde olmuştur. Kara Yülük Osman Urfa, Suruç, Siverek'e hâkim olan Döğerler boyundan Dımaşk Hoca ve Hacı Bahaeddin oğlu Yağmur Bey'i de kendisine bağlamıştır.¹⁴⁶

Kara Yülük Osman, Mardin'i kuşatmasında halk kaleyi teslim etmemiştir. Osman Bey kale önünden ayrılarak Sur şehri yağmalamıştır.¹⁴⁷ Kara Yülük Osman, Diyarbakir 'i İbrahim'in 7 yaşındaki oğlu İskender'e vermiştir. Osman Bey Mardin Kalesi' ni yeniden

¹⁴³ Nizamüddin Şami, **Zafername** (çev. Necati Lugal), TTK, Ankara 1987, s.178; Hrant Andreasyan, "14 ve 15. yy. Türk Tarihine Ait Ufak Kronikler ve Kolofonlar", İstanbul Üniversitesi **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S.3, İstanbul 1972, s.86; Kazım Yaşar Koprman, ' Mısır Memlukleri ', **Türkler**, Ankara 2002, C.V s. 115.

¹⁴⁴ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara 1991, s.18.

¹⁴⁵ İlhan Erdem- Mustafa Uyar, ' Akkoyunlular ', **Türkler**, Ankara 2002, C.VI s.873.

¹⁴⁶ Tıhrani, s.39; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 198; Kazım Yaşar Koprman, **Mısır Memlüklüleri Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları No.1090, Ankara 1989, s.192; Mükrimin Halil Yınanç, ' Akkoyunlular ', **İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul, C.I s.258.

¹⁴⁷ İlhan - Uyar, s.874.

kuşatmış, kalede sıkışan İsa Bey Bire hâkimi Çikem'i (Çekem) yardım için çağırtmıştır. Kara Yülük Osman, Emir Çikem'e Mardin önünde yapılan savaşta yenilerek Diyarbekir Kalesi'ne sığınsa da burada ki bataklığa saplanan Emir Çikem ve İsa Bey öldürülmüştür. Savaşta Kara Yülük Osman, oğlu İbrahim Bey'i de kaybetmiştir. Osman Bey zaferin ardından kendisine katılan bir kısım Döğer boyuna mensup askerle Urfa'yı 1408 yılında ele geçirmiştir.¹⁴⁸

Kara Yülük Osman'ın yeniden Mardin üzerine yürümesi sonucunda Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf 1411–1412 yıllarında yapılan savaşı kazanarak bölgeye hâkim olmuş aynı zamanda Mardin Artukluları yıkılmıştır.¹⁴⁹ Kara Yusuf karşısında etkili olamayan Kara Yülük Osman'ın elinde sadece Urfa, Diyarbekir ve Ergani gibi şehirler kalmıştır.

Kara Yülük Osman'ın oğulları Ali, Habil, Mehmet, Murad ve Mahmud arasında sorun çıkmıştır. Ali'nin kardeşleri Fırat Nehri'ni geçip Göksu ve Hısnı Mansur'u yağmalamışlardır. Ali Bey kardeşlerinin üstüne gidip almış oldukları yerleri sahiplerine iade etmiştir. Ali Bey ve kardeşlerinin arasının açılmasına sebep Urfa Sancağı'nın yağmalanması gösterilmektedir. Kara Yülük Osman, Şam'a bağlı olan Urfa Sancağı'nın emirliğinden Ali'yi alarak yerine Habil Bey'i yollamıştır. Kara Yülük Osman, Ali'nin Diyarbekir şehrinin kendisine verilmesi isteğini ise kabul etmemiştir.¹⁵⁰

1428–1429 tarihlerinde Mısır Memlûklü Sultanı Eşref, Kuzey Suriye'nin Ak Koyunlular tarafından sahiplenildiğini görünce bölgeyi kurtarması için komutanlarından büyük Emir Tanrı Vermiş'i görevlendirmiştir. Emrine Gazze, Saft, Hama, Trablus, Halep bölgelerinin askerlerini dâhil etmiştir. Bu arada Kara Yülük Osman oğlu Ali Bey Halep Kalesi'ni kuşatarak buranın valiliğini almıştır. Urfa'nın Ak Koyunlu Habil'in veziri tarafından yağmalanması üzerine Mısır ordusu yönünü Urfa'ya çevirmiştir.¹⁵¹

Tanrı Vermiş komutasındaki ordu Haleb'i geçip Şam üzerinden Bire'ye ulaşmıştır. Buradan orduköprülerle karşı tarafa aktarılmıştır. Urfa Kalesi Mısır ordusu tarafından kuşatılmış Habil kuşatmayı yarmak için Mısırlılara saldırırsa da esir edilmiştir. Böylece Urfa, Memlûklü Devleti'nin eline geçmiş olur.¹⁵² 22 Şevval 832 tarihinde esir alınan Habil Kahire'ye Sultan'ın yanına yollanmıştır. Kara Yülük Osman'ın oğlu Habil'in Kahire'ye

¹⁴⁸ Tıhrani, s.42–43; Turan, **Doğu Anadolu**, s.198–199; Koprıman, **Mısır Memlûkleri**, s.152; İlhan - Uyar, s.874; Yınanç, ' **Akkoyunlular** ', s.259; Mükrimin Halil Yınanç, ' Diyarbekir', **İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul, C. III s.621.

¹⁴⁹ Turan, **Doğu Anadolu**, s.199; Yınanç, ' **Diyarbekir** ', s. 622; İlhan - Uyar, s.874.

¹⁵⁰ Tıhrani, s.62–63; Yınanç, ' **Diyarbekir** ', s. 622–623.

¹⁵¹ Tıhrani, s.64–65; Kazım Yaşar Koprıman, **Ayni'nin İkd ul Cuma'nında 15. yy. Anadolu Tarihi ile İlgili Kayıtlar**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1971, s.62- 63.

¹⁵² Tıhrani, s.66; Koprıman, **Ayni**, s.63; İlhan - Uyar, s.875.

ulaşma tarihi kaynaklarda (25 Eylül 1429–25 Zilhicce 832) olarak gösterilmektedir. Habil'in yanında 12 esir bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi Cüneyd Hoca idi ki, Sultan Eşref bu zatı kurtarmak için valiye 10 000 dinar vermiştir. Habil ise 1430 yılında Kahire'de ölmüştür.¹⁵³

Timur'un torunlarından olan şahruh böyle bir oldubittiyi kabul etmemiştir. Timur zamanından beri devlete sadıklıklarını sürekli bildiren Ak Koyunlu Kara Yülük'ten çeşitli haberler de gelmiştir. Ak Koyunlu Beyi Erzincan taraflarında bulunduğu sırada Memlük ordusu Urfa'yı kuşatmış ve etrafı yağmalamıştır. şahruh yanında bulunan emirlerinin itirazlarına rağmen Memlüklü Devleti'nin üzerine yürümeye karar vermiştir. şahruh 1429 yılının Nisan ayında Herat şehrinden hareket etmiştir.¹⁵⁴

Sultan Melik Eşref, Urfa valiliğine Gazze naibi olan İmal al-Acrud'u tayin etmiştir. Sultan, Urfa valiliğini birçok emirine teklif etse de harabe haline gelen ve değerini kaybeden Urfa 'ya vali olma teklifini emirleri geri çevirmişlerdir. Sultan Eşref, Urfa valiliğini alması için İmal'a birçok vaatte bulunmuştur. Sonra Sultan Urfa'dan ayrılarak 25 Zilkade 836 (M.S.13 Temmuz 1433)'da Bire üzerinden Haleb'e ulaşmıştır.¹⁵⁵

Ayni'nin verdiği bilgiye göre İmal al-Acrud Urfa 'da fazla duramamıştır. Urfa naipliğinden azledilen İmal'ın yerine Reis-i Növbeler'inden olan şadibek 14 Mayıs 1436 tarihinde valilik görevine atansa da bir müddet sonra o da görevinden azledilmiştir.¹⁵⁶

Mısır Memlüklüleri'nin yanından Kuzey Suriye'ye hareket eden Ali Bey'in oğlu Cihangir Mirza Urfa 'ya gelerek şehri kendisine bağlamıştır. Sultan Hamza Memlüklü Devletin'den aldığı güçle Urfa 'yı alan yeğerini Urfa 'da kuşatmıştır. Kuşatmadan bir sonuç alamamıştır. Gelecek sene Urfa 'yı yeniden kuşatmayı düşünerek çekilmiştir. Sultan Hamza Urfa 'yı düşüremeyince Urfa halkı Cihangir Mirza'nın tarafına geçmiştir. Sultan Hamza yol üzerindeki Bire'yi düşürmek için kuşatsa da Cihangir Mirza'nın adamı olan Sahip Kıran kaleyi teslim etmemiştir.¹⁵⁷

Sultan Hamza yeniden Urfa Kalesi' ni kuşatmaya gelmesi üzerine Birecik hâkimi olan Sahip Kıran askerleri ile saldırıp Sultan Hamza'yı çekilmeye mecbur bırakmıştır. Sultan Hamza'nın Erzincan havalisini almaya çalıştığı sırada Cihangir Mirza ve Sahip Kıran Mardin havalisini yağmalamışlardır.¹⁵⁸ Sultan Hamza H. 849 yılında Sahip Kıran ile Cihangir

¹⁵³ Kopraman, **Ayni**, s.64; Yınanç, ' **Akkoyunlular** ', s.259.

¹⁵⁴ Aka, **Timur**, s.67–68; İsmail Aka, **Mirza şahruh ve Zamani**, TTK, Ankara 1994, s.141.

¹⁵⁵ Kopraman, **Ayni**, s.69.

¹⁵⁶ Kopraman, **Ayni**, s.130.

¹⁵⁷ Tıhrani, s.95; İlhan - Uyar, s.876.

¹⁵⁸ Tıhrani, s.96–97–98.

Mirza'yı Mardin'e sürmüştür. Cihangir Mirza Mardin'den Urfa 'yı yeniden almak için harekete geçmesine rağmen Urfa 'yı alamamıştır. Cihangir Mirza bunun üzerine Urfa'dan çekilmiştir.¹⁵⁹

Osman Bey'in ölümü ile oğulları arasındaki saltanat kavgası alevlenmiştir. Ali Bey'in Osmanlı Devleti' ne sığınması ile başlayan ve Memlüklü Devleti'nin de yardımını alması sonucunda Ali Bey ve oğulları saltanat üzerinde hâkimiyetlerini kuvvetlendirmişlerdir. 1141 yılında Halep şehrinde Ali Bey'in ölümü üzerine bu sefer beylik içindeki kavga oğulları Cihangir Mirza ve Uzun Hasan Bey arasında yaşanmıştır.

Cihangir Mirza'nın saltanat yılları Ak Koyunlular için de çekişmelerin olduğu dönemdir. 1449 yılında Kara Koyunlulara karşı yaptığı savaşı kaybetmiştir.1451 yılında yapılan antlaşma ile Kara Koyunlu Devleti'nin tabiiyetini kabul etmesi üzerine kardeşi Uzun Hasan Bey isyan etmiştir. Uzun Hasan'ın saltanatı ele geçirmesi ile başlayan mücadeleler devam etmiş Cihangir Mirza kardeşine karşı Kara Koyunlular ile ittifak yapmaktan çekinmemiştir.¹⁶⁰

Uzun Hasan'ın ağabeyi Cihangir Mirza'yı Mardin Kalesin'de kuşatması üzerine aralarına anneleri girmiş yapılan antlaşma sonucunda Cihangir Mirza oğlu Ali Han'ı esir olarak kardeşine vermiştir. Uzun Hasan diğer kardeşi olan Üveys'e ise Urfa ve civarını vermiştir.¹⁶¹

Uzun Hasan Bey'in bölge hâkimiyeti genişlerken; biryandan Osmanlı Devletine karşı siyasi ittifaklar peşinde koşmuş, diğer yandan ise, Mısır Memlüklü Sultanlığı'na bağlı olan Bire, Haleb Kaleleri' ni kuşatmıştır. 11 Kasım 1476 tarihinde ise en büyük düşmanları olan Kara Koyunlu Devleti'ni yenerek tarih sahnesinden silmiştir. Uzun Hasan'ın siyasi dengeleri kontrol etmeden Timur hanedanından olan Ebu Said'i öldürmesi kendisinde sonunu hazırlayan olaylardan olmuştur. 12 Ağustos 1473 tarihinde Otlukbeli Savaşı'nı Osmanlı Devleti'ne karşı kaybeden Uzun Hasan 1478 yılında ölmüştür.¹⁶²

Uzun Hasan Bey'in ölümü sonrasında oğlu Yakub Bey iktidarı ele geçirmiştir. Kardeşler arasındaki saltanat kavgasından yararlanmak isteyen Memlüklü Devleti Suriye valisi olan Emir Yaşbek komutasında Fırat Nehri'ni geçerek Urfa Kalesi' ni kuşatmıştır.

¹⁵⁹ Tıhrani, s.135–136.

¹⁶⁰ Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat** (çev. Tufan Gündüz) , Yeditepe Yayınları No: 29, İstanbul 2005, s.114; İlhan - Uyar, s.876–877; Yınanç, ' **Akkoyunlular** ', s.259.

¹⁶¹ Andreasyan, s.91; Barbaro, s.64; İlhan - Uyar, s.878.

¹⁶² Andreasyan, s.138–140; Barbaro, s.113; İlhan - Uyar, s.878; Yınanç, s.260; Faruk Sümer, ' Kara-Koyunlular', **İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul, C.VI s.303.

Yakub Bey bu haber üzerine Bayındır Bey ve Biçenoğlu Süleyman Bey'i ve Sufi Halil Bey'i bölgeye göndermiştir. 1482 yılında yapılan savaşı Mısır Memlûklü Devleti orduları kaybederken Ak Koyunlu ordusu yüklü miktardaki ganimet ile Tebriz'e dönmüştür.¹⁶³

Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Türkmenleri'nin Anadolu'nun doğusunu boşaltarak Kuzey İran'a göçmeleri ile bu günkü Azerbaycan'ın etnik yapısının oluşmasında önemli katkıları olmuştur. Şah İsmail devrinde güçlenen Safeviler Devleti ise Ak Koyunlular'a karşı bölgede üstünlük sağlayarak Diyarbakir'e hâkim olmayı başarmıştır. Safeviler, Memlûklüler ve Osmanlılar bölgenin üç büyük gücü olup birbirlerinin sınır komşusu olmuşlardır. Safeviler Devleti Sultan Yavuz Sultan Selim'in Osmanlı Devleti tahtına geçmesi ile sınırların değişeceğini düşünmüştür. Sivas Suşehri Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti arasında sınırı oluştururken aşağı Fırat Nehri kavsinde ise Safevi Devleti ile Memlûklü Devletleri'nin sınırları çizilmiştir. Divriği, Darande, Malatya, Ayıntap Memlûklü Devleti'nin sınırları içinde kalırken; Kemah Kalesi ile Harput, Urfa gibi şehirler de Safevi Devleti idaresinde bulunmuştur.¹⁶⁴

---

¹⁶³ İlhan - Uyar, s.878; Yınanç, ' **Akkoyunlular** ', s.260-261.

¹⁶⁴ Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Güven Matbaası, Ankara 1976,s.38.

İKİNCİ BÖLÜM

8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR URFA'DA İDARİ VE FİZİKİ YAPI

A-İDARİ YAPI

1. İslamiyet Öncesi İdari Yapı:

Tarihin en eski devirlerinde bugünkü Harran, Samsat, Urfa, Rakka, Suruç, Birecik vb. yerleşim yerlerini içine alan topraklara İslam öncesi dönemde Osrohone, İslami dönemde ise Diyar-ı Mudar denmiştir. İlk çağlardan beri ilk medeniyet belirtilerinin yaşandığı Mezopotamya topraklarının içinde bulunan bu bölge insanlık tarihine de aynı zamanda ışık tutar. Askeri ve ticari yollar üzerinde bulunan Osrohone bölgesi üzerinde kurulacak olan devletler de bu özelliklerden nasiplerini alacaklardır.

Bölgenin tarihteki ilk adı kaynaklardan alınan bilgilere göre Hititler döneminde M.Ö. 2000 yılının ikinci yarısında verilen “ Hur Memleketleri ” adıdır. Bölgenin kuzeydoğusuna Alşe, kuzeyine İşsuva, güneybatısına ise Aştata ülkesi denmiştir. M.Ö. 1000 yıllarında bölgenin adı Asur vesikalarında Hanigalbat olarak geçmiştir. Bu arada bölgenin Kuzeydoğu kısmı idari olarak ayrılarak yeni bir adla anılmaya başlanmıştır. Kummuhu olarak anılan bölge daha sonra Kammaene'ye dönüşecektir.¹

Bölgenin paylaşımı nedeni ile Hititler ve Mitanni Krallığı arasında sorun yaşanmıştır. Bunun üzerine bölgenin en eski yerleşim yeri olan Harran'ın Ay ve Güneş tanrıları şahit kabul edilmiştir. Bu da göstermektedir ki, Harran bölgesindeki yaşam Urfa bölgesinden daha önce başlamıştır. Bölgenin kayıtlarda ismi geçen ilk şehri ise Samsat'tır. Samsat'ın kurulan Komagene Krallığı içinde bulunması ve Yeni Hititleri temsil etmesi bakımından önemlidir.²

Aramiler ile Asurîler arasındaki mücadelede bölge, M.Ö. 1087–1070 yılları arasında Aramilere kalmıştır. Aramiler'in nüfusu Barsip şehrini de içine almaktadır. Aramiler bu bölgede Bit-Adini Krallığı'nı kurmuşlardır. Asurlular Aramilere kaybettikleri üstünlüklerini M.Ö. 883–859 yılları arasında Asur-nasir-pal'in Nusaybin'e kadar olan bölgeyi istila etmesi

¹ Işıltan, **Bölgesi**, s.3.

² Işıltan, **Bölgesi**, s.6–7.

ile geri alabilmişlerdir. Asuriler'in Osrohone'yi işgali ise Asurnasirpal'in oğlu III. Salmanassar tarafından bölgenin eyalete dönüştürülmesi ile sonuçlanmıştır.³

Asuriler'in inkırazı zamanında Fırat Nehri ve çevresi merkeze pek de bağlı olmadan yaşamış ancak üzerlerine ordu yollandığı takdirde vergi ödemişlerdir. Balih bölgesinin Harran vilayeti adı altında anıldığı, Asurlere tabi olduğu ve emirlerini büyük vezir Turtan'dan aldığı görülmüştür. Samsat ve daha sonra da Duru, Harran eyaletinden ayrı eyaletler olarak ortaya çıkmıştır.

Asurileri yıkan Med Devleti Kyaxares komutasında Orta ve Yukarı Mezopotamya'ya hâkim olmuştur. Medler'in arkasından Persler'in de bölgeye M.Ö. 539 yılında Kurus ile girmeleriyle yaklaşık 200 yıl sürecek olan sessizlik başlamıştır. Bu dönemde ise Osrohone bölgesi bir eyalet durumunda kalmıştır.

Orta çağın tanıdığı en büyük komutanlardan olan II. Filip'in oğlu III. İskender, Osrohone bölgesini M.Ö. 334 yılında ele geçirmiştir.⁴ III. İskender'in ölümüyle ortaya çıkan yönetim sorununa komutanları İmparatorluğu parçalayarak yönetmekte çare bulmuşlardır. Seleukoslar tarafından Doğu Anadolu'dan İran havzalarına kadar kurulan devlet içinde bundan sonra isimlerine yeni rastlanacak şehirler oluşturulmuştur. Grek kültürünü yansıtan bu şehirlerin isimleri Edessa (Ruha-Urfa), Karrai (Harran), Makedonopolis (Bire-Birecik), Nikephorion (Rakka), Anthemusia (Seruç-Suruç), Karkisiye'dir.⁵

Seleukoslar kuzeyde yukarıda isimlerini saydığımız şehirleri otonom halde bırakmamış bilakis İmparatorluğun bir eyaleti olan Suriye'ye bağlamışlardır. M.Ö. 163 yılında Antiochos Epiphanes'in ölümüyle sistem de yavaş yavaş çökmüştür. Seleukoslardan geriye sadece Helenistik kanun yapısı ve şehir hayatı kalmıştır. Seleukoslar her ne kadar siyasi otoritelerini kaybetse de bölgede Arap kökenli Nebati soylularının özerkleşmesine müsaade etmemeye çalışmışlardır. Osrohone, ismini Edessa'dan alarak ayrı bir eyalet konumuna yükselmiş, eyaletin ana sınırlarını ise Fırat Nehri oluşturmuştur. Seleukoslar'ın eyaleti olan Suriye ise, kendine bağlı olan Mezopotamya'yı kaybetmekten her zaman endişelenmiştir. Bunun esas sebebi ise Osrohone üzerinden geçen ticaret yolları ve elde edilen yüksek miktardaki vergidir.⁶

---

³ Işıltan, **Bölgesi**, s.9; Segal, s.33.

⁴ Rastgeldi, s.7.

⁵ Bosch, **İskender**, s.131-144-145; Rastgeldi, s.2; Segal, s.40; Işıltan, **Bölgesi**, s.13.

⁶ Segal, s.40; Albayrak, s. 17.

Seleukos yönetimi'nin siyasi gücünü yitirmesiyle beraber bölgede ilk defa arkasında kuvvetli bir ordu ve nüfusu bulunmayan bir devlet kurulacaktır ki bu devlet 350 yıla yakın tek başına yönetime ve Urfa şehrine sahip olmuştur. Abgarlar da denilen diğer adıyla Osrohone Krallığı M.Ö. 132 yılında Kral Arjav'la başlamıştır.

Osrohone'de Krallık başlarken çok geçmeden bölgede Akdeniz'in gücünden beslenen Helen devleti gibi doğuyu da içine almaya çalışan Roma İmparatorluğu belirecektir. Roma İmparatorluğu-Part mücadelesinde Osrohone Krallığı o kadar zor durumda kalır ki, iki büyük devletin savaş alanı haline gelecek olan topraklarını korumanın çarelerini aramıştır.

Osrohone Krallığı 116–117 yılları arasında Roma İmparatorluğu tarafından çok sert bir şekilde cezalandırılmıştır. VII. Abgar tahtından indirilerek şehir halkı katledilmiştir. 7 Ağustos 117 yılında İmparator Trainus ölünce başa geçen yeni Roma İmparatoru Hadrianus, İranlılar ile arasında sınır olarak Fırat Nehri' ni kabul etmiş fakat Osrohone'yi kendi uydusu olarak kabul etmemiştir.

Osrohone Krallığı dâhilinde Harran, Malatya, Kâhta, Samsat, Birecik, Nizip ve Sincar yerleşimleri bulunmaktaydı. (Foto: 4) Krallar başlarındaki sarığa bir ay ve üç yıldız takmışlardır. Ay “ anne ilahe ” Atergatis'i, yıldızlar da Edessa'nın kutsal kabul ettiği üç yıldız burcunu temsil etmiştir. Kraldan sonra başbakan yerine “ Paşgrıba ” ve savunma bakanı yerine de “ Nuhadra ” bulunurdu ki bu rütbe ve isimler İran asıllıdır. Şehirde güvenliği “ Gaziraye ” denilen bekçiler üstlenmişlerdir. Edessa şehrinin güneyinde yaşayan ve “ Tayyaye ” adıyla tanınan aşirete karşı “ Arabarkhos ” adında özel bir askeri güç bulundurulmuştur.⁷ Kral'ın arşivinden sorumlu kişiye ise , “ Şarrire ” adı verilmiştir. Şehirde Kral'ın yanında “ Strategos ” denen şehir idarecileri de bulunurdu.⁸

Osrohone Krallığı, Roma İmparatorluğu tarafından yıkıldıktan sonra bölge bir “ Colonia ” statüsüne geçirilip eyalet olarak merkeze bağlanırken başına askeri vali atanmıştır. Roma İmparatorluğu daha sonraları ise şehre bir sivil vali atarken yanına da yardımcı olarak iki askeri “ strategi ” atamıştır. Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını Sasanilere karşı koruma arzusu kendi eyaleti olan Osrohone üzerinden yollanan askeri birliklerle yapılmıştır. Şehirde sürekli olarak bir askeri garnizon bulundurulmuştur.

Büyük Konstantin'in, Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla, kurduğu Bizans Devleti bölgede idari yapılanmada değişikliklere gitmiştir. 359 yılında Şapur'un Amid şehri

---

⁷ Rastgeldi, s.10–11.

⁸ Segal, s.51.

baskını ve yağması sırasında Mezopotamya idari olarak ikiye bölünerek ana merkez ve ordugâhlar Amid'de kalmıştır. Yeniden Osrohone eyaletini kuran Konstantin, Edessa merkezli bir yönetimi de oluşturmuştur. Yeni eyalet Bire (Birecik), Daussara (Kal'at Gabar), Theodosiupolis (Resaira), Severek (Siverek), Batnae (Suruç) ve Harran şehirlerinden oluşturulmuştur. Bizans Devleti döneminde de şehirde bir askeri garnizon bulunmuştur. Şehrin idaresinde sivil vali ve kilise otoritesi de göze çarpmaktadır. “ Dux ”, şehirde askeri yöneticiye verilen sıfat olmuştur. Edessa'daki sahra ordusunu ise, “ Comitatus ” sıfatına sahip askeri yönetici yönetmişti. Şehirdeki askeri-sivil idare girift olup yönetim biçimine de “ Diocletianus yönetimi ” denmiştir.⁹

4. yüzyıldan sonra Edessa halkı Bizans İmparatorluğu'nun valisine Grekçe' den gelen fakat Süryanice yazılan “ Hegemon ”; yasal ve mali işlere de bakması nedeni ile de kendisine “ Dayyana Dathra ” demişlerdir. Örneğin yetim bir çocuğu evlat edinecek kişi “ Dayana Dathra ” önünde yemin etmesi gerekirken, bir kişi çocuğunu evlatlık verir ise bu sefer de “ Hegemon ” orada bulunmak zorundadır. Vali'nin ikametgâhına “ Praetorium ” denip şimdiki Urfa Kalesi'nin yerinde bulunurdu. Her vali kendi adına yerel meclis üyeleri olan “ Curia veya Boule ” yi seçme hakkına sahiptir.¹⁰

Edessa'daki siyasi ve idari yapılanmanın yanında dini bir yapılanma da oluşmuştur. Edessa 451 yılındaki Kadıköy'deki Ekümenlik Konsiline iştirak eden on bir kiliseden en büyüğü olmuştur.¹¹ Edessa Kilisesi'ne ise yedi merkez bağlanmıştır. Bu merkezlerin en önemlileri Harran, Birecik, Tel Başir, Tel Mahre, Kal'at Caber'dir.¹²

Edessa'da ruhban sınıfına sivil idareye yardımcı olması için küçük davalara bakma yetkisi verilmiştir. İmparator Justinianus, piskoposlara belediye yönetimlerinde kapsamlı yetki devrini gerçekleştirmiştir. Belediyenin mali kontrolü, hamamların bakımı, tahıl ambarları, suyolları ve köprüler papazların denetimine verilmiştir. Öyleki Edessa Piskoposu olan Nona bir vaftizhane, bir cüzamlılar evi, bir kilise, manastır ve kuleler inşa ettirmiştir.¹³

2.İslamiyet Dönemi İdari Yapı

Bizans İmparatorluğu ile Sasani Devleti arasında savaşların yaşandığı bu coğrafyada güneyden gelen beklenmedik yeni bir güç bölgenin siyasi kaderini tamamen değiştirmiştir.

⁹ M.V. Levçenko, **Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi** (çev. Maide Selen) , Özne Yayınları, İstanbul 1999, s. 83; Segal, s.165.

¹⁰ Segal, s.167–168.

¹¹ Işıltan, **Bölgesi**, s.27.

¹² Honigman, **'Urfa'**, s.51; Honigman, **'Orfa'**, s.995.

¹³ Segal, s.177–178.

Hız. Muhammed'in birleştirdiği Arap halkları İslam fütuhatını Arap yarımadasında tamamladıktan sonra açılıma girişmişlerdir. Halifeler devrinde ilk defa Arap yarımadası dışına seferler düzenleyen İslam Devleti bundan sonra bölgenin başlıca aktörlerinden olmuş ve siyasi gelişimini askeri alana da yansıtmıştır

Arap nüfusunun Güneydoğu Anadolu topraklarında 1. yy.'dan itibaren yaşadığı bilinmektedir. Arap kabileleri yerleştikleri bölgelere kendi adlarını vermişlerdir. El -Cezire olarak adlandırılan bu bölge kendi içinde üç kısımdan oluşup bunlar Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr'dir. Diyar-ı Mudar toprakları el-Cezire'nin güney-güneybatısı'nı oluşturmakta olup Rakka ve Harran merkez olarak Urfa, Suruç topraklarını ihtiva etmiştir.¹⁴ Hız. Ömer'in Halife olarak İslam Devleti'nin başına 634 yılında geçişiyle beraber genişleme siyasetini kendisine yol edinmiştir. Halife; Kuzey Suriye, Mısır ve Irak topraklarına askeri seferler düzenlemiştir. Halife'nin Suriye'deki ordugâhı olan Hıms'a bağlı askeri birlikler İyad b. Ganem komutasında 639 yılında Edessa'yı fethetmişlerdir.¹⁵ Bu fetihde en büyük yardımı Bizans ordularının Suriye'de İslam orduları karşısında Yermük Savaşında yenilmeleri oluşturmuştur.¹⁶

Edessa'daki Bizans komutanı Kataias büyük bir panikle İyad'a anlaşma ve yıllık vergi ödemeyi teklif etmiştir. İyad b. Ganem bu teklifi kabul etse de Edessa askeri valisi, Bizans İmparatoru tarafından azledilmiş ve vergi de ödenmemiştir. Bunun üzerine İyad b. Ganem Fırat Nehri'ni geçerek Rakka, Harran, Edessa, Nusaybin ve Karkisiya'yı fethetmiştir. Bölgeye Müslümanlar tarafından el-Cezire ismi verilirken Edessa bölgesine Diyar-ı Mudar denilmiştir. Diyar-ı Mudar eyaleti; Harran, Samsat, Ruha (Edessa), Rakka, Karkisiya, Suruç, Birecik, Kaysum, Balis ve Ruşata gibi oldukça geniş sayılabilecek araziden oluşturulmuştur.¹⁷ Şehir'in valilik görevine ise Hatim b. al- Numan tain edilmiştir. İyad b. Ganem'in 641 yılında vefatıyla bölgeye komutan olarak Said b. Amir b. Huzeyn atanmıştır.¹⁸

Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki topraklara el-Velid b. Ukbe ve Dicle Nehri'nin doğu kanadına ise Habib b. Mesleme'nin tayin edildiği bilinmektedir. Bölgeye bakıldığında el-Velid b. Ukbe Musul'da, Habib b. Mesleme'nin ise Diyarbakır bölgesinde yönetici olduğunu bunlardan birincisinin Küfe'ye ikincisinin de Hıms ordugâhına bağlı buldukları

¹⁴ Gül, **Moğol**, s.42.

¹⁵ Belazuri, s.252; Işılta, **Bölgesi**, s.87; Honigman, 'Urfa', s.53.

¹⁶ Abul Faraç, C.I s.176.

¹⁷ Işılta, **Bölgesi**, s.1x, x; Gül, **Moğol**, s. 41-53; Segal, s.252; Honigman, 'Orfa', s.996.

¹⁸ Belazuri, s.255; Işılta, **Bölgesi**, s.84; Honigman, 'Urfa', s.53; Honigman, 'Orfa', s.996.

anlaşılmaktadır. Bölgenin batı kanadı Hıms ordugâhına bağlansa da Bizans İmparatorluğu ve İslam Devleti'nin ilk yıllarında Urfa ordugâh merkezi olmuştur.¹⁹

Urfa daha sonra askeri gücünü Harran ve Rakka'ya devretmek zorunda kalmıştır. Rakka şehri hem Diyar-ı Mudar'a hem de el-Cezire'ye Halifeler devrinde yönetim merkezi olmuştur. Tarihi kaynaklarda el-Cezire'nin fethi, askeri olaylardan bahsedilirken daha büyük fetihler olan İran ve Mısır'ın siyasi gölgesinde kalmıştır. Bu nedenle kaynaklarda toprakların sivil-dini yönetimi hakkında pek fazla bilgi verilmemiştir. Bunun yanında cihat fikrini benimseyen İslam mücahitleri fethettikleri bölgelerin şehir hayatına dokunmamışlar hatta ilk dönemlerde şehirlerde askeri garnizon dahi bulundurmamışlardır.²⁰ Müslümanlar'ın bölgeyi fethettiğinde şehre atadıkları ilk vali “ Ebu Bekir ” adında birisidir.²¹

Hz. Osman zamanında ise Şam ve el-Cezire valiliği görevine Hz.Muaviye atanmıştır.²² Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasındaki halifelik ihtilafından dolayı çıkan savaşlarda Urfa halkı çok fazla ön plana çıkmasa da savaşlarda Hz. Muaviye tarafını tutmuşlardır. Emeviler Devleti 686–687 yılında Urfa, Harran ve Samsat'ı içine alan bölgeyi Hatim el-Numan'ın idaresine vermiştir.²³

Emevi hanedanının İslam İmparatorluğunda sükûneti sağlamasından sonra Bizans İmparatorluğuna karşı gazaları başlamıştır. Emevi Halifesi Abdul al-Malik, kardeşi Muhammet b. Mervan'ı 692–693 yılları arasında Anadolu gazalarını yürütmek ile görevlendirmiştir.²⁴ 709–710 yılları içinde Muhammet b. Mervan görevinden azledilip yerine Halife tarafından Velid'in kardeşi meşhur, İstanbul gazisi olan Mesleme b. Abd'al-Malik atanmıştır.²⁵ Emevi Halifesi Ömer b. Abdulaziz zamanında ise el-Cezire bölgesine yerli Gatafan aşiretinden olan Ömer b. Hubayra vali olarak atanmıştır. 724 yılında başa geçen Halife Hişam b. Abdülmelik, el-Cezire'nin yönetimini oğulları Muaviye ve Süleyman b. Hişam'a bırakarak onları Anadolu gazalarıyla görevlendirmiştir.²⁶

750 yılında Emeviler ile yönetimi ele geçirmeye çalışan Abbasiler arasındaki Zabsuyu Savaşı'nı da Emevi halifesi II. Mervan rakiplerine yenilerek İslam İmparatorluğu'nun yeni varislerini belirlemiştir. El-Cezire havalisi Emeviler Devleti'nin yıkıldığını anlayınca isyan

---

¹⁹ Belazuri, s.250.

²⁰ Işıltan, **Bölgesi**, s.90.

²¹ Segal, s.252.

²² Abul Faraç, C.I s.179–180–181; Belazuri, s.255–264; Algül, **İslam**, C.II s. 371; Hakkı Dursun Yıldız, ‘ Hulfata-i Raşidin Devri ’, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Esra Yayınları, Konya 1994, C.II s.81.

²³ Işıltan, **Bölgesi**, s.106.

²⁴ İbnül Esir, C.IV s.327.

²⁵ Abul Faraç, C.I s.190; İbnül Esir, C.IV s.498; Algül, **İslam**, C. III s. 127.

²⁶ İbnül Esir, C.V s.163–201–207; Işıltan, **Bölgesi**, s.109.

etme yolunu seçmiştir. İshak b. Müslim Emevi Devleti'nin inkırazını duyunca Urfa 'ya gelerek yönetimi eline almış ve Abu Cafer'e karşı direnmiştir. Kardeşi Bakkar'ı Urfa 'ya bırakmıştır. Abu Cafer'in savaşındaki üstünlüğü sonucunda Urfa şehri Abbasi Devleti'nin denetimi altına girmiştir. Bölge valiliğine Abbasi halifesi olan Saffah'ın emriyle Abu Cafer getirilmiştir.²⁷

760 yılında el-Cezire ve Sugur (Avasım) valilikleri görevine Halife'nin kardeşi el-Abbas b. Muhammed getirilmiştir. 771–772 yılına kadar Abbas bu vazifede kalmıştır. Abbas'ın yerine Abu Cafer'in adamlarından olan Musab b. Ka'b vali olarak atanmıştır.²⁸ 775 yılında başa geçen Halife Mehdi bütün doğu eyaletlerinin yönetimini içinde el-Cezire'de olmak kaydıyla oğlu Harun'a devretmiştir. Harun görevine başladıktan sonra el-Cezire valiliği görevinden Züfer b. Asım'ı azlederek yerine Abdullah b. Salih'i vali olarak atamıştır.²⁹

Halife Harun Reşit döneminde 786 yılında el-Cezire valiliği içinde tutulan Sugur (Avasım) ayrılarak yeni bir vilayet haline getirilmiştir. Halife Harun Reşit, Abbasi Devleti içinde hızla yükselen ve kendi egemenliğini gölgeleyen Bermeki hanedanına son verdikten sonra, başkentini de Rakka'ya taşımıştır.³⁰

Halife Harun Reşid'in 809 yılında ölümüne kadar küçük oğlu Kasım el-Cezire'de vali olarak bulunmuştur. Halife'nin ölümü ile oğulları Emin, Memun ve Kasım arasında halifelik yarışı başlamış bu daha sonra devlet içinde, Arap ve Acem guruplarının iktidar savaşına dönüşmüştür. El-Cezire vilayeti bundan sonra sürekli isyanların çıktığı ve savaşlarla dolu olan bir döneme girmiştir. Halife Emin yönetimi küçük kardeşi Kasım ile anlaşarak ele geçirmiştir. Halife Emin el-Cezire valiliğini 809–810 yılları arasında yürütmekte olan Kasım'ı görevinden azlederek yerine Huzayma'yı 810 yılında vali ilan etmiştir. Halife Emin'in, kardeşi Memun'a karşı Huzayma'yı Bağdat'a askeri birlikleriyle çağırması sonucunda el-Cezire valiliği başsız kalmış Nasır b. Şebes Urfa ve Harran'a saldırmıştır. Urfa şehri ancak yüklü bir haraç vermek suretiyle bu olaylardan kurtulmuştur. 814 yılında Urfa halkı el-Cezire'deki başıboşluğu doldurmak için şehrin soylu Hıristiyan ailelerinden Gannaveye reisi olan Abu Şayh'in etrafında birleşerek şehir surlarını yeniden yaptırmıştır.³¹

Halife Emin'in ölümüyle sonuçlanan savaşlardan sonra başa geçen Halife Memun, el-Cezire bölgesine İranlı ünlü komutanlarından olan Tahir b. el-Hüseyn'i atamıştır. Tahir 814

²⁷ Abul Faraç, C.I s.198; İbnül Esir, C.V s.369 vd; Işıltan, **Bölgesi**, s.114; Honigman, ' **Orfa** ', s.996.

²⁸ Işıltan, **Bölgesi**, s.115.

²⁹ İbnül Esir, C.VI s.61.

³⁰ Abul Faraç, C.I s.205; İbnül Esir, C.VI s.100; Algül, **İslam**, C. III s. 275 vd; Segal, s.254.

³¹ Abul Faraç, C.I s.214; İbnül Esir, C.VI s.257; Algül, **İslam**, C. III s. 268- 269; Segal, s.254; Işıltan, **Bölgesi**, s.121–125.

yılında Musul, el-Cezire, Şam ve Mağrib valisi sıfatıyla Rakka'da göreve başlamıştır.³² Tahir tarafından 814 yılında ise Urfa'ya Abd al-Ala b. Ahmet b. Yazid vali olarak atanmıştır. Bu Vali'nin Süleym kabilesinden olduğu genel vali olan Tahire yollanan bir şikâyetnameden anlaşılmaktadır. Tahir'in buradaki valilik görevi kendisinin Bağdat şahneliği ve Horasan valiliği ile son bulurken yerine oğlu Abdullah b. Tahir atanmıştır. 822 yılında Abdullah b. Tahir, Nasr ile uzun soluklu bir mücadeleye girişmiş Nasr'ın elinde bulunan Balis ve Suruç'u aldıktan sonra Kaysum'a ilerlemiştir. Halife Memun ise durumdan oldukça rahatlamış olup Abdullah'a bütün gücüyle destek vermiştir. Sonunda el-Cezire bölgesini uğraştıran Nasr, 825 yılı Ağustos ayında Kaysum şehrinden de çıkarılmıştır.³³

Abbasilerin siyasi egemenliğini kaybetmesiyle yerel Arap kabileleri bölgesel güç odakları haline dönüşmüştür. Hamdaniler de 10. yy.'da el-Cezire bölgesindeki yerel bir hanedan haline gelmiştir. Bizans İmparatorluğu'nu 886–912 yılları arasında yöneten VI. Leo ile Arap kabileleri arasında Urfa topraklarında mücadeleler başlamıştır. Urfa Kalesi içinde saklanan kutsal eserler Hıristiyanlar için savaş nedeni olmuştur. Bizans İmparatorluğu Urfa'yı kuşatarak kutsal eserlerin teslimini istemiş Halife'nin de onayıyla, Müslüman esir karşılığında kutsal eşyalar Bizans İmparatorluğu'na teslim edilmiştir. Bizans İmparatoru ile imzalanan antlaşmaya yerel Hamdani Emiri Sayf el-Devle uymamış saldırıya geçmiştir. Bizans İmparatoru bu olaya ses çıkaramamıştır.³⁴

1030 yıllarında Bizans İmparatorluğu'nun Fırat şehirleri “ genel valisi ” olan George Maniaces Samsat'ta kalıp bölgeyi yönetmiştir. 1030 yılında ise Urfa Kalesi Maniaces'in eline geçmiştir.³⁵ 1037 yılında ise Bizans İmparatorluğu Urfa'nın yönetimini Ebu K'ab'a bırakmıştır. Bölge bu tarihten itibaren doğudan gelen sistemli Türk akınlarının içinde kalacaktır.

3. Türk Hâkimiyeti Döneminde İdari Yapı

Selçuklu Türkleri'nin yeni yurtlar bulma umuduyla İran topraklarından Anadolu'nun doğusuna doğru ilerleyişi bölgede yeni gelişmelere sebep olmuştur. Urfa topraklarını eline geçiren Bizans İmparatorluğu bir yandan sevinirken bir yandan da doğudan dalgalar halinde Anadolu'ya yayılan Türk akınlarını karşılamak için yoğun çaba harcamıştır.

³² İbnül Esir, C.VI s.258; Algül, **İslam**, C. III s. 285 vd; Işıltan, **Bölgesi**, s. 127.

³³ Algül, **İslam**, C. III s. 289; Işıltan, **Bölgesi**, s.128–132–140; Segal, s.255.

³⁴ Segal, s.277–278; Işıltan, **Bölgesi**, s.142; Honigman, ' **Urfa** ', s. 53.

³⁵ Abul Faraç, C.I s.289; Merçil, ' **Urfa** ', s.462–464; Honigman, ' **Urfa** ', s. 54.

Türkler'in bölgeyi ilk yoklayışı 1037 yılında olmuştur. Selçuklular 1065–1066 yıllarında bölgede kendilerini daha da güçlü hissettirmeye başlamışlardır. Sultan Alparslan'ın gaza emirleriyle Horosan-ı Salar Urfa topraklarına girerek akınlarda bulunmuştur. 1066 yılı sonbaharında Urfa 'ya yeniden saldıran Selçuklu ordusu şehir “ strategosu'nu ” esir düşürmüştür. Sultan Alparslan Suriye-Mısır seferi sırasında Urfa 'yı 50 gün kuşatmışsa da başarılı olamayarak kale önünden ayrılmıştır. Dönüşünde ise Urfa yönetimi ona bağlılığını ifade etmek için askeri malzeme yardımında bulunmuştur.³⁶

1071 Malazgirt Savaşı sonrasında ise Bizans İmparatoru bölgedeki siyasi gücünü tamamen kaybetmiş el-Cezire toprakları Selçuklu Türkleri için akın merkezi haline gelmiştir.1077'de Emir Gümüştakin'in bölgeye girişinde şehir kalesinde Ermeni Philaretos, “ Saray Muhafızlarının Şefi ” rütbesini elinde bulundurmuştur. Malazgirt Savaşı sonrasında kendisini “ Grand Domesticus ” (Başkumandan) ilan etmiştir. Ermeni Philaretos, VII. Mikhaıl Dukas zamanında bağımsızlığını ilan etmiştir. Edessa'da Leon idaresine son veren Philaretos'un komutanı Vasil şehre 23 Eylül 1088 yılında girdiği zaman İmparatora bağlı “Magister” rütbesinde komutan bulunmaktaydı.³⁷

Melikşah babası zamanında bir türlü alınamayan Urfa 'nın düşürülmesi için İsfahan'daki en ünlü kumandanı Bozan'ı görevlendirmiştir. 1087'de Bozan şehrin ileri gelenlerinden Urfa 'yı teslim alır. Böylece Selçuklular el-Cezire'nin önemli bir kalesini düşürmüşlerdir. Türklerdeki fetih geleneğine dayanılarak Melikşah Urfa ve çevresini Bozan'a kılıç hakkı olarak vermiştir. Bozan Ermenileri temsilen Hethum oğlu Thoros'u görevlendirmiştir. Şehir valisi olarak da kaynaklarda ismi “Khisulukh” olarak geçen kişiyi atamıştır. Sultan Melikşah Antakya'yı Yağısıyan'a, Aksungur'u Haleb'e, Bozan'ı Ruha'ya vali bırakmış, fakat bölgeyi doğrudan doğruya Büyük Selçuklu İmparatorluğu merkez yönetimine bağlamıştır. Böylece Suriye' de Melik Tutuş'un hâkim olduğu “ Orta-Suriye ” ve merkeze bağlı “ Kuzey-Suriye ” yönetimleri oluşturulmuştur. Sultan Melikşah daha sonra İsfahan'a dönmüştür. Melikşah'ın 1092 yılında ölümü ile Büyük Selçuklu melik ve emirleri üstünlük sağlamak için birbirlerine saldırmışlardır. Emir Bozan İznik kuşatmasını bırakarak Ruha'ya dönmüştür. Melik Tutuş ise ağabeyinin tahtına aday olarak Suriye'den hareket etmiştir. Emir Bozan'ın, Tutuş tarafından Berkjaruk'un yanına geçmesiyle saltanat umudunu kaybeden Tutuş bu olayın acısını Emir Bozan'ı öldürerek göstermiştir. Şehir Ermenilerin

³⁶ Sevim-Yücel, C.I s.48; Segal, s.283; Cahen, ‘ **Türklerin** ’ , s. 1396; Merçil, ‘ **Urfa** ’ , s.465.

³⁷ Bk. Siyasi Tarih

denetiminde iken Thoros kaleyi korumaya çalışmıştır. Thoros kendi egemenliği için Alp İlek'i çağırır da bir suikast ile onu öldürmeyi başarmıştır.³⁸

Avrupa'dan yola çıkan Haçlılar'ın Bizans İmparatoru tarafından 5 Nisan 1097 yılında Anadolu'ya aktarılıları Müslüman dünyası için büyük meşgalelerin başlayacağı yıllar olmuştur. Doğu'nun kutsal ve bereketli toprakları için binlerce Hıristiyan, Anadolu yollarını kat ederken Bizans İmparatorluğu'nun amacı ise Türklere bırakmak zorunda olduğu bölgeleri alabilmektir.

Urfa halkı Thoros'un idaresinden sıkılınca Kayseri üzerinden Maraş'a inen Haçlı ordusuna elçi yollayarak yardım talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine Boudouin de Boulogne Urfa 'ya yönelmiştir. Thoros, Boudouin'i kabullenmek zorunda kalmış ve Urfa 'da ilk Haçlı Kontluğu'nun temelleri de atılmıştır. 10 Mart 1098'de Urfa 'da ilk Haçlı Krallığı oluşturularak idaresi Boudouin'e devredilmiştir. Urfa Haçlı Kontu Boudouin, Kürboğa'nın baskısından kurtulmuş ve bölgede kendi egemenliğini kuvvetlendirmek için Samsat ve Suruç'u, Urfa Kontluğu'na bağlamıştır. 1100 yılı başında Kudüs Kralı Godefroi'nin ölümüyle Urfa Kralı Boudouin, Kudüs tahtına otururken yerini II. Boudouin'e bırakmıştır. Kudüs Kralı olan Boudouin yönetim haklarını ise devretmemiştir. Urfa kendi içişlerinde serbest kalırken vasal olarak Kudüs Kralı'nı tanımak zorunda kalmıştır. II. Boudouin zamanında Urfa Haçlı Kontluğu'nun arazisi batıda Tell-Başir, Hamtab (Antep), Ravandan (Ravandal), Kurus (Cyrrhus) ve Birecik (Birta) olmak üzere genişlemiştir. Bu bölgeyi ise Joscelin de Courtenay Urfa Kontuna tabiiyeti şartıyla yönetmiştir.³⁹

1104–1108 yılları arasında Urfa Haçlı Kontluğu'nun yönetimi, Harran Savaşı'nın darbesiyle Antakya Kontu Bohemond tarafından kendisine bağlanmış yönetimini ise Tancred'e verilmiştir. Antakya Kontu'nun da Avrupa'ya gidişiyle Tancred Urfa'dan Antakya'ya ulaşırken Urfa Kontluğu'na Richard de Salerne'yi vekil olarak bırakmıştır.⁴⁰ 1118 yılında Kudüs Kontu I. Boudouin'in vefatıyla Boudouin de Bourg yeni Kudüs Kralı olarak tahta geçmiştir. 1119 yılı sonunda ise Urfa Haçlı Kontluğun' da başa geçen kişi Antakya Kontuna bağlı kalmak şartıyla Joscelin de Courtenay olmuştur.⁴¹

³⁸ Urfalı Mateos, s.186; Segal, s.287; Honigman, 'Urfa' ,s.54, Merçil, 'Urfa', s.473; Sevim, 'Kuzey Suriye', s.707; Sevim, 'Dımaşk Selçuklu', s.298.

³⁹ Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.82; Segal, s.294; Muammer Gül, **XI – XIII. Yüzyıllarda Kudüs**, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997, s. 66–69; Honigman, 'Urfa', s. 54.

⁴⁰ Segal, s.295.

⁴¹ Runciman, C.II s.120; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.9; Demirkent, 'Urfa Haçlı', s.86.

28 Kasım 1144 yılında Urfa Haçlı Kontluğu'na İmameddin Zengi tarafından son verildikten sonra vali olarak şehre Zeyneddin Ali Küçük atanmıştır. Zengi, valiye yardımcı olmaları içinde 7 naibi şehirde bırakmıştır.⁴²

1145 yılında şehri yeniden ziyaret eden İmameddin Zengi, Zeyneddin Ali Küçük'ü valilikten alarak yerine Ayn el-Devle'yi atamıştır. İmameddin Zengi'nin ölümüyle beraber bölge oğulları arasında paylaşılmıştır. Fırat Nehri'nin doğusu Seyfettin Gazi idaresine bırakılırken, Fırat Nehri'nin batısı ise Nureddin Mahmut b. Zengi'ye bırakılmıştır. Nureddin Mahmud'un yanında yetişen Selahaddin Eyyubi 1182 yılında Ruha'ya hâkim olmuştur. Sultan Selahaddin Eyyubi, I. Şark seferinde Birecik, Urfa, Rakka, Nusaybin, Dara'yı ele geçirmiştir.⁴³ Selahaddin Eyyubi döneminde Urfa Kalesinde vali olarak Fahrüddin Mesud b. el-Za'ferani bulunmuştur. Sultan, kaleye Emir olarak Muzafferüddin'i vali olarak atasa da 1185 yılında şehri kendisine bağlamıştır. Sultan, 29 Ekim 1190 tarihinde kaleyi Erbil şehrini almak karşılığında Emir Gökböri'ye vermiştir. Selahaddin Eyyubi 1191 yılında şehre Takıyüddin Ömer'i vali olarak atamış onun, 1192 yılında ölümü üzerine Selahaddin Eyyubi bugünkü Ürdün topraklarına el-Cezire'yi de ekleyerek yönetimini kardeşi el-Adil'e devretmiştir.⁴⁴ Melik Adil, devletin topraklarını dağıtırken el-Cezire bölgesi ise, el-Eşref'e bırakılmıştır.⁴⁵

1205 yılında Eyyubiler ailesinde ilk çözülme başlamıştır. Melik Efdal Mısır ile olan ilişkisini keserek Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağlanmıştır. Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev, doğudaki nüfuzunu artırmak için kardeşi Muizzeddin Kayzerî Urfa'ya naib tayin etmiştir.⁴⁶

Eyyubiler Devleti'nin bölge üzerindeki hâkimiyetini kaybetmeleri Selçuklu-Eyyubi rekabetini artırmıştır. Türkiye Selçuklu Sultan'ı I. Alaaddin Keykubat 1235 yılında Harezm ve Moğol tehlikesine karşı ülkesinin doğusunda güvenliği artırmak için Melik Kamil'in elinde olan Urfa, Harran, Suruç, Rakka ve Siverek'i kuşattırmıştır. Suruç, Rakka ve Siverek'i düşüren birlikler Urfa'nın direnmesine rağmen kaleye hâkim olmayı başarmışlar ve bölge Türkiye Selçuklu Devleti'nin denetimine geçmiştir. I. Alaaddin Keykubat zamanında bölgede idari yapılanma pek göze çarpmaz iken askeri yapılanmanın olduğu görülür. Türkiye Selçuklu Devleti'nin 4 ana kısma ayırdıkları Anadolu topraklarında Sivas şehri'nin doğu

⁴² Segal, s.311; Honigman, 'Urfa', s. 54; Bezer, s. 806.

⁴³ Abul Faraç, C.II s.429; Şeşen, **Eyyubi**, s.78.

⁴⁴ Abul Faraç, C. II. s. 435; Makrizi, **Suluk**, C.I s. 95–125; İbnül Esir, C. XII s. 63–79; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 101; Şeşen, s.144- 210; Ramazan Şeşen, ' Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı' , **Uluslar Arası Haçlı Seferleri Sempozyumu, 23–25 Haziran 1997 İstanbul**, TTK, Ankara 1999, s. 37.

⁴⁵ Makrizi, **Suluk**, C.I s.182.

⁴⁶ Yücel-Sevim, C.I s.107.

kanadı “ Güneydoğu Anadolu Türkmen çevresi ” içinde yer almıştır. Fakat Urfa şehri bu taksimatın içine de girmemektedir. 13.yy. sonlarına doğru Selçuklular Anadolu’da idari taksimatını düzenler iken bölge idari olarak Diyarbakir merkezine bağlı kalmıştır. ⁴⁷

13.yy. içinde bölgeyi tanımlayan el-Ayni’nin eserindeki idari taksimatlara bakılacak olursa Diyar-ı Mudar isminin yavaş yavaş unutulmaya başlandığı görülür. Aynı zaman aralığında Anadolu topraklarında dolaşan İbni Cübeyr eseri Seyahatnamesi’nde Nusaybin’den Fırat Nehri’ne kadar olan araziye Diyar-ı Rebia olarak tanımlamıştır. Bu topraklar üzerinde Bekiroğulları’nın yaşadığını belirtmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti, Artuklular, Mengücekliler ve Saltuklular zamanında Anadolu’nun idari taksimatı anlatılırken Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Rebia isimlerine rastlanırken, Diyar-ı Mudar isminden ise bahsedilmez. ⁴⁸

Melik el-Kamil Urfa şehrinin Türkiye Selçuklu Devleti tarafından ele geçirildiği haberini alınca 4 ay sona ordusuyla gelerek şehri kuşatarak geri almıştır. Moğollar’ın 1243 yılında Köseadağ’da Türkiye Selçuklu ordularını yenmesiyle Anadolu, Moğol tahakkümü altına girmiştir. 1260 yılında ise Urfa toprakları 400 000 kişilik ordusu ile gelen Hülagu Han’ın denetimine geçmiştir. ⁴⁹

İran Moğolları’nın idari taksimatı içinde kalan Urfa şehri Diyarbakır eyaleti içinde kalmış ve buradan yönetilmiştir. 1265 yılında İlhanlı Hükümdar’ı Argun Han yönetiminde idari ve askeri taksimatı gerçekleştirirken devleti’nin batı kanadını üç ana taksimata ayırmıştır. Durbay (Duryal) Noyan Diyarbakir’e, Siramun Noyan Gürcistan’a ve Tudan Noyan Rum’a atanmıştır. ⁵⁰ Bu da göstermektedir ki Urfa şehri, merkezi Musul olan Diyarbakir idari taksimatı’nın içinde kalmıştır. 1260 -1328 yılları arasında ki Diyarbakir eyalet valileri sırası ile Emir Tüdan, Duryal Noyan, Mes’ud İbn Ya’kub, Baydu, Cüşkab, Amin üd-Devle, Tağaçar, Mülay, Necmeddin, Süntay, Prens Erencen, Emir al-Fadil’dir. ⁵¹

1340 yılında İlhanlı devlet adamı olan Hamdullah Mustevfi, Nüzhet el-Kulub adlı eserinde Türkiye’nin idari taksimatı hakkında bilgiler vermektedir. İlhanlı Devletin’de batı kanadı, kendi içinde 4 ana bölgeye ayrılmıştır. Bunlar Memelik-i Rum, Vilayet-i Ermen, Kürdistan ve Diyar Bekir- Diyar-ı Rabia’dır. Musul merkezli olan Diyar Bekir- Diyar-ı Rabia eyaleti el-Cezire olarak adlandırılan bölgenin şehirlerini içine almaktadır. Erbil, Erzen (

⁴⁷ Gül, **Moğol**, s.43–44; Honigman, ‘**Urfa**’, s. 55.

⁴⁸ İbni Cübeyr, **Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname** , (çev. İsmail Güler), Selenga Yayınları, İstanbul 2003, s. 181; Gül, **Moğol**, s.44–45.

⁴⁹ Abul Faraç, C. II s.573; Honigman, ‘**Orfa**’, s.997.

⁵⁰ Gül, **Moğol**, s. 46.

⁵¹ Abul Faraç, C.II s.573; Turan, **Selçuklular**, s.492; Spuler, **İran Moğolları**, s.384–385; Honigman,‘**Urfa**’, s.55.

Erzurum), Amid (Diyarbakır), Bassabdah, Batarnuh, Bavazic, Hani ve Silvan, Harran, Hısnı Keyfa, Habur, Re's-u'l-Ayn, Rakka, Urfa, Siirt, Sincar vb. şehirlerden oluşmuştur. İsimleri verilen şehirlerden anlaşılacağı üzere Doğu ve Güneydoğu Anadolu toprakları tek bir idari taksimat altında toplanmıştır.⁵²

Ak Koyunlu Devetin'de Kara Yülük Osman'ın yönetiminde Urfa, önce Gökçe Musa'ya verilmiş daha sonraları ise Ali Bey'e devredilmiştir. Ak Koyunlular zamanında Urfa idari olarak Şam eyaletine bağlanmıştır. 15.yy.'da Ak Koyunlular arasındaki mücadelede Cihangir Mirza ve Uzun Hasan Bey, Hamza Bey'e karşı direnmişlerdir. Cihangir Mirza Urfa'ya gelerek bölgeyi kendine bağlamıştır. Daha sonra Uzun Hasan, kardeşi Uveys Bey'i vali olarak bu şehre atamıştır.⁵³

14. yy.'da Ön Asya'nın idari taksimatı hakkında bilgi veren Ebul Fida, Cezire, Şam, Rum, Irak, Fars ve Ermeniye hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre el-Cezire eyaletinin Dicle ve Fırat Nehirleri'nin arasını kapsadığını belirtmektedir. Kendi içinde Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Rabia olmak üzere ikiye ayrıldığından bahsetmektedir. Diyar-ı Bekir'in merkezinin Meyyafarikin olmak üzere Amid, Siirt, Urfa, Harran, Mardin, Cezireti ibn. Ömer şehirlerinden oluştuğunu belirtmektedir.⁵⁴

1350 yılı İlhanlı Devleti mali bütçesini anlatan Risale-i Felekiye adlı eserde ise Anadolu'nun idari taksimatı 3 ana kısma ayrılmıştır. Bunlar el-Vastaniye, Vilayet-i Ermen ve Diyarbekir'dir. Diyarbekir eyaleti ise Mardin, Erbil, Musul, Cezire, Harran, Sincar, Resulayn gibi toprakları içine almıştır.⁵⁵

13. yüzyılın üçüncü çeyreğinden 14. yüzyılın sonuna kadar olan aralıkta Urfa'nın hâkimiyeti Türkler'in Döğer Boyuna geçmiştir. Urfa, Siverek, Suruç, Harran, Cur ve Rakka şehirleri Döğerlere bağlanmıştır. Emir Timur, 1391 yılında çıktığı batı seferinde Kuzey Suriye'ye girmiştir. Urfa halkı da Timur'un gücü karşısında ona boyun eğmiştir. Emir Timur devrinin kaynaklarından olan Nizamüddin Şami eseri olan Zafername' de ve Şerafeddin Ali Yezdi eserinde; Mirza Ebubekir'in Bağdat'a veliat atandığını burayı imar ettiğini ve Irak-ı Arap, Vasıt, Basra, Kürdistan, Mardin, Diyarbekir, Uyrat iline kadar bölgenin idaresinin

⁵² Gül, **Moğol**, s.48.

⁵³ Tıhrani, s.64–65; Barbaro, s.64; Kopruman, **Ayni**, s.62–63; İlhan - Uyar, s.878; Honigman, '**Urfa**', s. 55.

⁵⁴ Tuncer Baykara, **Anadolunun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Seri. VII S.A–9, Ankara 2000, s.63; Gül, **Moğol**, s.50.

⁵⁵ Gül, **Moğol**, s.52.

kendisine bağılı olduğunu yazmaktadır. Aynı eserlerde Diyarbekir’de bulunan Kara Yusuf’un kendisine karşı direndiğinden bahsetmektedir.⁵⁶

1430 yılına ait olan kaynaklarda Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ni kapsayan Diyarbekir eyaleti içinde herhangi bir değışiklik olmamıştır. Mısır Memlûklüleri’nde Haleb Naibisultanlığı sıfatı kullanılarak yönetilen arazi İlhanlılar Devletine ve Türkmen topluluklarına yakın olduğu için önemli sayılmıştır. İdari alanı içine Rumkale, Kâhta, Gerger, Besni, Antep ve Şeyraz gibi şehirler bulunmuştur. Yukarıda sayılan şehirlerin komşuları olduğu halde Malatya, Elbistan, Adana, Tarsus, Bire ve Urfa şehirleri Sultan tarafından tain olunan emirlerce yönetilmiştir.⁵⁷

Mısır Memlûklü Devleti 22 Şevval 832 yılında Urfa ’ya hâkim olmuştur. Sultan Melik Eşref, Urfa valiliğine Gazze Naibi olan İmal al-Acrud’u tayin etmiştir. Sultan 14 Mayıs 1436 yılında ise Urfa valiliğinden İmal al-Acrud’u azlederek yerine Reisi növbelerden olan Sadibek’i vali olarak atamıştır. Daha sonra yeni vali de görevinden azledilmiştir.

Ak Koyunlu Beyliği’nin bölgede hâkimiyet kazanmasından sonra Yağmur ve Nur Ali Beyler’in Urfa Valisi olduğu gözlenir. Uzun Hasan zamanında kardeşi Üveys Bey’e verilen bölge daha sonra Yakub Bey tarafından yönetilmiştir. Bölge Safevi Devleti’nin idaresine geçmiştir. Ekler bölümünde Urfa’ya egemen olan Devletler’in atamış oldukları valilerin kronolojik sıralamaları ile verilmiştir.⁵⁸

B. FİZİKİ YAPI

1- Kale:

Fırat ve Dicle Nehirleri’nin beslediği geniş Mezopotamya ovasında kurulan şehirler fiziki yapının getirdiği bir sonuç olarak savunmada zorluklar çekmiştir. Şehir kalelerinde daha çok savunma tarzı savaşlar icra edilmiştir.

III. İskender’in Makedonya topraklarından başlayıp doğuya yönelen askeri seferleri sonucunda yönetimi zor olan büyük bir İmparatorluk ortaya çıkmıştır. III. İskender’in düzenli askeri birliklerinin karşısında Mezopotamya’nın saldırıya açık, savunmasız ova şehirleri karşı duramayarak teker teker teslim olmak zorunda kalmışlardır. Ticaret veya suyolları üzerinde

⁵⁶ Şami, s.332; Gül, **Moğol**, s.55.

⁵⁷ Kopruman, **Mısır Memlûkleri**, s.162; Bahaddin Keleş, ‘ Memlûkler Devrinde İdari Yapı ’, **Türkler**, Ankara 2002, C.V s.315–316.

⁵⁸ Spuler, s. 384; Gül, **Moğol**, s.145 vd; Selahaddin Güler, **Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar**, Şurkav Yayınları No.22, Ankara 1999, s.73 vd; Selahaddin Güler, ‘ Edessa Krallığı Döneminden Günümüze Kadar Urfa Bölgesi Vali ve Yöneticileri ’, **Şanlıurfa- Uygurlığın Doğduğu Şehir**, Şurkav Yayınları No. 27, Ankara 2002, s.44 vd; Selahaddin Güler, ‘ Edessa Krallığı Döneminden Günümüze Kadar Urfa Bölgesi Vali ve Yöneticileri ’, **Uygurluklar Kapısı Urfa**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.44 vd.

kurulan Mezopotamya şehirleri karşısında kendine has askeri taktikleri kullanan III. İskender'i durdurmakta aciz kalmışlardır.

III. İskender'in istilasından Urfa bölgesi de etkilenmiştir. M.Ö. 332 yılında Urfa, III. İskender'in kurduğu devletin bir parçası haline gelmiştir. III. İskender Harran kuşatmasında şehri aldıktan sonra kendisinin askeri strateji ve güvenlik tedbirlerine uymayan Harran şehrini boşaltmıştır. III. İskender, yeni kurduğu şehirlerde savunulması kolay olan doğal, fiziki yapısıyla düşmanına engeller yaratabilecek yapılanma tarzına gitmiştir.

Güney Anadolu Torosları'nın doğal uzantısı olan Urfa Platosu üzerinde yeni şehir yerleşimi oluşturulmuştur. Kalenin surlarının yanında şehrin iki tarafında doğal bir sur gibi duran tepeler de eklenince şehrin savunma gücü daha da artmıştır. Şehrin içindeki kanallardan akan su Harran Ovası'nı sulamıştır. Şehirde dört ana noktaya uygun bir şekilde yerleştirilmiş ve dört yola açılan dört kapı bulunmaktadır. Bu kapılar zaman içinde farklı isimlerle anılmış olup bugün yer tespitinde sorunla karşılaşmaktadır. Bugün bunlardan üç tanesi ayakta kalabilmiştir. Bunlar Haran Kapı, Bey Kapı ve Samsat Kapısı'dır. (Foto: 5-6-7-8-9-10)⁵⁹

Seleukoslar zamanında kalenin bulunduğu tepenin yalnız bir kısmı şehir suru içinde kalırken Bizans İmparatorluğu haklı olarak şehrin savunulmasında bunu, bir eksiklik olarak görmüştür. Bundan dolayı kaleyi genişleterek tepenin tümünü içinde kalacak şekilde surları büyütmüşlerdir. Bugünkü Urfa Kalesi olarak bilinen yer, aslında Seleukoslar'ın valisinin oturduğu daha sonraları ise Abgarlar'ın ve idarecilerin yaşadığı mekâna dönüşmüştür. Şu anda mevcut olan kalenin alanı 400 m² olup genişliği 80-120 m. aralığında değişmektedir. Kalenin savunmaya müsait oluşu nedeniyle büyük tahribatlar gördüğünden dolayı sık sık tamirat geçirdiği bilinmektedir (Foto: 11-12).⁶⁰ Kale içinde son yıllarda yapılan araştırmalar sırasında gizli suyolu bulunmuştur. Bu tünel kuşatma esnasında şehirdeki su kuyularına ulaşma imkânı veren yaklaşık 400 merdivenden oluşan bir tüneldir (Foto: 13) . Süryani Mar-Yeşua Vakayinamesin' de Urfa'nın kale kapıları hakkında bilgi verirken bunlardan 6 tanesinin isminden bahsedilmektedir.⁶¹

a- Tar'od Kâfe (Kemerler Kapısı)

b- Tar'od Şoe (Saatler Kapısı)

⁵⁹ Segal, s. 8; Honigman, 'Orfa', s.995.

⁶⁰ Abul Faraç, C.I s.213; Süryani Mihail, C.II s.143; Segal, s. 37-254; Honigman, 'Urfa' , s.53.

⁶¹ Mar Yeşua, s. 71; Honigman, 'Orfa', s. 995-996; Honigman, ' Urfa', s. 52; Selahaddin Eyyubi Güler, ' Urfa'nın Tarihteki Şehir Kapıları' , Şanlıurfa- Uygarlığın Doğduğu Şehir, Şurkav Yayınları No.27, Ankara 2002, s.109.

- c- Tar'od Rabo (Büyük Kapı)
- d- Tar'od Edevatrun (Tiyatro Kapısı)
- e- Tar'od Bet Ş'mes (Güneş Kapısı)
- f- Tar'od Barlaha (Tanrıoğlu Kapısı)

Bu kapılardan a kapısı batıya, b kapısı kuzeye, c kapısı güneye, d kapısı doğuya, e ve f kapısı kuzeye açılmaktadır. Arap kaynaklarda bahsi geçen 4 giriş kapısı ise şunlardır; Harran, Büyük Giriş, Sab'a Girişi ve Su Girişi'dir. Bu da göstermektedir ki Urfa'da iki kale mevcut olup bunlardan birincisi iç kale yani bugünkü Halilül Rahman ve çevresindeki iç kale diğeri ise daha da geniş olup kuzey-güney doğrultusunda Karakoyun Deresi' ni takip ederek dolaşan dış surlardır. Yukarıda sayılan kapılar dış surlardaki kapılardır. Kalenin savunulması amacı ile batı kısmında bir hendek oluşturulmuştur. Böylece kalenin Mağracık Kayalığı ile bağlantısı kesilmiştir. (Foto: 14)⁶²

Günümüzde kale kalıntıları arasında bulunan iki sütunun ara mesafesi 1040 cm.'dir. Mevcut zeminden yüzey yüksekliği doğudaki sütunda 255 cm., batıdaki sütunda ise 275 cm.'dir. Sütun yüzeyleri ilk inşa edildiği dönemi yansıtır. Her sütun bloğundaki kütle uzunluğu 41–48 cm. arasında bulunmaktadır. Sütunların kaide ve başlıklarıyla uzunluğu 15 m'yi bulmaktadır. (Foto: 15)

Aşağıda Süryanice çevirisi olan doğu sütun metinlerden biri '*estranglele*'* tipinde yazılmıştır:

'Ben bu kaleyi fetheden kumandan ..... oğlu, bu sütunu Kraliçe Büyük Mano " Fafradaşt "ın kızı Shalmat için yaptırdım'. Kitabe metninin üst kısımlarında eserin 3. yy.'da yapıldığını Edessa Hükümdarlarından X.Abgar'ın oğlu Manu (M.S. 240–242), Manu'nun kızı Shalmat'ın adı bulunmaktadır.⁶³

504–505 yılların da Edessa Piskoposu Peter, şehir surlarının tamiri için Bizans İmparatorun'dan para yardımı almıştır.⁶⁴ Abbasiler döneminde Halife Mansur Urfa şehrini

⁶² Güler, ' Şehir Kapıları', s.111; D.M.N, ' Edessa', s. 969.

* Bu günkü 22 sesiz harften oluşan Süryanice; Batı Süryanileri'nin kullandığı Süryani abecesi ile yazılır. Bu abece İbrani diline en yakın olup eski şekillerine '*Estranglele*' harfleri denmiştir.(www.miniDev.com)

⁶³ Horopiskopos Aziz Gürel, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır 1970, s. 93–94; Honigman, 'Urfa', s.52; Honigman, ' Orfa', s.995; Zeynep Mercangöz- Emine Tok-İnci Türkoğlu, ' Şanlıurfa'nın Hıristiyan Geçmişinin Günümüz İnanç Turizimindeki Yeri', **GAP Bölgesindeki Kültür Varlıklarının Korunması Yaşatılması ve Tanıtılması (1–5 Haziran Şanlıurfa)**, G AP İdaresi Başkanlığı, Ankara 2000, s.222.

⁶⁴ Segal, s. 178.

kuşatmıştır. Kuşatmanın sebebi ise yapılacak olan bir saray için şehirde bulunan Büyük Kilise'nin sütunlarının yollanmaması olmuştur. Bunun üzerine Halife'nin emriyle, şehrin doğusunda yer alan değirmene su götüren kule hariç bütün şehir surları yıktırılmıştır.⁶⁵ 814 yılında Nasr b. Şebes'den çok çeken Urfa ahalisi, kaleyi şehrin zengin Hıristiyanlarından olan Ebu Şeyh Djouradya (Cenovaya) önderliğinde yeniden inşaa ettirmiştir. Bu surlar şehrin güvenliği için çok önemlidir.⁶⁶

1115 yılında ise şiddetli bir deprem sonucunda şehir kalesinin burçlarından 13 tanesi yıkılmıştır.⁶⁷ Şehrin idaresi Haçlı Konutluğu'nun eline geçmesinden sonra Ermenice olarak Bey Kapısına konan kitabeden 12. yüzyılda şehir surlarının tamir gördüğünü göstermektedir.⁶⁸

İmameddin Zengi'nin 1144 yılında Urfa'yı kuşatıp düşürmesiyle şehirde Müslümanlar'ın hâkimiyeti başlamıştır. Bu dönemde Kale'nin 4 ana kapısı bulunmaktadır. Bu kale kapılarından bir tanesi Apostol Theodore Kilisesi'ne açılmakta fakat, kapı sürekli olarak kapalı tutuluyordu. Bu 4 kapıdan; birincisi “ Sogs Kapısı ” (Saatler) , ikinci kapı “ Asılı Kaya Kapısı ” , üçüncü kapı “ Na'm Kapısı ” muhtemelen (Urfalı Moteos tarafından Maniaces'in Büyük Kalesi diye verilen bu ad hisara atfedilmiştir. Şehrin güneyindeki muhtemelen Harran Kapısı'dır) , dördüncü kapı ise şehrin doğusunda yer alan “ Doğu Kapısı ” olarak isimlendirilmiştir. Kale surlarında 145 kule ve borbikon (savunma yeri) bulunduğu tahmin edilmektedir.⁶⁹ Kale'nin 1462 tarihli doğu yönündeki kitabesinde,

Bismillahirrahmanirrahim. Ma emere bi'imaretihi es-Sultan el-Melik

El-azam Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır Ali b. Osman Beg el-yabender han.

Halladallahu mülkehu ve sultanuhu ve (zalik. Sene seb'a ve sitine ve semanemie)

Kitabede kalenin imaretinin 1462 tarihinde Sultan Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.⁷⁰ Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde ise Kale için Damlacık Kayalığı'nın üzerinde kurulu olduğunu söyleyip sağlam surlarının bulunduğunu, burçların çok sağlam yapıldığını ve Batı tarafında bir kapısının olduğundan bahsetmektedir.⁷¹

⁶⁵ Süryani Mihail, C.II s.143; Segal, s. 254; Karluklu, s. 69–70; Honigman, 'Urfa', s.53, Honigman, ' Orfa' , s.996.

⁶⁶ Abul Faraç, C. I s. 213; Süryani Mihail, C.I s. 129; Işıltan, **Bölgesi**, s. 125; Segal, s. 254.

⁶⁷ Abul Faraç, C.II s.354.

⁶⁸ Segal, s.300.

⁶⁹ Segal, s.315.

⁷⁰ Mahmut Karataş, **Şanlıurfa ve İlçelerindeki Kitabeler**, Şanlıurfa Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s.226.

⁷¹ Evliya Çelebi, C.III s. 813; Barbaro, s. 64.

2- Kiliseler

Ortaçağ Mezopotamya'sının siyasi olaylarında kendine yön bulmaya çalışan Urfa'da din faktörü etkin rol oynamıştır. Şehir Abgar Krallıkları döneminde Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Hıristiyanlık için Urfa, yüzyıllar boyunca takdis edilen ve kutsal sayılan bir bölge halini almıştır. Şehir, coğrafi konumundan dolayı tarihinde birçok savaşa sahne olmuştur. Şehirdeki mimari eserler dinler arası ve din içindeki mezhep kavgalarından büyük zararlar görmüştür. Bu nedenle Urfa'da 8. ve 15. yüzyıllar arasındaki kiliselerin kaynaklarda sadece isimlerini ve bir kısmının da yerlerini tespit edebildik. Tespit edebildiğimiz kiliseler'in günümüze ulaşanların çoğunluğu bölgenin Müslüman hâkimiyetine girişinden sonra adları ve mekân özellikleri değiştirilmiştir. Bazı kiliseler yapılaş özelliklerini muhafaza ederken bazı kiliseler ise tamamen değiştirilmiştir. Kiliselerin isim listesi ve özellikleri hakkındaki bilgiler aşağıda çıkarılmıştır.

2.1-Eski Kilise (Hıristiyan Kilisesi)

Kral Abgar zamanında Hıristiyanlığın yayılmasıyla şehirde bir Kilise yapılması için izin verilmiştir. Abgar zamanında Hıristiyan Kilisesi olarak anılan yapının ismi daha sonra Eski Kilise olarak adlandırılmıştır. Kilise yüksek bir yerde ve sarayın doğusunda bulunmaktaydı. Hıristiyan Kilisesi muhtemelen bu günkü Makam-ı İbrahim'in olduğu yerdedir. Kilise Seleukoslar zamanında pagan tapınağı olarak kullanılan mabedin üzerine yapılmıştır. Kilise muhtemelen 303 yılında meydana gelen büyük sel felaketinden zarar görmüştür.⁷² Eski Kiliseye 437–438 tarihlerinde Piskopos Hiba tarafından onarım yapılmıştır.⁷³

2.2- Edessa Katedrali (Büyük Kilise)

Hıristiyanlığın yayılmasıyla M.S. 313 tarihinde şehirde inşaa edilen ikinci mimari eserdir. Edessa'da piskoposların dini gücünün artışıyla ilk defa şehirde katedral yaptırılmıştır.⁷⁴ Katedral M.S. 313 yılında Eski Kilise'nin yerine inşaa edilmiştir. Katedral'in Piskopos Kona döneminde yapımına başlandığı halefi Sa'ad zamanında tamamlandığı tahmin edilmektedir. 327- 328 yılları arasında şehir Piskopos'u olan Atialla zamanında genişletilmiştir. Eserin yeri konusunda fikir yürütülememektedir.⁷⁵

⁷² Hayes, s. 29; Murat Uçkun, **Ortaçağ Urfası'nda Mimari Eserler**, Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2002, s.6.

⁷³ Segal, s.180–181.

⁷⁴ Segal, s. 130.

⁷⁵ Uçkun, s.6.

2.3- Aziz John Babtist- Aziz Adday Kilisesi (Vaftizci Yahya Kilisesi)

M.S. 457 yılında Urfa'da Piskoposluk yapan Nona tarafından yaptırılmıştır. Kilise'nin cephesi 32 adet kırmızı mermer ile süslenmiştir. Rivayetlere göre Kral Abgar'ın ve Edessa'yı Hirisyanlığa kazandırmış olan Aziz Adday'ın kemikleri bu kilisede bulunmaktadır. Bu nedenle kiliseye Aziz Adday ismi de verilmektedir.

Doğu- batı uzunlamasına dikdörtgen planlı yapı aslında üç nefli tonozlu bir bazilikadır. Orta nef yan neflerden daha geniş ve daha yüksek tutulmuştur. Nefleri ayıran sütunlar birbirine yuvarlak kemerler ile bağlıdır. Yapının doğusunda üç apsis, batısında çift narteks vardır. Yan apsişlere göre daha geniş olan apsişin yarım kubbesi istiridye kabuğu şeklinde dekore edilmiştir. Yapının batısında yer alan nartekslere dıştaki, ortada iki sütun ile yanlardaki payelerden oluşan üzeri çapraz tonozlar ile örtülü yedi birimli bir revak şeklidir. Dış narteks'in devamı olan iç narteks doğu yönünde çift sütuna oturur. Binanın üst katını muhtemelen kadınlar kullanmakta idi. Yapıya batı cephe ortasındaki kapı ile iç narteksin kuzeyine ve güneyine açılmış kapılardan giriş sağlanır. (Foto: 16-17)⁷⁶

Bugün Vali Fuat Bey Caddesi üzerinde bulunan Selahaddin Eyyubi Camii olarak kullanılan yapı 18. yy.'da yıkılan Vaftizci Yahya Kilisesi'nin şu anki yerinde bulunmaktadır.

2.4- Beth Alah Kuikla Kilisesi

Edessalı Martirler Shmona, Gurya ve Habib'in onuruna yaptırılmıştır. Kilise'nin girişi batıya bakmaktadır. Kilise Piskopos Abraham tarafından 343 yılında tasarlanmıştır. Bina şehrin kuzeyindeki Gözcüler Tepesi üzerinde kurulmuştur. Bu kilise şehir surlarının içinde yer alıp kuzey kapısına yakın konumlandırılmıştır. Edessa'nın kuşatmaları nedeniyle kutsal sayılan martirlerin kemikleri bu kilisede toplanmıştır. 503'deki Pers kuşatması sırasında yıkılmıştır.⁷⁷

2.5- Martir Barlaha Kilisesi (Şehit Barlaha Kilisesi)

Piskopos Diogenes tarafından 408 yılında şehrin en büyük tapınağının inşaatına başlanmıştır. Kilise şehrin güney kapısının yanında bulunmaktaydı. Güney kapısına ise “ Procopius Barlos ” ismi verilmiştir. Bu kilise, 448 yılında Nesturi suçlaması ile yargılanan Piskopos İbas'ın zimmetine geçirmek ile suçlandığı keten bezi ile ün yapmıştır.⁷⁸ Kilise'nin

⁷⁶ A. Cihat Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, Şurkav Yayınları No.7, Ankara 1993, s.18; Ertan Aykın, **Çizgilerle Şanlıurfa**, Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları No.14, 2005, s.90; Uçkun, s.13-14; Mercangöz- Tok- Türkoğlu, s.222.

⁷⁷ Segal, s. 238.

⁷⁸ Hayes, s. 211 vd; Uçkun, s.8.

içine şehrin üç ünlü psikoposu Nona (Ö. 460–461) , Asclepius (Ö. 525) ve Andrew (Ö. 532)' in naaşları gömülmüştür.⁷⁹

2.6- Oniki Havariler Kilisesi (Fıfırlı Kilise)

Vali Fuat Bey Caddesi üzerinde yer alan yapı halk arasında Fıfırlı Kilise olarak anılmaktadır. (Foto: 18–19–20) 435 yılında Edessa Piskopos'u Rabula'nın yerine başa geçen Piskopos Hiba tarafından yaptırılmıştır. Kronikçilere göre kilise “ Göze çarpan boyutlarıyla ve ihtişamıyla eşine rastlanmamıştır ” . Şehir halkınca bu kiliseye “ Yeni Kilise ” ismi verilirken bir kısmı ise “ Büyük Kilise ” demiştir. Şehir 5. yy.'da ziyaret eden Aquitanya'lı Egeria'ya kilise'nin güzelliğinden büyülenmiştir. 1936 tarihli mihrap kitabesinde kilise'nin camiye çevrildiğinden bahsetmektedir. (Foto: 21)⁸⁰

Bina doğu- batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Üç nefli bazilikanın orta nefi yan neflere göre daha geniş ve daha yüksek tutulmuştur. Nefleri ayıran sütunlar birbirinden sivri kemerler ile ayrılmıştır. Orta nef dört kubbeyle, yan nefler ise çapraz tonozlar ile örtülmüştür. Orta nef'in ortasındaki kubbe diğerlerine göre daha yüksekte olup kasnağına oturan 24 pencere açılmıştır. Üst örtü, ortada doğrudan sütunlara dışardan yansiyarak cepheyi hareketlendirmiştir. Kilisenin apsisleri ise bugün yoktur.(Foto: 22–23)⁸¹

2.7- Sergius Kilisesi

Piskopos Hiba tarafından şehrin doğu kapısına da On iki Havariler Kilisesi'nin modelinde Sergius Kilise'si yaptırılmıştır. Kiliseye daha sonra St. Sergius ve Simeon (Şem'un) Kilise'si adı verilmiştir. 497 yılında vergilerin affedilmesi nedeni ile burada ainler düzenlenmiştir. 503 ve 580 yıllarında geri çekilen İranlı ordularca yakılmıştır. Bu kilise 1140'lı yıllarda şehre hâkim olan Latinler tarafından kullanılmıştır.⁸²

2.8- Mor Stephan Kilisesi (Kızıl Kilise)

412 yılında Piskopos Rabula'nın eserlerinden olan Mor Stephan Kilisesi şehrin en güzel kiliselerindedir. Dönemin İmparatoru tarafından masrafları karşılanarak Piskopos Rabbula tarafından yaptırılmıştır. Kırmızı mermerlerden yapılan otuz iki sütunuyla döneminin güzel bir eseridir. 5. yy. sonlarına doğru Apostol Addai'nin kutsal emanetleri bu Kilisede

⁷⁹ Segal, s.238–239.

⁸⁰ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s.83; Aykın, s.92.

⁸¹ Uçkun, s.17–18; A. Cihat Kürkçüoğlu, ‘ Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış ’ , **Şanlıurfa-Uygurluğun Doğduğu Şehir**, Şurkav Yayınları No. 27, Ankara 2002, s.74; Mercangöz-Tok-Türkoğlu, s.223.

⁸² Segal, s.240.

toplanmıştır. Kilise şehrin batısında kış hamamlarının yanında inşa edilmiştir.⁸³ Kilisede Martir Şmona ve Gurya yargılanmışlardır. Kilise 501 yılındaki kıtlıkta hastalar ve fakirler için kullanılmıştır. Bina daha sonraları taşıdığı kırmızı sütunlar dolayısıyla Kızıl Kilise adıyla anılmıştır. 1170–1175 yılları arasında Zengiler döneminde tahıl ambarı olarak kullanılmıştır.⁸⁴ Kilise 1183'deki büyük yangında tahrip olmuştur. Kilise'nin temelleri üzerine daha sonra Müslümanlar tarafından Ulu Camii yaptırılmıştır. Kiliseden günümüze ulaşan Çan Kulesi, avlu duvarları, sütun ve sütun başlıkları Ulu Camii'nin içinde bulunmaktadır. (Foto: 24)

2.9- Ayasofya Kilisesi

M.S. 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili'nin sonucunda Hıristiyanlık içindeki ayrışmalar belirginleşmiştir. İsa-Mesih inancını savunanlar Monofizit Süryaniler, Kadıköy Konsilini destekleyen Melkitler ve Nesuriler olmak üzere üç ana kola ayrılan Hıristiyanlar arasında çekişmeler başlamıştır. Bizans İmparatorluğu'nun Melkit inancına sahip çıkması ve onu desteklemesi üzerine şehirde diğer mezhepler'in yaşamasına mücade edilmemiştir. İmparator Justinianus'un talimatı ile Urfa Melkit Piskopos'u Amazoinus bu kiliseyi yaptırmıştır. Bina, Piskopos Kona'nın yaptırmış olduğu kilisenin yanına yapılmıştır.⁸⁵

Şehrin batı tarafında İstanbul'daki Ayasofya Kilisesi ile aynı ismi taşıyan kilise yaptırılmıştır. Yapı süs itibariyle oldukça zengindir. Kilise'nin altın işlemleri dikkat çekici olmuştur. Hz. İsa'nın gönderdiğine inanılan portre bu kilisede muhafaza edilmiştir. 1146 yılından sonra şehirde yaşayan Melkit mezhebenden halkın kalmaması nedeni ile bakımsızlıktan çökmüştür.⁸⁶

2.10- Meryem Ana Kilisesi

489 yılında Nesturiler'in Urfa şehrin' den sürülmeleri ile buradaki okulları da kapatılmıştır. Nesturiler, Hz. Meryem'e Christototkos (İnsan doğuran, İnsan anası) derken tek tabiat taraftarı olan Süryaniler ise Theotokos (Tanrı doğuran, Tanrı anası) diyorlardı. Nesturiler'in Hz.Meryem'i küçümsemesi üzerine İmparator tarafından sürülmüşlerdir. Monofizit olan Süryaniler'in gönlünü almak isteyen İmparator tarafından dönemin Piskopos'u Urbicius'a, masraflarını kendisi karşılayarak yaptırtmıştır.⁸⁷ Kiliseden günümüzde kalan tek yapı Halilürrahman Camiisi'nin yanında bulunan çan kulesidir. (Foto: 25)

⁸³ Mar Yeşua, s. 17–18; Rastgeldi, s. 20; Segal, s.241.

⁸⁴ Uçkun, s.8.

⁸⁵ Uçkun, s.9.

⁸⁶ Rastgeldi, s. 21; Segal, s. 241.

⁸⁷ Uçkun, s.8.

2.11- Mor Sergius- Mor Şem'un Kilisesi (Mor George Kilisesi)

Bugün Şanlıurfa Diyanet İşleri Başkanlığı binasının yanında bulunan Circis Peygamber Camii'nin yerinde daha önce 5. yy.'da Piskopos Hiba tarafında yaptırılan “ Şehit Sergius Kilisesi ” bulunmakta idi. Daha sonraları bu kilise iki şehidin isimlerine izafen “ Mor Sergius- Mor Şem'un ” olarak anılmıştır. Şehir surlarının dışında bulunması nedeni ile kaleyi kuşatan askeri birliklerin hedefi olmuştur. Bina, 503 ve 508 yıllarındaki Pers kuşatması, 8. yy.'da Abbasi Halifesi el-Mansur ve 11. yy.'da Selçuklu akınları ile ağır hasarlar almıştır.⁸⁸

Kilise yıkılınca yerine bugün camii olarak kullanılan “ Mor George ” adındaki kilise inşa edilmiştir. 1971 yılında Segal tarafından bulunan Süryanice kitabesinde 1157 yılında Yakubi Patriği Mor İgnatius'un Urfa'da vaftiz olayını yeniden canlandığı ifade dilmektedir.

Camii mekânının doğu kesiminde yer alan payelerin güneyde olanına Süryanice, kuzeyde olanına da Arapça olmak üzere iki kitabe yerleştirilmiştir. Her iki kitabede de yapının 1844–1845 yılında inşa edildiği yazılmaktadır. (Foto: 26) Kuzeydeki payede yer alan Arapça- Osmanlıca kitabede Kilise'nin 1844 tarihinde onarıldığı yazılmaktadır. Bina camiiye çevrilirken özellikleri tamamen korunmuş sadece son cemaat yeri eklenmiştir. Yapı apsise dikey, üç nefli bazilikal bir plan örneği gösterir. Nefler sekizgen üçer paye ile birbirinden ayrılmıştır. Doğudaki kitabeli payenin alt kısmı dikdörtgen şekillidir. Nefler doğu- batı istikametinde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Yapının batsında her biri üçer çapraz tonoz ile örtülü iki narteks bulunur. Tonozlar altı adet payeye oturmaktadır. Camii kenarına bitişik olan narteks'in üzerine gynakion kısmı yer almaktadır. Buraya çıkış camii içerisinden güneybatı ve kuzeybatı köşe duvarlarından olmaktadır. (Foto: 27–28)⁸⁹

2.12-Aziz Pavlos- Aziz Petrus Kilisesi (Reji Kilisesi)

Ellisekiz Meydanı'ndaki Aziz Pavlos- Aziz Petrus Kilisesi (Reji Kilisesi) olduğu belirtilen yapı yakın zamana kadar halı atölyesi olarak kullanılmıştır. Geniş bir avlu içinde yer alan kilise, yanında bulunan papaz evi tonozlu mekânlar ile manastırı andırmaktadır. Süryanice kitabesinde 1861 yılında yıkılan eski kilisenin yerine inşa olunduğu yazılmaktadır.(Foto: 29)

⁸⁸ Uçkun, s.15; Kürkçüoğlu, ‘ Şanlıurfa Mimari’ , s. 78.

⁸⁹ Uçkun, s.15–16; Kürkçüoğlu, ‘ Şanlıurfa Mimari’ , s. 74; Mercangöz-Tok-Türkoğlu, s.222.

Doğu-batı yönünde uzanan üç nefli bir bazilikadır. Nefler'i ayıran taştan sütunların taşıdığı tonozlar son derece uzundur. Yapının doğu duvarındaki apsisler muhtemelen onarımlar sırasında ortadan kaldırılmıştır. Yapının batısında dışa açılan çift katlı narteks vardır. Yapı çapraz tonozlar ile örtülüdür. (Foto: 30–31) ⁹⁰

Urfa şehrinde yapılan fakat sadece isimlerine ulaşabildiğimiz Kiliseler ise şunlardır:

2.13- Der Yakup Kilisesi: İnşası M.S. 38 yılında olmuştur.

2.14- Yakubi Theodore Kilisesi

2.15- Ermeni St. Euphemia Kilisesi

2.16- Ermeni Holy Apostaller Kilisesi

2.17- Konföserler Kilisesi

2.18- İlahi Apostaller Kilisesi

2.19- Savor Kilisesi

3- Camiiler

İslamiyet'in Arabistan yarımadasında yayılmasından sonra Kuzey Suriye fetihlerine Hz. Ömer zamanında geçilmiştir. İyad b. Ganem tarafından 639 yılında feth edilen Urfa bu devirden itibaren İslamiyet'in izlerini taşımaya başlamıştır. Şehirde yapılan eserlerin büyük bir çoğunluğunda Urfa bölgesine özgü olan açık renkli (Ocre Jaune) taşı kullanılmıştır. Sarımsı kalker taşı mimariye hâkim konumundadır. Kolay işlenebilen, testere ile kesilebilen bu taşlar ocaktan çıktıktan bir süre sonra sertleşmektedir. Halk arasında ' Hevara Taşı' olarak nitelenen bu taş şehrin yakınlarındaki mağralardan çıkarılmaktadır. Bu taşların çıkarılması sonucunda Kanlı Mağra Deresi, Şakşak, İpek, Yıkık Mağra, Direkli, Şahan Yuvası vb. birçok mağra oluşmuştur. ⁹¹

3.1- Halilül Rahman Camii (Döşeme Camii- Makam Camii)

Halilül Rahman Gölü'nün güneybatı köşesinde yer alan bu Camii; Medrese, Mezarlık ve Hz. İbrahim'in ateşe atıldığında düştüğü makamdan meydana gelen bir külliye halindedir. Camii 504 yılında yaptırılan Meryem Ana Kilise'si üzerine 13. yy.'da Eyyubiler devrinde inşa edilmiştir. Camii'nin güneydoğu köşesine bitişik kare gövdeli kesme taş minarenin, batı ve

⁹⁰ Uçkun, s.11; Mercangöz-Tok-Türkoğlu, s.223.

⁹¹ Kürkçüoğlu, ' Şanlıurfa Mimari' , s. 67–68.

kuzey cephelerindeki kitabelerde Camii'nin 1211 yılında Meyyafarikin Eyyubilerinden Melik Eşref Muzaffereddin Musa'nın emri ile yaptırıldığı yazılmaktadır(Foto: 32–33). Batı kitabesi'nin metni aşağıya çıkarılmıştır;

' Fi eyyami'l-Melik el-Eşref

Haza ma emere bi'imaretihi Abdulmun'am el-Yana

fî eyyami Mevlana es- sultan

el-Melik el-Eşref Muzaffereddiunya

ve'd-din haladallahu mülkehu

fî sene semane ve sittemie' ⁹²

Minarenin kuşakları üzerindeki süslemeler ile üst kısmında yer alan akantüs yapraklı sütun başlıkları Bizans devri süsleme özelliklerini yansıtır. Buna dayanarak minarenin 504 tarihli Meryem Ana Kilisesi'nin çan kulesi olduğu söylenebilir (Foto: 25). Evliya Çelebi'ye göre şehirdeki en eski camilerdendir ve Abbasi Halifesi Me'mun zamanında Hz. İbrahim Makamı yakınında inşa edilmiştir.⁹³

Halk arasında Döşeme Camii veya Makam Camii olarak da adlandırılan Halilül Rahman Camii kareye yakın şekli ile mihraba paralel üç nefli bir plan örneği gösterir. Mihrap önü nefi ve kuzey nefi üçer çapraz tonazla örtülmüştür. Kubbe kasnaksız olup geçiş pandantiflerlidir. Camii bu haliyle 1606–1611 yılları arasında inşa edilen Nasuhpaşa Camii'nin şeklini andırır. Sekiz çapraz tonozun ve ortada bir kubbenin şekillendirdiği bu plan merkezi kubbeli bir özellik taşır.(Foto: 34–35, Plan: 1) ⁹⁴

3.2- Ulu Camii

Urfa şehir merkezindeki Camilerin en eskilerindendir. Eski bir sinagog iken 435–436 yılları arasında ölen Piskopos Rabula tarafından 5.yy.'da St. Stephan Kilisesi'ne dönüştürülen ve kırmızı renkteki mermerlerinin çokluğu ile “ Kızıl Kilise ” olarak da adlandırılan bir Hıristiyan Kilisesi'nin yerine inşa edilmiştir. Kilise'nin avlu duvarları, bazı sütun ve sütun başlıkları ile sekigen gövdeli çan kulesi hala ayakta durmaktadır. (Foto: 24 ,) ⁹⁵

⁹² Karataş, **Kitabeler**, s.64; Mehmet Alper, ' İslam Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa', **İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri** , (Ed. Selahattin Yıldırım), İstanbul 1987, s. 225.

⁹³ Kürkçüoğlu, ' **Şanlıurfa Mimari** ', s. 71.

⁹⁴ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s.20; Aykın, s.89; Kürkçüoğlu, ' **Şanlıurfa Mimari** ', s. 71; Alper, s. 225–226.

⁹⁵ Kürkçüoğlu, ' **Şanlıurfa Mimari** ', s. 73; Aynur Durukan, ' Şanlıurfa Ulu Camii ', **Kültür ve Sanat Dergisi**, İşbankası Urfa Özel Sayısı, S.14, Haziran 1992, s.8.

Camii'nin Kilise'nin avlusuna mı yoksa esas makam üzerine mi inşa edildiği konusu son araştırmalardan sonra kesinlik kazanmıştır. 1979 yılında Camii'nin güney duvarının ortaları altında yapılan araştırma kazısında kuzeye doğru uzanan ve kiliseye ait olduğu anlaşılan 6–7 m. uzunluğunda bir koridor bulunmuştur. İleride bir duvarla kesilen bu koridorun devam edeceği, sağa-sola ayrılarak Kilise'nin mahzenine veya katakampuna açıldığı tahmin edilmektedir. Buna göre Ulu Camii Kilise'nin esas mekânı üzerine inşa edilmiştir.(Foto: 36) ⁹⁶

İnşa kitabesi bulunmadığından Ulu Camii'nin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Batı avlu kapısında 1684 tarihli kitabede ise Ulu Camii'nin Ali Paşa tarafından tamir ettirildiği yazılmaktadır. (Foto: 37) ⁹⁷ Camii 1779 ve 1780 yıllarında tamirat görmüştür. Onarım 1780 yılında Hacı Firuz Bey tarafından yaptırılmıştır. Camii'nin doğu ve batı kısımlarında ise kitabeler mevcuttur.(Foto: 38–39) ⁹⁸

Hasan b. Alaaddin adında bir emirden bahsedilen H. 786 (M.S. 1384) tarihli vakfiye Ulu Camii hakkındaki en eski belgedir. ⁹⁹

Batı Kapısı kitabesi,

Harab olmuştu bu diyar-ı cami

Dayaklar uydurub kible divarın

Yıkup yapmasından çün etdiginde

Güzel yapdırdı etdi anı itmam

Konulup iki rakamdan dendi tarih

Ceza-i Firdevs'i ede ana te'bid

Görünce burasını hemendem

...a sin etdirdi cümle te'bid

Anı da ğayetiyle etdi teşyid

Kabul ede anın hayratını Hakk

Edüb mi'marına ihsanı tezyid

⁹⁶ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 10; Honigman, 'Urfa' , s. 56.

⁹⁷ Karataş, **Kitabeler**, s.140.

⁹⁸ Karataş, **Kitabeler**, s.141.

⁹⁹ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 10.

(A)li Paşa-yı adil kıldı tecdid sene 1096

Urfa Ulu Camii; Nureddin Zengi tarafından tamir ettirilen Halep Ulu Camii ile benzer bir plan örneği taşır. Ulu Camii'nin Zengilerce 12. yy.'ın üçüncü çeyreğinde (1170 -1175) yılları arasında yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Diğer bir görüş ise Artuklular tarafından H. 507 (M.S. 1104) yılında yaptırıldığıdır. Ulu Camii payeler üzerinde kible duvarına paralel üç sıra çapraz tonazla yatık dikdörtgen bir plan göstermektedir. Orta eksenden biraz doğuya kaymış olan mihrap, ön bölümü sivri kemerler üzerine oturan tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. İç mekândaki payelerin kalın ve alçak tutulması camii içinde basık bir havanın doğmasına neden olmuştur. Payeler üzerinde oturan ve her biri çapraz tonozlarla örtülü 14 sivri kemerle avluya açılan son cemaat yeri Anadolu'da ilk defa Ulu Camide görülür (Foto: 40, Plan: 2) Yatık dikdörtgen şeması ve mihrap önü kubbesi Ulu Camii'nin Artuklu camileri grubuna koymamıza sebep olmaktadır. Basit olan camii mimarisinde ise hiçbir süsleme yoktur.¹⁰⁰

Kızıl Kilise'ye ait olan kalın duvarla çevrili oldukça geniş camii avlusundaki mezarlıkta ise haçlılara karşı yapılan savaşlarda şehit düşen yedi kumandanın mezarı ile Mevlana Halid Bağdadi'nin küçük oğlu Şehabettin Ahmed'in Türbeleri vardır.¹⁰¹

3.3- Pazar Camii

Haşimiye Meydanı mevkiindeki bu camiinin inşaa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Minare üzerinde yer alan Zengiler devrinin süsleme özelliklerini yansıtan bugünkü kanal silmeleri ve minare gövdesinin batı cephesi ortasındaki kelime-i Tevhid yazısının hat üslubu Camii'nin Zengiler devrinden (12.yy.) kalmış olabileceği fikrini vermektedir.(Foto: 41) Evliya Çelebi Seyahatname'sinde bu camiden bahsetmiş olması yapının 17. yy.'da da mevcut olduğunu gösterir. Camii'nin mihrab üzerinde ki kitabesi şu şekildedir,

' Mecidallah oldu ma'va

Muteber bu makamı ol küşade

İlahiler her du alamde kabul

Kermkar affına mukteza

Yaraşır sabr-ı ya-şehr-i şahane

¹⁰⁰ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 11; Kürkçüoğlu, ' **Şanlıurfa Mimari** ' s. 73; Durukan, s.9-10; Mustafa Eğilmez, ' Musul ve Halep Atabeği Nureddin Mahmud' , **Türkler**, Ankara 2002, C.IV s. 833.

¹⁰¹ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 12.

Bu dem Ahmed Efendi Fenerizade

Sene. 1250' ¹⁰²

Ahmet Paşa vakfına ait 1740 tarihli vakfiyede ve 1822 tarihli başka bir vakfiyede de Eskici Pazarı yakınında olduğu belirtilen bu camiiden “ Hoca Ahmet Camii ” adıyla bahsedilmektedir.

Dikdörtgen planlı Camii mihraba paralel iki neflidir. Mihrap önündeki nefte; ortada kasnaksız bir mihrap önü kubbesi, yanlarında birer çapraz tonoz bulunur. İkinci nefte, ortada bir yıldız tonoz, yanlarında birer çapraz tonoz yer alır. Urfa'daki tek örnek olan yıldız tonozun ortası geometrik geçme süslemelidir. Düzgün kesme taşlardan yapılmış olan kubbe ve tonozlar ortadaki bağımsız payeye yanlarda duvar payelerine oturur. (Plan:3) ¹⁰³

Üç gözlü son cemaat yeri önde iki payeye yanlarında duvarlara oturan üç çapraz tonozla örtülüdür. Mihrabın iki yanında başlığı mukarnaslı ve Rumili kompozisyonla süslü mermer sütunlar bulunur.¹⁰⁴ Avlunun kuzeybatı köşesindeki kesme taştan yapılmış tek şerefeli minarenin üzerinde Zengiler dönemini anımsatan kanal silmelerden meydana gelmiş düğümlü yüzeysel kemerler bulunur. Avlunun kuzeyindeki yarım kubbedeki taş portalın kemer çevresi rumi süslemelidir. (Foto: 42–43) ¹⁰⁵

3.4- Eski Ömeriye Camii

Kazancı Pazarı mevkiindeki bu camiinin mevcut kitabeleri onarım devrine ait olduğundan inşaa tarihi bilinmemektedir. Halk arasında adına dayanılarak Camii'nin Hz. Ömer zamanında yaptırıldığı söylenmektedir.

Son cemaat yerinin doğu duvarında yer alan kitabede Camii'nin 1301 tarihinde Ahmet el-Haç Durmuş Siraceddin oğlu Mahmut Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Bu kitabedeki tarih Ömeriye Camii'nin Urfa'nın en eski camiilerinden olduğunun kanıtıdır. Camii avlusunda bulunan bir taş üzerinde H. 1722 tarihinde Ali Beyoğlu Firuz Bey tarafından tamir ettirildiği yazılır. Son cemaat yerindeki M.S. 1911 tarihli iki kitabeden biri Arapça diğeri Osmanlıca olarak Sultan Reşat devrinde tamir edildiğini yazmaktadır. (Foto: 44– 45) Aşağıya her iki kitabesi de okunarak çıkarılmıştır.

Doğu kitabesi,

¹⁰² Uçkun, s. 89.

¹⁰³ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 48.

¹⁰⁴ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 49.

¹⁰⁵ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s.49.

Bismillahirrahmanirrahim. Amere haza'l –mescid el-mübarek

El-ustad Muhammed bin Ahmed el-Hac Durmuş el-Sıraceddin Ağa.

Ve sene ihda ve seb'a mie.

1722 tarihli kitabe ise,

Kad amere hazihi'l-cami'eş-şerifeti sahibi'l-hayrat

*Ve'l-hasnat el-Hac firuz Beg bin Ali Beg. Fi şehri rebi'el-evvel sene 1186.*¹⁰⁶

Camii mekânı ise ortada bir kubbe, yanlarında birer çapraz tonozun örttüğü yatık dikdörtgen bir plana sahiptir. Kubbeye geçişi sağlayan tromplar üzerindeki şebekeli oyma şeklinde işlenmiş altı kollu çiçek motiflerinden oluşan havalandırma delikleri Urfada ilk kez bu camiide görülür. Sekizgen kubbe kasağı 16 penceresidir. Kubbe ve tonozlar duvarlarda ve köşelerde kaideleri süslemeli yarım sütunlara oturtulur. (Plan: 4) Bu tip duvar sütunu Fırfırlı Camiinde de görülür. Cami içindeki bir diğer önemli yapı tarzı ise mimberlerin sağ ve sol kısımlarda balkon şeklinde inşa edilmesidir. (Foto: 46–47–48) Cami'nin mimari süslemesi geç dönem eserlerinden olan Harran Kapı mevkinde olan Hacı Lütfullah Camii'ni de etkilemiştir.¹⁰⁷ Camii'nin doğu cephesine yapılan küçük boyutlardaki minaresi ise önemlidir.(Foto: 49)

3.5- Hasan Padişah Camii (Hasan Paşa Camii)

1926 tarihli Urfa salnamesinde Hasan Padişah Camii'nin Ak Koyunlu Sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.¹⁰⁸ Uzun Hasan adının Urfa Kalesindeki M.S. 1460 tarihli bir onarım kitabesinde geçmesinden dolayı bu camiinin de aynı tarihte yapılabileceği fikrini vermektedir. 1566–1574 tarihli mihrab kitabesi şu şekilde okunmuştur,

Bismillahirrahmanirrahim. Amere haza'l-cami'eş-şerif

Sahib el-hayrat Ebu'l-hayır ve'l-hasanat el-HacYakub

İbni'ş-Şeyh Abdulkadir fi eyyam as-Sultan el-melik

El-a'zam es-Sultan Selim ibni's-Sultan Süleyman

Halladallahu hilafetihi fi evveli'l-Muharrem eş-Şerif

¹⁰⁶ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s.17; Karataş, **Kitabeler**, s.119.

¹⁰⁷ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 18; Kürkçüoğlu, ' **Şanlıurfa Mimari** ' , s. 71.

¹⁰⁸ Karataş, **Kitabeler**, s.68.

*Fi sene isna ve semanine ve tis'amie.*¹⁰⁹

Son cemaat yerindeki M.S. 1796 tarihli kitabede ise, Hacı Musa Ağa'nın adı geçmektedir. Son cemaat yeri cephesindeki M.S. 1874 tarihli kitabe ise, Küpelizade merhum Hoca Ömer'in sağlığında bıraktığı hayrattan yapılan onarımla ilgilidir. Hasan Padişah Camii, Toktemur Mescidinden sonra yapılmıştır. Kible duvarı ondan daha da ilerdedir. Beşik tonozlu bir bölümün eklenmesiyle her iki camiinin güney cephesinin aynı hizaya gelişi sağlanmıştır.¹¹⁰

Yerden yarı yüksekliğe kadar pembe mermer taşından olan mihrabın yukarı kısmı beyaz kalker taşındandır. Mihrap kavsanası mukarnaslıdır. Üzerindeki kitabe H.1388 (M.S. 1968) onarımı sırasında konulmuştur. Minber'in iki kanatlı ahşap kapısı bitkisel oyma süslemelidir. Camii, kible duvarı boyunca sıralanmış tromplu üç büyük kubbe ile örtülü dikdörtgen bir plana sahiptir. Kubbeler orta bölümde dört bağımsız payeye, doğu ve batıda ikişer duvar payesine, kuzey ve güneyde ise duvarlara otururlar. Camii'nin son cemaat yeri önde payeler üzerinde oturan çapraz tonozlarla örtülü sekiz gözlüdür. Doğudaki göz Toktemur Mescidi önüne gelmektedir. Avlunun kuzeyinde yer alan tek şerefeli ve poligonal gövdeli minare camiye bağlı medrese odalarının yol açımı sırasında cadde kenarında kalmıştır. (Foto: 50–51, Plan: 5) .¹¹¹

3.6- Kara Musa Camii

Harran Bey Kapısı yakınlarında yer alan Camii 1552 yılında Hacı Ali Yusuf oğlu Kara Musa zamanında yapılmıştır. Camii'nin alt kısmında dükkânlar bulunmaktadır. (Foto: 52) Kara Musa Camii, mihraba dikey iki nefin her biri üçer çapraz tonoz ile bağlıdır. Tonozlar ortada iki payeye, yanlarda ise duvar payelerine oturur. Bu plan örneği Yusuf Paşa Camii tarzını hatırlatır. Camii çapraz tonozlar ile oturtulu alan üç gözlü son cemaat yeri, ön tarafta sonradan ilave edilen betonarme ikinci son cemaat yeri de bulunmaktadır. Mihrab'ı ise yuvarlak, sade ve süslemesizdir. Camii'nin kuzeybatı köşesinde yer alan kesme taşan yapılmış silindirik tek şerefeli minaresinin çevresinde taş işleme olarak süslemesi mevcuttur. (Foto: 53)¹¹²

¹⁰⁹ Uçkun, s.87.

¹¹⁰ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 35.

¹¹¹ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 35; Aykın, s.91; Kürkçüoğlu, ' **Şanlıurfa Mimari** ' , s. 71; Honigman, ' **Urfa** ' , s. 56.

¹¹² Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 72–73.

Camii içindeki en eski kitabe girişte yer alan ve ters bir şekilde yerleştirilen kitabesidir. Baş ve son tarafı olmayan üç satırlık bir yazıdır. Eyyubiler devrini hatırlatan bu kitabenin nereden getirildiği ise bilinmemektedir. Kitabesi şu şekildedir:

..... *el-mübarek fi eyyami Mevlana*.....

El-muzaffer Yusuf bin es-Sultan el-Melik

.....*İbrahim bin(eş-Şan*.....¹¹³

3.7-Toktemur Mescidi

Hasan Padişah Camii'nin doğusunda yer alan mescid hakkında inşa kitabesi bulunmadığından elimizde çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Mescid tek kubbeli ve kare mekânlı bir yapıya sahiptir. Hasan Padişah Camii'nden önce inşa edilmiştir. Bitişik tonozlu bir bölümün eklenmesi ile her iki yapının aynı hizaya gelmesi sağlanmıştır. Mescidin doğu kitabesinde 1575 tarihli Sultan Murad döneminde onarım yapıldığı anlaşılmaktadır.(Foto: 54-55)¹¹⁴

4. Medreseler

4.1-Eyyubi Medresesi (Nakıbzade Hacı İbrahim Efendi Medresesi)

Selahaddin Eyyubi'nin Urfa 'yı ele geçirmesiyle bölgede kültür hayatını desteklemek amacıyla H. 587 (M.S. 1191) yılında yaptırılmıştır. Ulu Cami'nin doğusunda 1781 yılında İsameddin lakaplı Nakıbzade Hacı İbrahim Efendi tarafından yaptırılan Medresenin eski yeridir. Eyyubi medresesinden günümüze sadece kuzey duvarındaki kitabe kalmıştır.(Foto: 56)

Kitabeden M.S. 1191 tarihinde medresenin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihler ise bize Eyyubi döneminde Takıyuddin'in valiliği dönemine denk düşmektedir.¹¹⁵

Medrese; dört ana bölümden meydana gelmektedir. Eyvan, eyvanın doğusunda yer alan oda, eyvanın batısında yer alan 5.20 m. x 5.05 m. uzunluğundaki kare şekilli salon (Pandondif üzerine basan kubbeli salonun güneyinde ortada bir ocak, iki yanda pencere ve kapı boşluğu bulunmaktadır) mevcuttur. Sonuncusu ise salonun batısında yer alan oda, Camii'nin güney duvarına doğru taşar. Kare biçimdeki çapraz tonozlu odanın duvarında daha

¹¹³ Karataş, **Kitabeler**, s. 94.

¹¹⁴ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 51; Uçkun, s.33-34.

¹¹⁵ Şeşen, **Eyyubi**, s. 324-328; Mahmut Karataş, **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfada Kültür ve Eğitim**, Kültür Bakanlığı Yayınları / 1661, Ankara 1995, s.73; Honigman , 'Urfa', s. 56.

küçük pencereler vardır. Medresenin güney duvarında ise 1781 tarihide Firuz Bey'in yaptırdığı çeşme bulunmaktadır. (Plan: 6)¹¹⁶

4.2- Halilürrahman Medresesi (Makam-ı Cedd-ül Enbiya)

Makam-ı Cedd-ül Enbiya olarak da tanınan bu medrese, Halilürrahman Gölü'nün batı tarafından merdiven ile çıkılan önleri revaklı odalar, aşağıda güneyde camiye bitişik olarak büyük eyvan, bunun karşısında gölün kuzeybatı köşesinde içerisinde su bulunan yarım kubbeli ve beşik tonozlu büyük bir odadan meydana gelmiştir. (Foto: 57)¹¹⁷

Yapının yanında yer alan ve Medrese ile aynı ismi taşıyan Camii'nin Abbasi Halifesi Me'mun zamanında (813-833) düzenlediği bilinmektedir. Muhtemeldir ki, bu medresede aynı zamanda inşa edilmiştir. Medrese'nin Eyyubiler zamanında tamirat gördüğünü minaresi üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır. 1211 tarihinde şehrin Eyyubi valisi zamanında tamirat görmüştür.¹¹⁸

Camii'nin batısındaki medrese odası kitabesi,

'Kale Nebiy aleyhisselam

Ene medinetü'l-ilm ve ali babuha

Sene 1189 nemakahu el-fakir Hakkı en-Naibu bimedineti'l-Ruha' şeklindedir. Odanın medresenin dershanesi olduğundan bahsedilmektedir. 1175 yılında yapılmıştır.¹¹⁹

4.3- Hasan Padişah Medresesi

Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Padişah tarafından yaptırıldığına inanılan medresedir. 1462 yılında yaptırılan bu medrese Evliya Çelebi'nin eserinde de geçmektedir. Hasan Padişah Camisi avlusunun etrafını çevreleyen odalar, medrese öğrencilerinin kalmaları için yaptırılmıştır. Sonradan bu odalar yıktırılmış sadece minare dışarıda kalmıştır.¹²⁰

¹¹⁶ Kürkçüoğlu, ' Şanlıurfa Mimari' ,s. 76; Aptullah Kuran, **Anadolu Medreseleri**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları No. 9, TTK, Ankara 1969, s. 23.

¹¹⁷ Kürkçüoğlu, ' Şanlıurfa Mimari' , s. 76-77.

¹¹⁸ Şeşen, **Eyyubi** , s.324-328; Karataş, **Cumhuriyet**, s.73-74.

¹¹⁹ Karataş, **Kitabeler**, s.158.

¹²⁰ Kürkçüoğlu, **Camileri**, s. 35; Karataş, **Cumhuriyet**, s.73-74.

4.4-Ulu Camii Medresesi

Bu medrese Ulu Camii'nin kuzeyinde, minaresinin yanında bulunuyordu.¹²¹ Emir Mencik b.Abdullah Rebiülevvel H. 786 (M.S. 1384) tarihli, kitabeden Camiye komşu olan bu medreseden Evliya Çelebi eserinde bahsetmiştir.¹²²

5. Tekke, Türbe ve Zaviyeler

5.1- Şeyh Mes'ud Tekkesi ve Türbesi

Nişabur'dan gelerek şehrin güney tepeleri eteğine yerleşen ve burada bir tekke yaptıran Şeyh Mesud'un Yesevi tarikatına mensup olduğunu biliyoruz. Tekke Selçuklu mimari tarzında yapılmış olup kubbesi yarı açık olarak bırakılmıştır.(Foto: 58–59–60) Türbe iki defa tamirat görmüştür. Zamanında yazılan kitabesi sarnıç'ın üzerindedir. Sarnıç üzerindeki yazı şöyledir, (Foto: 61)

'Bismillahirrahmanirrahim.

Kad faraga min ameli sahrinç el-fakir ila rahmetullahi

Mes'ud bini Sa'id Hengel el-Nişaburi

Fi'l-aşareti min receb el-ağir sene tis'a ve seb'ine hamsemie. Ferahimehullahi men

*da'a..... ve i'anehu ve sa'adehu ve licemi'i'l – mu'minin'*¹²³

H.579 senesi Recep ayının 10'unda (M.S.1183) tarihinde yazılan kitabede Nişabur'lu Said oğlu Mes'ud olduğu belirtilmektedir. Şehre İslamiyet'i yaymak amacı ile geldiğini anlamaktayız. Kendisi Yesevi tarikatındandır. Ahmed Yesevi'nin ölümü ile Şeyh'in ölümü arasında 17 yıllık zaman farkı vardır. Şeyh'in bizzat Ahmed Yesevi'nin halifesi olduğunu söylemek güçtür. Fakat halifesi'nin halifesi olma ihtimali yüksektir. 1218–1219 yılları arasında ölen ikinci halifesinin ismi Harzemli Ebu Said'dir. Her ne kadar benzerlikten öteye gitmese de Şeyh'in babası ile aynı isimleri taşımaktadırlar.¹²⁴ Şeyh Mesud vefat ettiği zaman buraya defnedilmiştir. Mezarı Tekke'nin doğusunda bulunan eyvan içindedir. Tekke içinde mescid, çilehane ve misafirhane bulunmaktadır.¹²⁵

¹²¹ Karataş, **Cumhuriyet**, s.112.

¹²² Kürkçüoğlu, ' **Şanlıurfa Mimari** ', s. 76.

¹²³ Karataş, **Kitabeler**, s.257.

¹²⁴ Karataş, **Cumhuriyet**, s.154; Karataş, **Kitabeler**, s. 257–260; Kürkçüoğlu, ' **Şanlıurfa Mimari** ', s. 75.

¹²⁵ Karataş, **Cumhuriyet**, s.155.

5.2- Semmtü'l-Mevt Zaviyesi (Mencik Zaviyesi)

Bu zaviyenin varlığı Emir Mencik İbn. Abdullah'ın 1373 tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Urfa'da yaptırdığı ve mahallinde “ Semmülmevt ” namı ile maruf zaviyedir. Bu zaviye kemerli, tavanlı, odaları ve karşılıklı kapıları ki sofa ve bir havuzu vardır. Bugünkü Halilürrahman gölünün batı tarafında bir tekkenin varlığından Urfalı Şair Nabi eserlerinde bahsetmiştir. Nabi'nin bahsettiği Zaviye bu olmalıdır.¹²⁶

6. Sinegoglar

İlk çağ Orta Doğu dünyasında Pagan Dinleri'nin yanında tek tanrılı ve kitabı olan bir din olarak ortaya çıkan Yahudilik kendisine gelişim için ortam bulabilmiştir. Yahudiler' in doğuda (Mezopotamya'nın Kuzeyinde) çok kuvvetli olduğu bilinmektedir. Edessa, Nisibis, Adiabene Yahudiliğ' in kuvvetli olduğu bölgelerdir. Yahudiler' in Edessa'da Eski Katedral Kilise'si önünde şehrin merkezinde tapınaklarının olduğu bilinmektedir.¹²⁷ Yahudiler Paganlar'a ait olan Kırk Mağra Mezarlığı'nı ortak kullanmışlardır.

Hıristiyanlığın Edessa topraklarında yeşermesiyle beraber Yahudiler'in elindeki birçok sinegog kiliseye çevrilirken Yahudiler'in şehir üzerindeki egemenlikleride ortadan kalkmıştır. 12.yy. içinde İspanyol asıllı Yahudi seyyah Benjamin bölgeye gelmiştir. Harran şehrindeki sinegog ve inananlardan bahsederken Urfa şehrine ait bilgi vermemesi şehirde Yahudiler'in yaşamadığının ispatıdır.¹²⁸

¹²⁶ Karataş, **Cumhuriyet**, s.155.

¹²⁷ Segal, s. 77.

¹²⁸ Tudela'lı Benjamin- Ratisbon'lu Petachia, **Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri- Üç Kıtada Sosyal, Siyasi, Ekonomik İlişkiler, Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri** , (Çev. Nuh Arslantaş), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s.59; Segal, s. 79.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR URFA'DA SOSYAL HAYAT

A- URFA ŞEHİRİ'NİN DİNİ YAPISI

1. Gayri Müslimler

1.1- Paganlar- Sabiiler

Pagan, Latince “ Pagus ” ve “ Pagani ” sözcüklerinden türetilmiş olup sözlük anlamı itibarı ile “ Kırsalda yaşayan, köylü, taşralı ” anlamına gelmektedir. Kelime'nin kullanımına baktığımız zaman ise, Hıristiyanlar'ın puta tapanları ifade etmek için seçtikleri bir terim olduğunu görürüz. Paganizm'in dini tanımı ise, “ Ulûhiyet ve kutsalı yalnızca aşkın bir metafizik üstün güce hasretmeyip tüm evrene yaygınlaştıran ve doğa merkezli bir din anlayışı ile doğal varlıklara tapınmanın ifadesidir ” olarak yapılabilir. ¹

Urfa'nın dünya tarihi bakımından önemli olan özelliklerinden bir tanesi de, klasik çağlarda gezegenlere ve özellikle ay tapınımına yönelik kültlerin merkezi olmuş olmasıdır. Urfa M.Ö. 2000 yıllarından Ortaçağlara kadar nerede ise Orta Doğu Paganizmi'nin (Putperstlik) hac merkezi olmuştur. Şehir, eski çiviyazılı metinlerde Orta Doğu'daki Ay tapınımının yaygınlığı nedeni ile ün yapmıştır. Bugün Urfa şehrine bağlı ilçe konumunda olan Harran, Antik Çağ'ın en önemli merkezlerinde biridir. Harran şehri Urfa'nın kuruluşundan 1500 yıl daha eskiye dayanan bir geçmişe sahiptir.²

Urfa paganizmine ait temel kaynaklarımız dört ana grupta toplanabilir;

a) Çiviyazılı kaynaklar: M.Ö. 1800 yılından M.Ö. 1000 yılına kadar Mari ve Nuri gibi şehirlerde ele geçen Semitik dilde yazılmış metinlerde Harran'daki inanç sistemi hakkında bilgiler mevcuttur.

b) Hıristiyan kaynaklar: 4. yy.'a ait anonim olan “ Adday'ın İnançları ” ve “ Efraim'in Şiirleri ”, 5.yy.'a ait Antakyalı İsak'ın Vaazları, 5.yy.'a ait Libanius ve 6. yy.'da yaşamış

¹ Şinasi Gündüz, **Anadolu'da Paaganizm- Antik Dönemde Urfa ve Harran**, Ankara Okulu Yayınları No.59, Ankara 2005, s.7-9.

² Kürşad Demirci, ‘ Antik Urfa'nın Dinsel İnançları’, **Uygarlıklar Kapısı Urfa**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.323.

Suruç Piskoposu Yakub'un " Putlar'ın Devrilişi Üzerine Vaazlar " adlı eserleri değerli bilgiler sunar. Hıristiyanlık döneminde şehir Hellenopolis (Putperest Şehir) ismi ile anılmıştır.

c) Müslüman kaynaklar: Müslüman kaynaklar Kur'an'da adı geçen Sabiler ile Harran inançlarını ilişkilendirerek bu dine Sabiilik demiştir. İbn-i Nedim ve Biruni'nin eserleri daha doyurucu bilgiler verir.

d) Urfa ve civarında yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bilgiler önemlidir. 1980 yılından sonra Nureddin Yardımcı başkanlığında yapılan kazılar sonucunda değerli bilgilere ulaşılmıştır.³

Eski çağlarda Urfa bölgesinin temel dini inancı, bedevi göçebe kültürüne ait gök cisimlerinin tapınımını içeren astrolojik-natürizmdir. Muhtemelen kozmik olayların gök cisimlerinin hareketleri ile ilişkilendirilmesi ve irtibatlandırılması onları ilahi varlıklar olarak görmelerine sebep olmuştur. Bu daha çok Urfa'da yaşayan Batı Samileri'nin temel inanç sistemleri içinde yer almaktadır.⁴

Bu inanç sistemi içerisinde Urfa'da baskın kült daha çok ay tapınımı ve ona sunulan adaklar ile ilgilidir. Astrolojil- natüralizmde bütün gezegenler tanrı olarak kabul edilse bile Ay'a karşı yapılan tapınım daha kutsal sayılmıştır. Ay'ın 30 günlük hareketi sırasında sürekli şekil değiştirmesi mitolojik dönemde ilahi yönüne bağlanmıştır. Ay inancının gelişmesinde katkıda bulunan bir başka husus ise kadınların regl dönemlerinin izlenmesi hakkında kendilerine yardımcı olmasıdır. Bu nedenle Ay kutsal sayılmıştır. Ay ile ilişkilendirilen tanrının da dişi olması bu fikri destekler.⁵

Yunan, Part ve Roma istilalarından evvel Urfa'da bulunan diğer ilahların tapınağı ile beraber Atargatis ilahesinin de tapınağı vardır. " Athar'ata " ve Süryanice " Tar'atha " isimleriyle anılan bu ilaheye birçok yerde " Anne İlahe " diye hürmet gösterildiği bilinmektedir. Atargatis su ve balık bulunan yerleri kendine tapınak olacak makamlar olarak seçerdi. Urfa civarında Mabbuğ'da bulunan yarı balık yarı kadın heykellerinin bu inancı yansıttığı bilinmektedir. Urfa'dan başka, şehrin 50 km. güneydoğusunda " Ain el Arus "da ve onun 20 km. doğusunda " Ain el Selok " da Atergatis İlahesi'nin tapınakları vardır. Bu üç

³ Nureddin Yardımcı, ' Harran Kazıları' , **Tarihi ve Kültürel Değerler İçinde Ş.Urfa ve GAP Sempozyumu**, Haz. A.Karahan, İstanbul 1988, s.158.

⁴ Gündüz, **Paganizm**, s.17-31; Demirci, s.326.

⁵ Demirci, s.326.

merkezde balık ve su kutsaldır. “ Ain el Selok ” ismi Kral Seleukos’tan gelmektedir. “ Ayn el Arus ” kutsal balıkların yaşadığı bir göl olup şimdiki ismi ise “ Halül-ül Rahman ”dır.⁶

Batı Samileri arasında Ay, Sin ismi ile anılmıştır. Sin için çiviyazılı kaynaklarda ise “ E Hulhul, Uzumu ve Deyr Kadî ” gibi adlar verilen özel tapınaklar yapılmıştır. Herhelde Ortadoğu’daki en büyük Ay Tapınağı Harran’da olan idi. Bilim adamları tapınağın ya bugünkü Harran Camii’nin olduğu yerde ya da bugün kalıntıları bulunan kalenin eski yerinde olduğunu tahmin etmektedirler. Öyle ki, yöredeki krallıklar arasında yapılan antlaşma ve sözleşmelerde Harran’ın Ay tanrısı Sin şahit tutulmuştur.⁷

Harran Pagan kültüründe ibadet zamanları; güneşin doğuşunda, öğle vaktinde ve güneş batarken kuzeye yönelerek dua edilirdi. Dua etmeden önce yıkanılırdı. Halk tapınaklara gezegene yaraşır elbiselerle girerdi. Duaları taptıkları tanrıya uygun şekilde yaparlardı.⁸

En eski seyahat yazıtlarından birisi de M.Ö. 681–668 tarihleri arasında anlatan Asur Kralı Esserhaddon’un metinleridir. Metinde Harran dışında bulunan Sin tanrısına ait ünlü tapınağı betimleyen Asur mektubu şöyledir:

‘Efendimiz, kralımız Mısır diyarına doğru yola çıktuktan sonra, Harran yakınlarında sedir ağacından tapınağı gördü. Orada tanrı Sin asa taşıyor ve kafasında iki taç vardı. Tanrı ona seslendi: Git ve toprakları alacaksın’ Yola çıktı ve Mısır’ı ele geçirdi.

Metinden anlaşılacağı üzere Harran yakınlarında Sin Mabedi bulunmakta ve hükümdarlar tarafından da büyük saygı görmektedir. M.Ö. 7. yy. ile tarihlenen bu yazıt elimizdeki en eski seyyah metnidir. M.Ö. 6.yy.’a ait olan Babil’in son kralı Nabonidus’un annesi Addad Guppi, oğluna krallığın Sin tarafından verildiğini söylemektedir. Hamurabi kanunlarında da ahdin koruyucu tanrısı olarak Sin gösterilmektedir.⁹

Edessa ve Palmyra şehirleri arasında sıkı bir ilişki vardır. Palmyra Panteon’unda yıldız tanrıları önemli rol oynamıştır. Bu yıldız tanrıları; güneş tanrısının atası sayılan Bel, Malakbel, Yarhibol ve Aglibol, Bel’in eşi Beltis, Güneş Tanrısı Şemes, Nabul (Merkürü) , Gökler’in Tanrısı Be’elşamin ve Atargatis ki şehir Palası olarak Tykhe veya deniz, göl tanrısı

⁶ Gündüz, **Paganizm** , s.101 vd; Rastgeldi, s. 4–5.

⁷ Şaban Kuzgun, “Harran Sabileri” Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri ve Harran’lı Bilim Adamları. **Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü** Yayınları No. 18, Kayseri 1995, s. 32; Işıltan, **Bölgesi**, s. 5.

⁸ Segal, s. 84;Gündüz, **Paganizm**, s.31.

⁹John Freely, ‘ Urfa ve Harran Seyyahları’ , **Uygurluklar Kapısı Urfa**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.375; Demirci, s.328.

olarak “ Athaya ” atfedilen “ Athar ”dır. Bu tanrılar Edessa’dan çok uzak olmayan Harran da “ yıldız ” tanrı olan Ay tanrısı Sin vardı ki, Sin Panteonu’nun hükümdarıdır.¹⁰

Ay tanrısı olan Sin, bununla birlikte üçlü tanrıların en büyüğü kabul ediliyordu. Güneş Tanrısı “ İştar ” onun oğlu idi, üçlü tanrılardan bir diğeri ise “ Venüs ” (Uzza) idi. Diğer gezegenler ise Satürn, Jüpiter, Mars ve Merkür dür. şemeş, Baalşemen, Bar Nemre, Bath Nikkal, Tar’atha ve Gadlat adında çeşitli tanrılar mevcuttur. Urfa’nın bu inanç sistemi klasik çok tanrıclık olmaktan ziyade daha çok henoteistik* bir yapıya sahiptir. Bu tanrılar içinde Bath Nikkal, Tar’atha, Gadlat ve Uzza’nın tanrıça olduğu kesinlik kazanmıştır.¹¹ Gezegen tanrılarından Satürn için yapılan tapınak altıgen, Jupiter için yapılan tapınak üçgen, Mars için yapılan tapınak dikdörtgen ve Merkür için yapılan tapınak uzatılmış dikdörtgen içinde üçgen, Güneş için yapılan tapınak kare, Venüs dörtgen içinde üçgen ve büyük tanrı Sin için yapılan tapınak sekizgen olarak inşa edilmiştir.¹²

III. İskender’in Asya’ da başlatmış olduğu askeri seferler sonucunda Harran şehri de diğerlerinin akıbetine uğramıştır. Yunanlılar tarafından doldurulan şehirde zamanla iki ırkın dinleri de birbirlerinden etkilenmiştir. Ortaçağ paganizminin merkezi olan Harran’da bu çerçevede Hermes, Agathodaimon, Aratus, Solon, Eflatun, Euhemerus, Pisagor ve benzer Eski Yunan geleneğine ait birçok mitolojik ve tarihsel şahsiyetleri kutsal varlık veya peygamber olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Her ne kadar Yunan medeniyetinden etkilense de Harranlılar kendi öz kültürlerinden taviz vermemişlerdir.¹³

M.Ö. 7. yy.’da yukarıda bahsedilen ve Sin’in kutsallığına kralların dahi saygı duymasına bir başka örnek ise M.S. 217 yılında şehri ziyaret eden Roma İmparatoru Caracalla’nın, 363 yılında ise İmparator Julian’ın tapınağı ziyaret etmiş olmalarıdır.¹⁴ Bizans İmparatorluğu döneminde paganlığını koruması nedeni ile şehir ve halkı sıkıntılar çekmiştir. İşlam’ın 7. yy.’da bölgeyi İyad b. Ganem aracılığı ile kendine bağlamasından sonra Harranlılar “zımmilik” statüsünde rahatça yaşamışlardır. Paganlar daha sonraları Sabii’lik adı altında toplanmışlardır. 957 yılında Harranlı paganlar Abbasi Halifesi Muti’nin elinden aldığı resmi bir kararla kendilerini güvence altına almışlardır.¹⁵

¹⁰ Segal, s. 82, Hitti, **History**, s. 334–335.

* Henoteizm: 19.yy.’dan beri ulusal ve görel bir tektanrıclığı adlandırmak için kullanılan terim

¹¹ Demirci, s.327.

¹² Gündüz, **Paganizm**, s.67–68–69; Demirci, s.328.

¹³ Gündüz, **Paganizm**, s.33.

¹⁴ İşiltan, **Bölgesi**, s. 21; Gündüz, **Paganizm**, s.34–49, Hayes, s. 129.

¹⁵ Gündüz, **Paganizm**, s.38–39; Ramazan şeşen ‘ Harran ve Türk-İşlam Tarihindeki Yeri ’, **Tarihi ve Kültürel Değerler İçinde ř.Urfa ve GAP Sempozyumu**, Hz. A. Karahan, İstanbul 1988, s.160.

Müslüman kaynaklardan olan Mes’udi, Şehristani ve İbnu’n-Nedim tarafından Sabiiler’e ait olan kutsal günler ve bu günlerde yapılan törenler kaydedilmiştir. Bunlardan birkaçı şöyledir:

1–3 Nisan: Venüs’e yapılan kutlamalar ve hayvan kurban töreni

10 Nisan: Ay’a hayvan kurbanı

20 Nisan: Harran’daki büyük Sin tapınağına Hac ve Satürn, Merih ve Sin’e hayvan kurban etme

7 Haziran: Kadınların Tanrı Ta-Uz için ağlama bayramı

24 Ocak: Ay’ın doğumu kutlamaları

17 Şubat: Suruç’a gidilir ve elbiseler yenilenir

Ağustos ayında tanrılara çocuk kurban edilirdi

Eylül ayında ise, “ Kuzey’in Sırrı ” için banyo yapılır, 8 kuzu kurban edilirdi. Topluca yemek yenir ve 7 kap şarap içilirdi. ¹⁶

Bildiğimiz kadarı ile Harran civarında Ay kültürünün geçerli olduğu diğer şehirlerin başında İm-mir-ina ve Şi-ri-na (bugünkü Serin Kasabası) gelir. Burada yaşayan insanların çoğunda Sin (Ay Tanrısı) adının geçtiği görülmektedir. Tevrat’ta Hz.İbrahim’in dedesinin babası olarak karşımıza çıkan Serug (Suruç şehrinde ismi devam etmektedir) da çiviyazılı kaynaklarında Sin tapımının egemen olduğu bir şehir olarak görülmektedir. ¹⁷

İslamiyet’in yayılması ve bölgenin Müslümanlar tarafından alınmasından sonra paganlar, Kutsal kitabı olan dinler arasına konmuş ve vergilerden muaf tutulmuşlardır. Emevi halifelerinden II. Mervan siyasi bir kararla başkentini Harran şehrine taşımıştır. Abbasiler zamanında ise özellikle çeviri alanında faaliyet göstermişlerdir. Bağdat’ta üst düzey görevlere gelen Sabiler, İslam dünyasında kabul görmüşlerdir. 11.yy.’a kadar dinlerini koruyan Sabiiler daha sonra Müslümanlar arasında heterodoks İslamı seçmişlerdir. Daha sonraları ortaya çıkan Nusayrilik adı verilen mezhep Pagan kültürünün izlerini taşımıştır. ¹⁸

1259–1260 yıllarında paganist Harran şehri’ni kuşatan Moğol ordusu şehri tamamen tahrip ederken halkını da şehirden sürmüştür. Şehir bu olaydan sonra gözden düşmüş ve kendisini bir daha toparlayamamıştır.

¹⁶ Demirci, s.329; Şinasi Gündüz, **Sabiiler – Son Gnostikler**, Vadi Yayınları, Ankara 1995, s.163 vd.

¹⁷ Demirci, s.325.

¹⁸ Demirci, s. 329; Heterodoks İslam için Bk. Ahmet Yaşar Ocak, **Babailer İsyanı**.

1.2 - Yahudiler

Hız. Musa'ya ve Kutsal Kitap Tevrat'a inanarak bugünkü Filistin topraklarına yerleşen İsrail oğulları zaman içinde yayılmaya başlamışlardır. İsrail oğulları'nın Urfa'ya yerleşmesiyle Şehrin dini hayatı yeni bir yön almıştır. İsrail oğulları için simge olan beş kollu şamdan "Menorah" Urfa'daki Kırk Mağara Mezarında bulunmuştur.¹⁹

Edessa'da bulunan Yahudi cemaati dini inanç ve şehir yönetimi üzerinde oldukça etkili olmuşlardır. Şehri Hıristiyanlaştıracak olan Apostol Thaddaus'un (Addai) ev sahipliğini yapan kişi bir Yahudi tüccardır. Bu kişi bize Süryani geleneklerini anlatan Tobias Oğlu Tobias' tır.²⁰

Edessa'lı Yahudiler Mezopotamya'nın Kuzeydoğusunda özellikle Musul'da çok güçlü cemaatler halinde görülmekte idiler.²¹ Adiabene' de kraliyet ailesi M.S. 1. yy.'da Yahudiliği benimsemiştir. Adiabene Yahudileri 2. yy.'da şehir yönetimini ele geçirmiştir. Bu bölgenin en kalabalık Yahudi cemaati Nisibis' te bulunmaktaydı. Edessa-Nisibis-Adiabene arasındaki ilişkiler ticaret yoluyla kurulmuştur. Edessa'lı Yahudiler tüccarlıkla uğraştıklarından genellikle varlıklı sınıfı oluşturmuşlardır. Yahudiler Edessa'da Katedral Kilisesi'nin yanında sinegolarını yaptırmışlardır. Bu olay şehirde Yahudilerin baskı görmediğini kanıtlar. Edessa'da Abgarlar döneminde Hıristiyanlığın şehre gelişi Yahudileri de etkilemiştir.

M.S. 411-412 yıllarında Hıristiyan nüfusun Edessa'da Yahudi nüfusunu geçmesi Yahudileri endişelendirirken bir sinegoları zorla St. Stephan Kilise'sine dönüştürülmüştür.²² Edessa'da Hıristiyanlığın yayılışından sonra Yahudi ve Hıristiyanlar arasında ayırım ortaya çıkmaya başlamıştır. Hıristiyan düşünürlerinden olan Aziz Efraim Yahudiler ile yollarını ayırmıştır. Bizans İmparatoru Julian ise şehirde Hıristiyanları bastırmak için Yahudilere sıcak davranmıştır. 363 yılında Bizans İmparatorluğu ile Pers Devleti arasındaki antlaşma Yahudiler için bir dönüm noktası olmuştur. Yapılan antlaşma sonucunda Nisibis, Pers Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Ticaret ile uğraşamayan Edessalı Yahudiler'in doğudaki Nisibis ile ilişkilerinin koparılması Hıristiyanlar için şehrin dini konusunda bir fırsat oluşturmuştur.²³

Paganlar'ın politik gücünün 388'li yıllarda çöküşü ve çevredeki ahalinin hızla Hıristiyanlaşması nedeni ile Hıristiyanların paganizme karşı mücadelede Yahudilere duyduğu

¹⁹ Segal, s. 60.

²⁰ Rastgeldi, s. 12-13; Segal, s. 63.

²¹ Gündüz, **Paganizm**, s.36.

²² Segal, s. 77.

²³ Segal, s. 147.

ihtiyaç kalmamış ve şehirdeki sinegogları yıkılmıştır. Bizans İmparatoru Theodosius, Yahudiler'in gönlünü almak için yıkılan sinegogu tamir ettirse de yönetimdeki hoş görüzlük artarak devam etmiştir. Hıristiyan düşünürü Efraim, Yahudileri Hz. İsa'nın katili olarak suçlamış daha da ileri giderek onları cehennemlik olarak adlandırmıştır.²⁴

Yahudiler'in 7. yy.' da Pers'lerle yapılan savaşlarda Pers Devleti'ni desteklemesi üzerine İmparator Heraclius'un kardeşi Theodore onları acımadan öldürmüştür. Theodore'nin uyguladığı katliamı ancak İmparator durdurabilmiştir. İslamiyet'in şehre gelişiyle beraber Yahudiler ve Hıristiyanlar Ehl-i Kitap muamelesi görmüşler ve "zımmilik" statüsüne girmişlerdir. İslami yönetim Ehl-i Kitap olsa dahi diğer dinlerin gelişimini müspet görmemiştir. Yahudiler'in yeni sinegog yapımlarına ise müsaade edilmemiştir.

12.yy.'da Harran şehrine uğrayan İspanyol asıllı seyyah Tudela'lı Benjamin, şehirde sadece 20 Yahudi vatandaşının olduğundan ve 1 sinegoglarının varlığından bahsetmektedir. Bununla birlikte katı Yahudi olan Benjamin çivar şehirlerde bulunan Yahudi vatandaşlar hakkında bilgiler vermiştir. Urfa'da bulunan Yahudiler hakkında hiç bahsetmemesi şehirde Yahudi inancına sahip insanların bulunmadığı anlamını çıkarmamıza yardımcı olur.²⁵

Yahudiler'in daha sonraları ister Arap-İslam İmparatorluklarında isterse de Türk-İslam devletlerinde Urfa şehrinde fazla etkili olamadıkları görülmüştür.

1.3 -Hıristiyanlar

Hız. İsa İncil'i İsrail oğullarına tebliğ etmeye çalışmışsa da bunda pek başarılı olamamış ve çok zor günler geçirmiştir. Edessa ise, Hız. İsa'nın ismini hastalara şifa dağıtan yeni bir din yayan ve Tanrıyı adlandıran bir kişi olarak tanımıştır. Hıristiyanlığı Edessa'ya getiren ve yayılmasını sağlayan ilginçtir ki, bir Yahudi tüccar olmuştur. Abgar Krallığı'na Hız. İsa'nın Apostollarından Addai gelmiş ve Filistinli Tobias oğlu Tobias'ın evinde misafir olmuştur.²⁶ Apostol Addai, Kral Abgar tarafından saygı görmüş ve Hıristiyanlığı şehirde yaymasına müsaade edilmiştir. Şehrin kurulan ilk kilisesi 201 yılındaki Daişan Deresi'nin taşmasıyla yıkılmıştır.²⁷

Edessa'nın Hıristiyan dünyası için bir bayrak olarak ortaya çıkması bölgenin kaderini de yakından etkilemiştir. Şehirde zaman içinde Melkit (Chacedonian) cemaati ve Yakubi (

²⁴ Segal, s. 148-149.

²⁵ Benjamin- Petachia, s.59.

²⁶ Mehmet Çelik, **Süryani Tarihi**, Ayraç Yayınları, Erzurum 1986, s.39-40; Rastgeldi, s. 12; Hittü, **History**, s.335; Segal, s.63.

²⁷ Rastgeldi, s. 14; Hayes, s. 29; Segal, s. 237.

Monofizit-Süryani) cemaati gelişmiştir. Kral Abgar'ın Hz. İsa ile mektuplaşmasında yapıldığı iddia edilen kutsal portrelerden Melkit ve Yakubi cemaatlerinde birer tane bulunurken üçüncü portre ise, Nesturiler'de bulunmaktaydı.

Apostol Addai'inin ölümü ile onun yerine halef olarak Aggai geçmiştir. Roma İmparatorluğunda 250–251 yıllarında putperest İmparator Decius Hıristiyanlara karşı ağır taziyekte bulunmuştur. İmparator Diocletianus zamanında (303) ise Edessa'da birçok din şehidi (Martir) olmuş ve bunlar halk arasında ruhaniyet kazanmışlardır. Bunlardan Shmona, Gurya, Habib, Addai, Andrew, Nora, Pavlos, Petrus en ünlüleri arsında yer alır.²⁸ İmparatorluk 303 yılında halk arasında hızla yayılan Hıristiyanlığı yasaklayıp İncil'i imha etmeye başlamıştır.

313 yılında Edessa Piskoposu olan Kona, şehirde Katedral inşaatına başlayarak dini özgürlüklerini bir nevi geri almayı başarmıştır. Şehir 325 yılındaki Nicaea (İznik) Konsülünde temsil edilmiştir. Şehirdeki kilise ve din adamı sayısı hızla artarken Süryaniler, Hıristiyanlık içinde bir mezhep olarak kuvvet kazanmışlardır. Aziz Efraim, Süryani Kilisesi'nden Edessa Kilisesi'nin piskoposluğuna kadar yükselmiştir.²⁹

373 yılında İmparator Valens, bizzat Edessa' ya gelmiş Ortodoks Hıristiyanları'nın etkinliğini görünce Bardaişan ve papazlarını şehirden kovsa da 378 yılında İmparator'un ölümüyle Arius'çular şehri yeniden Ortodokslara terk etmek zorunda kalmışlardır. Bardaişan ile Efraim taraftarları arasındaki çekişmede Efraim ekolünden olan Rabbula'nın Edessa pikoposu yapılmasını Bardaişan taraftarları kabullenmek istememişlerdir. 411–412 yıllarında Rabbula piskoposluk görevine başlamıştır. Rabbula zamanı Ortodoks Hıristiyanlığı'nın mimari eserleriyle Edessa'da kendisini kanıtladığı, aynı zamanda diğer dinleri ve cemaatleri silmeye çalıştığı bir dönem olmuştur. Rabbula zamanında İncil ilk defa Süryanice'ye çevrilmiştir.³⁰

Piskopos Hiba zamanında Monofizitler ile Diyofizidler arasındaki mücadele hızlanırken Nastüriler bölgede güçlenmeye başlamıştır. 489 yılı sonlarında Monofizitlerin yorumcuları ise Tella Piskoposu John ve Mabbag piskoposu Akseneya'dır. Daha sonra 501–508 yılları

²⁸ Mehmet Çelik, **Ortadoğu Mozaği, Süryaniler- Nasturiler**, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmalar Merkezi Yayınları S. IV, Elazığ 1996, s. 25–26; Çelik, **Süryani**, s. 40–209; Hayes, s. 34–125; Segal, s. 125–126–127; Honigman, ' **Urfa** ', s 51.

²⁹ Abul Faraç, C.I s.134; Segal, s. 130.

³⁰ Işıltan, **Bölgesi**, s.27; Hayes, s. 104–105- 186–187; Segal, s. 136–137; Honigman, ' **Urfa** ', s 51; D.M.N, ' **Edessa** ', s. 969.

arasında Edessa ilahiyatçıları ilk defa İncil'in Grekçe'den Süryanice'ye çevirisini tamamlamışlardır.³¹

Bu dönemde Edessa Piskoposluğu'nun Antakya'ya bağlı olduğu görülmektedir. Chalcedeon Meclisi Antakya'daki doğu kiliselerinin en üst organı durumunda bulunmaktadır. Monofizit cemaati bu dönemde Edessa'da takibatlara uğramıştır. Monofizitler Edessa'dan Patrik Asclepius ile beraber çıkarılmışlarsa da 526 yılında şehre dönmeyi başarmışlardır. İmparatoriçe Thedeora 542 yılında Edessa Kilisesi'ne iki Monofizit piskopos atanmasını sağlamıştır. Thedeora ve Yakub daha sonraları Mezopotamya'da Monofizit kilisesini ayağa kaldırmışlardır. Monofizitler Yakub'un ölümünden sonra kendilerine “ Yakubi ” ismini takmışlardır. Yakubiler'in karşısında Melkit cemaati başlarında Piskopos Amozonius olmak üzere bulunmuş ve Kostantinapolis'in desteğiyle şehirde katedrallerini yaptırmışlardır.

İmparator II. Justin (565–578) zamanında Edessa'nın iki dargın kilisesi barıştırılmaya çalışılmıştır. Başarısız girişimlerden sonra Yakubiler şehirde yeniden takibata uğramışlardır. İmparator Maurice zamanında baskı şiddetin doruklarına varmıştır. 609 yılında II. Hüsrev'in şehri feth etmesiyle, baskıyla da olsa, bir Nesturi Piskopos olarak atanmıştır. Edessa'daki dini yönetim daha sonraları Yakubi mezhebine dayalı olup İran'dan gelen Piskopos Yunan tarafından idare edilmiştir.³²

6.yy.'da şehirde Monofizitler hâkim olmaya başlamıştır. Urfa'da Origenes'in tesirinde kalan varlık birliğine dayanan bir mezhep kuran Stephan bar Şudaile pek çok taraftar bulmuştur.³³

Şehir Piskopos'unun otoritesi kendi asları üzerinde tam olmuştur. Piskopos bir papazı aforoz ederek görevden alma veya geçici olarak işten el çektirme gücüne sahipti. Papaz veya başpapazlar temyiz için Patriğe veya doğrudan İmparatora başvurabilmekteydiler.

Bizans Devleti'nin resmi Kilisesi'nin Melkit mezhebinden oluşu Edessa'da din içindeki hoşgörüsüzlüğü arttırmaktaydı. Edessa Piskoposluğu'nun yargı hakkı Osrohone eyaletinin tümü için geçerliydi. Kıdemi yüksek olan Piskoposluklar Harran ve Callinicos, batıda Batnae (Suruç dâhil) ve Birta (Birecik), doğuda Tella ve Resaina (Resulayn)'dır. Edessa Katedralinde 17 papaz, 37 diyakoz, 13 diyakoz yardımcısı ve bir lektör (kutsal kitabı okuyan

---

³¹ Segal, s. 140.

³² Işıltan, **Bölgesi**, s.27; Segal, s. 182.

³³ Honigman, ' **Urfa** ', s. 51.

kişi) bulunmaktaydı.³⁴ Vekilharçlık daha sonraları oluşturulmuş ve yetki sıralamasında piskopostan sonra gelmekteydi. Zangoçlar ve kâtipler ise aşağı tabakadan sayılmaktaydı.

5. yy. sonlarına kadar Edessa'da Hıristiyanlık için söylenebilecek genel kanı şehre Monofizitler'in hâkim olduğu fakat zaman zaman Melkit ve Nesturi'lerin de güçlendiği görülmekte olduğudur. Melkitler'in Bizans İmparatorluğundan, Nesturiler'in ise Sasani İmparatorluğundan aldıkları güçle ayakta kaldıkları görülmüştür. 5.yy.'da şehre ulaşan Hıristiyan seyyahlardan olan Egeria, Edessa için “ Çok büyük kalabalık, dinin gereklerini yerine getirilmesi için en uzak ve geniş yer ” tanımlamasını yapmaktadır. Aynı seyyah eserinde şehir Piskoposu'nun kendisini Hz.İsa'nın Mektubu'nun getirildiği kapıya götürdüğünü ve orada dua ettiğini yazmaktadır. Şehirde Hıristiyanlığın bu kadar gelişmesine rağmen komşusu olan Harran'ın Pagan kültürüne mensup olduğunu da yazmaktadır.³⁵

6.yy.'da şehre gelen İtalyan asıllı Paul adındaki piskopos ise kendisine, “Tanrı'nın adamı” olan Aleksios'un da bulunduğu birkaç azizin gömütü gösterilmiştir. Seyyah eserinde Aziz Aleksios'un mezarının Edessa'nın batısına doğru şehir dışında şimdiki Kırk Mağra diye bilinen köyde olduğundan bahsetmektedir. Yazar aynı zamanda 6. yy.'da Edessa şehrinde yaşamış olan Efraim'in de mezarını görmüştür.³⁶

639 yılında Müslüman orduları İyad b. Ganem komutasında Bizans topraklarına girerek Diyar-ı Mudar, el-Cezire topraklarını ele geçirmiştir. Urfa, Harran, Mardin ve Amid şehirleri teslim olmuştur. Müslüman fethine tabi olan Urfa 'daki Yahudi ve Hıristiyan Cemaati Ehl-i Kitap olarak kabul edilmiş ve “ zımmi ” statüsüne sokulmuştur. Hıristiyanlar ve Yahudiler devlete mükellefiyetleri karşılığında “ Cizye ve Haraç ” vergisi ödemişlerdir. Bunun yanında can güvenlikleri garantiye alınırken, yeni dini mekânlar inşaa etmeleri yasaklanmıştır. 639 yılında İslam idaresine geçen şehirde 3 büyük Hıristiyan mezhebi bulunmaktaydı; bunlar Nesturiler, Melkitler ve Monofizitlerdir. Nesturiler'in 8.yy.'a kadar şehirde ayakta kalabildiği düşünülmektedir.³⁷

Halife Mansur (754–755) zamanında Urfa 'daki Hıristiyanlar boyun, alın, el ve göğüslerinden damgalanmıştır. Hıristiyanlara karşı yapılan ekonomik düzenlemeler sonucunda halk İslamiyet'i kabul etmeye başlamıştır. 760 yılından itibaren Yakubiler Harran'ı kendilerine merkez olarak seçmişler ve güçlenmeye devam etmişlerdir.10.yy.'da Harran ve

³⁴ Segal, s. 182; Honigman, ' Orfa', s. 995.

³⁵ Freely, s.376–377.

³⁶ Freely, s. 377–378.

³⁷ Belazuri, s. 247; Segal, s. 268–269; Fikret Işıltan , “ Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış” , **Tarihi ve Kültürel Değerler İçinde Şanlıurfa ve GAP**, Haz. Abdulkadir Karahan, İstanbul 1988, s. 62.

Nusaybin Numeyri Arapları'nın elinde bulunurken Urfa, Samsat, Harput ve Antep şehirlerinde fazla miktarda Ermeni nüfusu yaşamıştır. Bu bölgeler Bizans İmparatorluğu'nun elinde bulunduğu için nüfus üzerinde de etkili olmuştur. Hıristiyan nüfus ise Yakubi, Gregoryan ve Ortodoks olmak üzere kendi içinde üçe ayrılmıştır.³⁸

10. yy.'da Bizans İmparatoru VI. Leo'nun Urfa üzerine sefer yapmasının sebebi kentte bulunan ve Hıristiyanlar için kutsal sayılan “ İlahi Portreler ve Mendil ” dir. Halife Mütteki tarafından Nesturi, Yakubi ve Melkit mezheplerine ait olan Portreler, halkın direnmesine rağmen Bizans ordusuna teslim edilmiştir. Bunun karşılığında ise 200 Müslüman esir serbest bırakılmıştır. Tasvirler 15 Ağustos 944 tarihinde Ayasofya'ya törenler ile konmuştur. Daha sonraları Yakubiler, Melkitler ve Nesturiler de birer tane Portre ve Mendil bulunmakta idi. 1204 yılındaki Haçlı Seferi sonucunda Kostantinapolis'in yağmalanması ile beraber bu tasvirler Avrupa' ya getirilmiştir. Kral Abgar'ın ve Mendil'in en erken tarihli tasviri, Sina Dağı'ndaki Azize Katherina manastırında bulunan ve K. Wetzmann tarafından bir triptikonun (üç kanatlı ikona) yan kanatlarının birisi üzerinde yer alır. Bu relik'in İstanbul'a götürülüşünün hemen sonrasına denk düşer. Bu kıymetli eser daha sonra 1247 yılında Fransa Kralı olan IX. Louis tarafından satın alınarak muhafaza edilmiştir. Bu eserin daha sonra Fransız İhtilali sırasında kaybolduğu belirtilmektedir.³⁹

10. yy.'da İbn. Havkal Urfa'da bulunan kilise sayısını 300'den fazla olarak bahsetmiştir. El-Makdisi ise, kubbesi zengin mozaikler ile süslü piskoposluk kilisesini, dünyanın dört harika kilisesi arasında saymıştır.⁴⁰

1070 yılında Sultan Alparslan tarafından kuşatılan kalede 80 000 Ermeni, 20 000 Süryani, 6 000 Rum, 1 000 Frank askeri olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bu da şehirdeki Hıristiyan nüfusunun 110 000 civarında yüksek bir rakama ulaştığını göstermektedir. Selçuklu akınlarıyla sarsılan Urfa 'da idari yönetimin Ermenilerde olduğu görüldüğünde dini bakımdan da Ermenilerin kuvvetlendiği muhtemeldir.⁴¹ Ermenilerin birçoğunun tarihsel olarak Gregoryan meshebenden olduğu bilinmektedir. Sultan Melikşah zamanında Urfa'ya hâkim olan Philaretos şehirde hâkimiyetini devam ettirmek amacı ile din değiştirmiş; fakat Sultan tarafından çok da hoş karşılanmamıştır.⁴²

³⁸ Şeşen, ‘ **Haçlı Seferleri** ’ , s. 39.

³⁹ Abul Faraç, C.I s.256; İbnül Esir, C.VIII s. 343; Segal, s.194; Karluklu, s.70; Honigman, ‘ **Orfa** ’ , s.996; Honigman, ‘ **Urfa** ’ , s. 53; Yıldız, ‘ **Abbasiler** ’ , s.82; Freely, s.377; Mercangöz-Tok- Türkoğlu, s.224–225.

⁴⁰ Honigman, ‘ **Urfa** ’ , s. 54; Honigman, ‘ **Orfa** ’ , s.997.

⁴¹ Turan, **Doğu Anadolu**, s. 232, Turan, **İslam Medeniyeti**, s.170.

⁴² Abul Faraç, C.I s.333; Ermeni Vardan, s.183.

Haçlılar'ın 11. yy.'da Papa Urbanus'un çabaları ile başlattıkları hareket Anadolu'ya Bizans İmparatorluğu tarafından geçirilmesiyle yeni bir süreç başlamıştır. Avrupalı Haçlılar'ın Roma merkezli Katolik meshebine inanmaları Ortodoks Anadolu ile misafir Katolikler arasında hâkimiyet mücadelesini başlatacaktır. Kataolik Haçlı orduları geçtikleri güzergâhlardaki Ortodoks mezhebinden yerli halka asıl niyetlerini ortaya koyarak iyi davranmamışlardır. Urfa Haçlı Kontu I.Bohemond zamanında Haçlı Kilisesi faaliyete geçerek Kudüs ve Antakya Haçlı Kiliseleri'nden destek almıştır. Bu üç şehirdeki Ortodokslar baskı ve şiddet ile sindirilmiştir. Haçlı Kilisesi şehirlerdeki üst sınıf yöneticileri değiştirirken alt kısım olan Ruhban sınıfına dokunmamıştır. Yakubiler ile Ermeniler ise bölgede yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁴³

1144 yılında İmameddin Zengi'nin Urfa'yı fethinde Haçlılar'ın şehri ele geçirdiklerinde yaptıklarının aksine şehirde yağma yaptırmamış Hıristiyanların kutsal değerlerine saygı göstermiştir. Yakubi, Ermeni ve Melkit cematinden olan insanlar ve onların mallarına dokunulmamıştır. Fakat Katolik olan Haçlılar aynı davranışı görememiştir.⁴⁴ Bölgenin daha sonraları Türk iskânına sahne olduğunu görmekteyiz. Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat tarafından şehir 1234 tarihinde ele geçirilmiştir. Şehirde yaşayan Ermeni nüfusu tamamen sürgün edilerek Anadolu'nun başka merkezlerine nakledilmişlerdir. Böylece şehirdeki önemli Hıristiyanlık kollarından biri dağıtılmıştır.⁴⁵

1.4- Süryaniler

Arami soyundan gelen Süryaniler; Seleukoslar zamanında idarenin kültürel baskısına uğramış, önce bölgenin ismi Suriye olarak değiştirilmiş daha sonra da vatandaşlarına Suriyeli (Süryani) denmiştir. Putperest Aramilerden ayrılarak Hz. İsa'yı ve dinini kabul edenlere “ Süryani ” denmiştir. Süryani kelimesi daha sonraları bir soy anlamından çıkıp bir mezhep ismine dönüşmüştür.⁴⁶

Bugün karşımıza çıkan Doğu ve Batı Süryanileri tabiri tarihi süreç içindeki ayrılmalardan gelmektedir. Doğu Süryanileri'nin kökenleri tarihi Urfa Kilisesi'ne dayanmakta

⁴³ Runciman, C.I s.115–116–159–160–161; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.65–71 Holt, s. 38; Segal, s. 268; Şaban Ali Düzgün, ' İki Dünyanın Karşılaşması: Müslüman ve Latin Batı Dünyası Arasında Haçlı Seferleri Dönemindeki İlişkiler' ,**Türkler**, Ankara 2002, C. VI s. 677.

⁴⁴ Abul Faraç, C.II s. 378–379–380; İbnül Esir, C. XI s. 95; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.II s.148–149; Runciman, C.II s.194–195; Segal, s. 311; Bezer, s. 806.

⁴⁵ Arslan, s.637.

⁴⁶ Çelik, **Süryani**, s. 1–2; Çelik, **Mozaîği**, s.14.

olup Asur ırkından olan Nasturileri, Batı Süryanileri ise Antakya Kilisesi'ne dayanan Arami dilinden gelmektedir.⁴⁷

Süryaniler Hıristiyanlığı Hz. İsa'nın on iki havarilerinden olan Şem-Un-Fetros (Senpier) denilen havariden ve arkadaşı Tomo'dan ve Tomo'nun kardeşi Müjdecî Aday ve onların öğrencileri Ağay ve Maradan kabul etmişlerdir.⁴⁸

Kudüs Kilisesi Yakub'un başkanlığında misyon çalışmalarını sürdürürken Antakya'da bazı kişilerin Hıristiyanlığı yaymaya başladığı görülür. Yakup Antakya'ya Barnabas'ı göndermiştir. Petrus ise Antakya'da bir cemaat ve kilise kurmuştur. 51 yılından sonra gerçekleşen Havariler Konsilinden sonra ancak Antakya dini merkez olmuştur. Bölgenin Hıristiyanlığı kabul edilişle de Antakya önemli bir güce sahip olmuştur. Aday (Addai-Adayi) Urfa'ya gelerek Abgara Hz. İsa'nın temsilcisi olarak din öğretilerinde bulunmuştur. Urfa'nın siyasi tarih bölümünde de görüldüğü gibi şehir daha sonra kazandığı önem sayesinde Antakya'yı gölgeleyecektir. Aday'ın daha sonra Amid'i Hıristiyan öğretisi ile tanıştırdığı bilinmektedir. Süryaniler'in M.S. 38 yılında Hıristiyanlığı kabul etmeye başladığı düşünülmektedir.⁴⁹

M.S. 107 yılında Roma İmparatoru olan Trojan Antakya'da kuvvetlenen patrik Ignatius Nurani'yi Roma'ya sürgüne göndermiştir. Nurani'den sonra İron, Kurnilyos, Iros, Teofilos, Maximinos Patriklik görevini yapmıştır. Süryani Kilisesi 191 yılında Seretyan zamanında patrik seçilerek Başpiskoposluk makamına yükseltilmiştir. Nihayet Patrik Fitalyos zamanında ise Antakya Süryani Kilisesi idari yönden yönetimi tek elde toplayabilmiştir.⁵⁰

M.S. 200 yılından itibaren roma İmparatorluğu Hıristiyanlara karşı olan tutumunu eğiştirmiştir. Antakya Süryani Kilisesi patriği idam edilmiştir. İmparator Trojan, Antakya'da 11 000 kişinin katline izin vermiştir.⁵¹

İmparator Diocletion dönemi (284–305) devletin kiliseye karışmadığı süreç olsa da 303 yılından itibaren İmparator tutum değiştirmeye başalamıştır. Süryani Kiliseleri Büyük Konstantin'e kadar sıkıntılı bir süreç geçirmişlerdir. Milano fermanı ile verilen haklar kiliseyi rahatlatmıştır.325 yılında toplanan İznik konsili sorunları çözememiştir. 379 yılında ise,

⁴⁷ Çelik, **Mozaigi**, s. 15.

⁴⁸ Gürel, s. 30–31.

⁴⁹ Abul Faraç, C.I s.120; Hıttı, **History**, s.335; Çelik, **Süryani**, s. 16–33; Çelik, **Mozaigi**, s. 19–20; Gürel, s. 31.

⁵⁰ Çelik, **Süryani**, s. 37–38–43; Çelik, **Mozaigi**, s. 21.

⁵¹ Çelik, **Süryani**, s. 47; Çelik, **Mozaigi**, s. 24.

İmparator Theodosius İstanbul Konsili'ni toplamıştır. İmparatorluk, taraf tutarak İstanbul Piskoposluğu' nu Patriklik seviyesine çıkararak hamisi konumuna gelmiştir.⁵²

Yakub'un Suriye ve Mezapotamya'da kurduğu kiliseler ve kendisine bağlı 27 piskopos ile kuvvetlenmiş olmasına İstanbul Patriği çok sert tepki göstermiştir. Yakub'un ölümünden sonra cemaati Yakubi ismini almıştır. 428 yılında Edessa'ya hâkim olan Monofizidler, Bizans İmparatorluğu'nun Antakya Kilisesin' den kurtulmak için İstanbul Süryani Episkoposluğu'nu tanımıştır. Böylece Süryani Kilisesi İmparatorluğun resmi devlet kilisesi haline gelmiştir.⁵³

Bizans İmparatorluğu 431 ve 449 yıllarında Efes'de iki ekümenik konsülü toplamıştır. Amacı, kiliseler arasındaki sorunu çözmek olsa da Antakya ve İskenderiye Kiliseleri İstanbul Patrikliği'ni aforoz etmiştir. Bu olay ile Melkit inancını benimseyen İmparatorluk karşısında Monofizit görüşü üstün gelmiştir.⁵⁴ 451 yılında İstanbul'da toplanan Kadıköy Konsülü Antakya Kilisesi'ni aforoz etmiştir. 518 yılında Bizans İmparatorluğu Antakya Kilisesi ile ilişkilerini tamamen kopararak gerçek Ortodoks (Melkit) inancının kendisi olduğunu beyan ederek yol ayrımını gerçekleştirmiştir. Monofizidler'in tarihi hakkında Hıristiyanlık bölümünde bahsedilmiştir. 6.yy.'da II. Hüsrev ve 628 yılında İmparator Heraklios şehirde yaşayan Yakubi ailelerini bölgeden uzaklaştırmıştır.⁵⁵

İslamiyet'in 639 yılında bölgede hâkimiyetini kabul etirdiği şehirler arasında yer alan Antakya'da Kilise ile varılan anlaşmalar sonrasında Süryaniler bölgede rahatça yaşamıştır. 975 yılına kadar huzur içinde bölgede yaşayan Süryaniler Bizans İmparatorluğu'nun Urfa'ya hâkim olması üzerine Patriklik merkezlerini Müslümanların elinde bulunan Malatya'ya taşımışlardır.⁵⁶

Doğu kilisesindeki Nastoryanizm hareketi parçalanmayı sağlamıştır. Antakya ve İskenderiye Patriklikleri'nin aksine “ Hz. İsa'nın iki tabiatın varlığını ve Hz. Meryem'in bir tanrı değil insan doğurduğunu kabul etmeleri ” fikrini savunmuşlardır. Bu hareket Batıda Diofizit olarak bilinirken aynı zamanda Nasturilik olarak da adlandırılır.⁵⁷

⁵² Çelik, **Süryani**, s. 51- 53–108–109; Çelik, **Mozaîği**, s. 25–26.

⁵³ Çelik, **Süryani**, s. 250 vd; Levçenko, s. 80–81; Gürel, s. 33; Karluklu, s. 63.

⁵⁴ Işıltan, **Bölgesi**, s.27; Çelik, **Süryani**, s. 124–125; Çelik, **Mozaîği**, s. 27.

⁵⁵ Çelik, **Mozaîği**, s. 27–33; Levçenko, s. 41; Honigman, ‘ **Urfa** ’ , s. 52; Honigman, ‘ **Orfa** ’ , s. 995.

⁵⁶ Çelik, **Mozaîği**, s. 37.

⁵⁷ Çelik, **Mozaîği**, s. 46; Kazım Sarıkavak, ‘ Urfa- Harran Okulları ve Süryaniler ’ , **Süryaniler ve Süryanilik**, Haz. Ahmet Taşgın- Eyub Tamer- Ceren Seyfeli, Ankara 2005, C. II s. 96.

Bununla birlikte Türkiye Selçuklu Devleti zamanında Urfa şehri bir Hıristiyanlık merkezi konumuna gelmiştir. Şehirde hatırı sayılır bir oranda Süryani toplumu yaşamıştır.⁵⁸ Yakubiler'in veya Süryaniler'in Urfa'da yaşadığına dair en iyi belge Yakubi Meryem Ana Kilisesidir. Bu kilise şehirde 13. yy.'a kadar ayakta kalabilmiştir.⁵⁹

Bugün kullanılan Süryanice, Doğu Aramca'nın Urfa'da gelişen ve konuşulan diyaleği olup, kaynağı eski Mezopotamya'ya dayanmaktadır. 2.yy.'da Hıristiyanlığı kabul eden Asurlular, merkezleri Urfa olmak üzere bu dilde çok zengin eserler vermişlerdir. Süryaniler'in ortaya koydukları edebiyat çoğunlukla dinsel öğeler taşımıştır. Sanatçıları; ilahiyat, felsefe, astronomi, tarih, mistizm, şiir ve müzik konularında verdikleri özgün eserler ile ilgi görmüşlerdir. Süryani bilginlerin yazdıkları eserlerde Atina ve Roma Okulları'nın etkisi fazlaca olmuştur. Kitapların yazım stillerinde bu, belirgin hale gelir. Süryani bilginler ilim ve kültürde Yunanlıların talepleri olurken Arap bilginlerinin ise ustaları olmuşlardır.⁶⁰

Süryani Edebiyatı'nın oluşmasında da Urfa'nın önemli bir rolü olmuştur. Özellikle Hz. İsa'nın V. Abgar için yolladığına inanılan Mektup ve Mendil Süryaniler'in din değiştirerek Hıristiyanlığa geçmelerine ve böylece dini eserlerin verilmesini sağlamıştır. Hz. İsa'nın arkasından yazılan dini metinlerden “ Kilise Edebiyatı ” ortaya çıkmıştır. Din adamları bu alanlarda yetişirken aynı zamanda da dinin yayılması için çabalamışlardır. Süryaniler şiir ve müzik alanında da oldukça ileri düzeylere varmışlardır. Hz. Davut zamanında yayılmaya başlamış olan müzik Süryaniler sayesinde daha da gelişmiştir. Hıristiyanlığı kabul eden Süryaniler'in geçmiş dönemlerine ait bilgilerden pek fazla eser ve şiir kalmamıştır. Putperestlik dönemi şiirleri, Hıristiyanlaşma başladıktan sonra yakılmıştır. Süryani edebiyat ve müziği 1. yy.'dan 12. yy.'a kadar gelişme göstermiş daha sonraları ise duraklama başlamıştır.⁶¹

2. Müslümanlar

639 yılında İslam ordularını ilk defa topraklarında gören Urfa halkı İyad b. Ganem komutasındaki orduya teslim olmuştur. İslamiyet'in şehirde gelişimi 1144 yılında İmameddin Zengi'nin Haçlılar'dan alışına kadar fazla etkili olamamıştır. Bunun sebebi ise, şehirdeki yerli halkın Abgar zamanından beri süre gelen dini yapısından vazgeçmeme isteği yatmaktadır.

⁵⁸ Şeşen, ‘ **Haçlı Seferleri** ’, s. 39.

⁵⁹ Segal, s. 241.

⁶⁰ Hitti, **History**, s. 170; Mehmet Kurtoglu, ‘ İlkçağdan Günümüze Urfa'da Sanat ve Edebiyat ’, **Şanlıurfa-Uygurluğun Doğduğu Şehir**, Şurkav Yayınları No.27; Ankara 2002, s.216; www.miniDev.com.tr.

⁶¹ Işiltan, ‘ **Tarihi** ’, s. 31; D.M.N, ‘ **Edessa** ’, s. 969.

Hız. Ömer zamanında “ Fırat Nehri'nin çizdiği büyük dirsek ile Habur Nehri arasında kalan bölgeye ” Mudar aşireti birimlerinin yerleştirilmesi için Hız. Muaviye'ye emir verilmiştir. Bölgede daha sonra Arap İslam olan halk adına “ Diyar-ı Mudar ” denilmiştir. İslamiyet'in ilk defa bölgeye Arap “ Kays ” aşireti getirmiştir. Zorunlu iskân olarak gelen Arap aşiretleri genellikle Urfa'ya değil Harran ve civarına yerleştirilmiştir. Bölgede Kays aşiretinden; Kilab, Hilal, Ukayl, Süleym boyları yerleştirilmeye başlanmıştır.⁶²

Hız. Ali ve Hız. Muaviye arasındaki halifelik ihtilafında Diyar-ı Mudar Müslümanları Hız. Muaviye'ye arka çıkmışlardır. Hız. Ali'nin Diyar-ı Mudar Müslümanlarına sert tedbirler aldığı bilinmektedir. Emeviler zamanında II. Mervan başkentini Şam şehriden Harran'a taşıyarak bölgedeki dengelerde Diyar-ı Mudar Müslümanlarına güvenmiştir. Bölge ahalisi Harran Savaşlarında Halife II. Mervan'a büyük destek sağlamıştır.

Abbassiler zamanında Urfa'da Müslümanlığın yayılışı gelişmiş, Avasım toprağı haline getirilen şehir, Müslüman garnizonunun da merkezi olmuştur. Bu garnizonda yaşayan Türk askerleri zaman içinde halkla kaynaşarak kendi kimliklerini kaybetmiştir.⁶³ Halife Harun Reşit (M. S. 796–797) Bizans İmparatorluğu üzerine düzenlediğı seferine giderken şehre uğramış, Müslümanlar Halifeden Hıristiyan halkın şehirden kovulmalarını istemişlerse de Vezir Halit b. Bermeki buna engel olmuştur.

Nasır b. Şebeş'in Urfa'yı kuşatmasından Müslüman bir kişinin araya girmesiyle şehir yağmalanmaktan kurtulmuştur. Bu olay şehirdeki Müslüman ahalinin Hıristiyanlarla dayanışmasını göstermiştir. Şehirde yaşayan bir Müslüman cemaatinin olduğu ve bunların genellikle Halifeye bağı Sünnî akideye tabiiyeti muhtemeldir. Haçlı Seferleri'nin sonucunda Urfa'da Haçlı Kontluğu'nun kurulmasıyla bölgedeki Müslüman halkın sindirildiğı kolayca anlaşılabilir. Savaşlar nedeniyle bölgenin sürekli talan edilmesi sonucunda halk bölgeyi terk etmiştir. Kaldı ki Ortaçağda Katolik Kilisesi'nin Ortodokslara dahi yaşama hakkı tanımadığı ortadadır.

Emeviler ve Abbassiler zamanında Urfa'daki İslam meshepleri arasında Hariciler'in Şütrat kolu çoğunulukta bulunmuşlardır. Urfa'da zamanla Harici meshebinin yerini Hanbelî ve Şafi meshepleri almıştır. Arap kabileleri arasında Şafiye meshebi yaygınlaşır iken Harran şehrinde Hanbelî meshebinin öğretisi merkezi halini almıştır. Zamanla azalan Harici meshebi

---

⁶² Işıltan, **Bölgesi**, s. 31.

⁶³ Şeşen, ‘ **Haçlı Seferleri** ’, s. 39.

mensupları Yezidiliğin üyeleri haline gelmişlerdir. Bu meshep putperst inaçlara sahip olmuştur.⁶⁴

978 yılında Kuzey Irak bölgesinden Humeydiyye, Beşneviyye, Zerkariye ve Hakkariye Kürtleri gelerek şehir etrafına yerleşmişlerdir. 984 yılında ise Urfa'dan Hakkâri'ye kadar uzanan bölgede etkilerini artırmışlardır.⁶⁵ Şehirde mevcut bulunan camilerin tarihlerini yukarıda çıkartmıştık. Çıkartılan tarihlere bakıldığında en erken inşa edilen Camii'nin 13. yy.'a ait olması İslamiyet'in şehirde gelişiminin yavaşladığını gösterir. Bu bilgimize en iyi kanıt Sultan Alparslan'ın Kuzey Suriye seferi sırasında şehri kuşatmış, bu sırada şehirde Müslüman'dan fazla gayri müslim bulunmaktaydı. 20 000 Süryani, 8 000 Ermeni, 6 000 Rum ve 1 000 Frank'ın yaşadığı kaydedilmektedir. Şehrin bu kuşatması hakkında bilgi veren Urfalı Mateos ve Abul Faraç yukarıdaki rakamları vermemişlerdir. Nüfus ile ilgili bilgilere ancak Osman Turan'ın eserlerinde bulunabilmektedir. Urfa, Atabeyler dönemine kadar Hıristiyan kültürünü yansıtan bir şehir olmuştur.⁶⁶

Türkler'in Urfa'ya yerleşmeleri daha erken olamla birlikte, Urfa bölgesini kesif olarak ancak 14.yy. sonlarında yerleşim alanı seçtiklerini görebiliyoruz. Müslümanlar'ın Hıristiyanlar gibi aralarında meshep mücadelesi yaptığını dair kanıt ve olay yoktur. Bölgede yaşayan Müslümanlar'ın Türkmen ve Arap boyları arasında belirgin oranda meshep farklılığı görülmektedir. Urfa'da bugün bile merkez ve taşra arasındaki mezhep farklılığı göze çarpar. Arap bölgeleri olarak bilinen Harran, Viranşehir, Ceylanpınar bölgelerinde halk Şafii iken şehir merkezinde halkın Hanefi meshebine uyduğu dikkat çekicidir. Urfa'da 3. büyük bir İslam meshebinin oluştuğu görülmemiştir.

İslamiyet'in Urfa'da yaygınlaşması zaman içinde Türk-İslam sentezinden gelen "Esnek İslam- Heteredoks" fikrinden yola çıkan tasavvuf hareketleri meydana gelmiştir. 13.yy. Urfa'sında dini bakımından en çok dikkat çeken Babailer İsyanı'na da katılacak olan Kalenderiyecilerdir. Moğol İmparatorluğu'nun Türkiye Selçuklu Devleti'ni hâkimiyetine alışından sonra Hülagu Han Suriye seferine çıkmıştır. Şehirden geçerken çıplak, dilencilikle uğraşan zümreleri görmüş bunların kim olduğunu sorduğunda Nasuriddin Tusi " Dünya artıkları " demiş ve askerler tarafından tamamı kılıçtan geçirilmiştir.⁶⁷

12.yy.'da bölgedeki Arap kabileleri güneye doğru çekilirken Türkmen oymakları şehre yerleşmiştir. Urfa ve Samsat şehirleri ancak Zengiler devrinde tamamı ile

⁶⁴ Şeşen, ' **Haçlı Seferleri** ', s. 39.

⁶⁵ Şeşen, ' **Haçlı Seferleri** ', s. 39.

⁶⁶ Turan, **Doğu Anadolu**, s. 232; Turan, **İslam Medeniyeti**, s.170.

⁶⁷ Turan, **Doğu Anadolu**, s. 226-227.

Müslümanlaştırılabilmiştir. Bölgede düzenin kurulması ile dine dayalı bir ilmi hayat gelişmiştir. Bölgenin şehirlerinde Hanbeliyye, Şafiye ve Hanefiyye mesheplerine ait medreseler oluşmuştur. Bölgeye Türkler'in gelişinden sonra Hanefiyye meshebi yaygınlaşmıştır. Moğollar Devleti'nin Harran'ı zaptından sonra Hanbelî meshebi zayıflayarak etkisini kaybetmiştir. Hanefiyye ve Şafiye meshepleri ise bölgede yayılmaya başlamışlardır.⁶⁸

Kalenderilik tarikatının ilk defa 10. yy.'da Orta Asya'da yayıldığı ve 12. yy.'da Cemalettini Savi tarafından organize edildikleri bilinmektedir. Bu tarikatın şehre girişi Moğol istilasından sonra olmuştur. Urfa topraklarında gelişen ikinci büyük tasavvuf tarikat akımı Yesevilik'tir. Hoca Ahmet Yesevi'nin ölümünden sonra oluşan tarikat yapısı 12. yy.'da Türkmenler arasında büyük önem kazanmıştır. Din konusundaki sade basit ve pratik yapısı ile dikkat çekicidir. Harzemşahlar da konar-göçer halkın büyük ilgi duyduğu Yesevilik Yassıçemen Savaşı sonrasında bölgeye gelmiştir. Yesevi tarikatından olduğu bilinen Şeyh Mesud'un da 12. yy.'da Urfa şehrine gelerek buraya yerleştiği ve Yeseviliği yaymaya çalıştığı görülmüştür.⁶⁹ Yassıçemen Savaşı sonrasında Harezm boylarının Kayır Han emrinde Urfa-Harran arazisini mülk edindikleri bilinmektedir ki bunların birçoğu da konar –göçer Türkmen boylardır.⁷⁰

Özellikle Türk göçerleri arasında yaygın olan Baba, Dede veya Ata ünvanları Yesevilik inancının uzantılarıdır. Yesevilik sözlü gelenekleri Anadolu'da Hacı Bektaş menkıbelerine de yansımıştır. Urfa'da Hacı Bektaş kültürünü Ortaçağdan beri süre geldiğini kanıtlamak oldukça güç olsa da şehrin tek Alevi köyü olan Kısas'ın bölgede bulunan bir Türkmen topluluğu şeklinde ortaya çıkışı dikkat çekicidir. Arap nüfusunun yaygın olduğu Harran Ovasında Sünni akidenin aksine Hacı Bektaş kültürünün yaşatıldığı aşikârdır.⁷¹

3. Dinler Arası İlişkiler

Ortaçağ Urfa'sında dinler arası ilişkilerin yanında, dinlerin kendi içlerindeki daha çok da Hıristiyan mezheplerinin rekabeti dikkat çekmiştir.

Urfa bölgesindeki erken dönem inanaçlarında bilindiği gibi pagan kültürünün izlerini taşıdığı görülmektedir. Pagan kültürü anlatılırken bahsedildiği gibi her hangi bir simge veya şekle inanılmıştır. Urfa'ya gelen ilk kutsal dinin Yahudilik olduğu bilinmektedir. Yahudilik

⁶⁸ Şeşen, ' **Haçlı Seferleri** ', s. 40.

⁶⁹ Karataş, **Cumhuriyet**, s. 154; Karataş, **Kitabeler**, s. 257–260; Ocak, s. 66–67.

⁷⁰ Ocak, s. 71; Fuat Köprülü, **Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, TTK, Ankara 1999, s. 97; İbrahim Kafesoğlu, **Harzemşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara 1992, s. 291–292.

⁷¹ Fatma Sezgin, **Günümüzde Şanlıurfa Kısas Köyü Âşıklık Geleneği ve Kısaslı Âşıklar**, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 1998; Hayrettin İvgin, www.turkoloji.cu.edu.tr ; www.alewiten.com\kisas.

Edessa topraklarında yaygın olmuş bunun sebebi ise şehirlerarasında ki ticaret ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Yahudiler ile paganlar arasında çok büyük bir dini çekişme olmadığı görülmüştür. Yahudiler'in Edessa şehrinde Abgarlar zamanına kadar rahat yaşadığı kendilerine ait Sinogları'nın bulunduğu bilinmektedir. Roma İmparatorluğu içinde Yahudiliğin yaygın oluşu bu dinin gelişimi için elverişli bir ortam hazırlamıştır. Dinler arası ilişkilerde önemli olaylardan ilki Yahudi-Hıristiyan dinleri arasındaki ilişkilerdir. Hz. İsa'nın Kudüs topraklarında yaymağa başladığı kutsal dini Yahudiler tarafından büyük baskı görmüştür.

Hz. İsa'nın havarileri tarafından Suriye topraklarında yayılmaya başlayan Hıristiyanlık Edessa'ya Abgar Krallığı zamanında Addai (Aday) tarafından getirilmiştir. Urfa şehrinin tarihteki en önemli özelliği “ Hıristiyan dinini kabul eden ilk Krallık ” olmasıdır.⁷² Abgarlar zamanında Hıristiyanlığın şehre gelişini sağlayanlar ise Yahudi tüccarları olmuştur. Yahudi tüccarların Edessa'ya getirdiği yeni din daha sonraları şehirde kendilerine en büyük baskıyı yapacak olan grubu oluşturmuştur.

Hıristiyanlar için kutsal sayılan Edessa (Urfa)'nın din motifi içinde yoğrulduğu açıkça görülmüştür. Abgarlar zamanında ilk kiliselerini yapan Hıristiyanlar şehrin dini motifinde etken olan “Mendil ve Portre” ile manevi olarak daha da güçlenmişlerdir. Edessa topraklarında Melkit (Chalcedonian), Monofizit (Yakubi-Süryani) Cemaatleri'nin yanında İran Sasani Devleti'nin desteklediği Nesturiler bulunmaktaydılar. Melkit Cemaati'nin Roma ve daha sonra da Bizans İmparatorluğu'nun gücünü arkasına alırken yani devlet dini haline gelirken Monofizitler ve Nesturiler ise çekingen, devlet karşısında olan bir tavır çizmişlerdir. Edessa topraklarında aslında her iki mezhep de kendilerine destek bulsa da 5. yy.'dan itibaren aralarındaki ilişkiler kopmuştur. Yakubiler Edessa şehrinde kendileri için ganimet olarak Hz.İsa'nın Mektubunu gösterirken, Melkitler ise Hz.İsa'nın Portresi'ne sahip çıkmışlardır.⁷³ 10. yy.'a gelindiğinde ise her üç cemaat de kendilerinde Hz.İsa'nın Portresi'nin olduğunu söylemişlerdir. Bu kutsallığına inanılan emanetler daha sonra İstanbul'a taşınmıştır.

Din uğruna ölen martirlerin artması mezhepler arasındaki ayrımı biraz daha artırmıştır. Her mezhebin ayrı kilisesi, piskoposu, cemaati, mezarlığı oluşmuştur ki bu daha sonra din içindeki kesin kopuşları doğurmuştur. Hıristiyan Monofizit (Yakubi) cemaatinin dini liderlerinden olan Edessalı Efraim mezhepler arasındaki gerginliği verdiği vaazlar sayesinde

---

⁷² Gündüz, **Paganizm**, s.37; Segal, s.101; Mercan-Tok-Türkoğlu, s.224.

⁷³ Segal, s. 119.

artırmıştır. Edessalı Efraim, Melkit mezhebinden Bardaşan'ın dini öğretisine çok sert cevaplar göndermiştir.

451 yılında Chalcedeon (Kadıköy) Meclisi'nin Edessada ki Monofizit ve Melkitler arasındaki rekabeti sona erdirmeye girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Nesturiler ise Sasani destekli güçlerini yaymaya çalışmışlar, Sasaniler Devleti'nin aday başpiskoposluk makamına oturabilmişse de halk baskısına dayanamamıştır.

Monofizitler Doğu kiliselerinden İmparatorluğun da, baskıları ile çıkarılmış Melkit prensiplerini kabul ettirmek için yoğun baskı ve işkenceye tabii tutulmuşlardır.⁷⁴ 526 yılında İmparatorice Theodore'nin araya girmesiyle olaylar yatıştırılmıştır.

7. yy.'da Edessa'yı ilk defa ziyaret eden Bizans İmparatoru Heraclius, Monofizit öğretisinin şehirde serbest bırakılmasını kabul etmiştir. Hıristiyanlar'ın kendi aralarındaki mezhep kavgalarının yanına bu sefer de şehirde Yahudiler ile Hıristiyanlar arasındaki çekişme başlamıştır. Kendi dinlerinin Mezopotamya topraklarında özellikle Musul'da kolayca yaşamasını sağlayan Yahudiler, Edessa şehrinde zor durumda kalmışlardır. Üstelik Yahudiler, Edessa Kilisesi'nin Chalcedeon (Kadıköy) toplantılarında yalnız kalmasına rağmen o kadar köşeye sıkıştırılmışlardır ki olaylar şiddete kadar götürülmüştür. Efraim'e göre Yahudiler Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesine yardımcı olduklarını, Romalılara yardım etkileri gerekçesiyle cezalandırılmaları gerekmektedir.⁷⁵

Yahudiler ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler Piskopos Rabbula'nın 435 yılında ölümüyle iyileşir gibi gözüke de İmparator Theodosius zamanında sinagoglar kiliseye çevrilmiştir. Edessa topraklarında Yahudilik –Hıristiyanlık çekişmesine 639 yılında İslamiyet de katılacaktır. 7. yy.'a kadar Hıristiyanlar kendi içinde rekabette bulunurken aynı zamanda Harran'daki Pagan kültürü ile de mücadele etmişlerdir. Harran şehrindeki pagan dinine mensup insanlarla çekişmeye başlayan Hıristiyan din adamlarının kendileri için en büyük hedefi puta tapan Harran şehrini Hıristiyanlaştırabilmektir. 5. yy.'da Harran ve Urfa şehirlerine gelen Egeria adındaki kadın seyyah Urfa hakkında Kiliseleri ve azizlerin yattıkları yerleri anlatırken Harran şehri için “ Şehir surları'nın dışında ikamet eden birkaç rahip ve keşiş dışında hepsi putperest ” demesi iki dinin rekabet halinde olduğunu gösterir.⁷⁶

Devlet taraftarı olan Melkit cemaatinin Monofizitleri ezmesi karşısında, Monofizitler İslamiyet'i bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. İyad b. Ganem komutasındaki Müslüman

⁷⁴ Segal, s. 141.

⁷⁵ Çelik, **Mozaikçi**, s. 33; Gündüz, **Paganizm**, s.36; Segal, s. 147–148.

⁷⁶ Gündüz, **Paganizm**, s.35.

ordularının Edessa'yı fethi ile İslamiyet, şehirde yayılacaktır. İslamiyet'e göre şehirde yaşayan insanlardan kutsal kitab'ı olanlar " zımmi " statüsüne alınmıştır.⁷⁷

Müslümanlar şehri aldıklarında ilk olarak ismini değiştirmeyi uygun bulmuşlardı. Araplar şehre er -Ruha (Ruha) bölgeye de Diyar-ı Mudar demişlerdir. Müslümanlarla Hıristiyan piskoposlar arasında imzalanan antlaşmaya göre Gayr-i Müslim zümresine dâhil olanlar yeni binalar yapamazken dinlerini yaşamada serbest bırakılmışlardır. Dört Halifeler devrinin sona erdiği Hz. Ali döneminde Urfa toprakları yeniden karışmıştır. Bunun sebebi ise, Hz. Ömer zamanında Hz. Muaviye'ye bağlı kalan Urfa şehrinin, Hz. Ali – Hz. Muaviye çekişmesi sırasında Hz. Muaviye tarafını tutmasından kaynaklanmıştır. Müslümanlar arasındaki ikinci büyük çekişme, Urfa topraklarında Emevi Halifesi II. Mervan ile Abbasiler arasındaki din savaşlarıdır. Bu savaşta Abbasiler galip gelmişlerdir. Urfa 'nın Emevi ailesine bağlılığı Mansur b. Cavana komutasında devam etse de şehir fazla dayanamayarak teslim olmuştur.⁷⁸

Halife Harun Reşit zamanında konumu ve önemi artan Urfa 'da Müslümanlar ile Hıristiyanlar'ın arası açılmıştır. Müslümanlara göre Hıristiyanlar şehri terk edip gitmeliydi. Harun Reşit bu olaylara veziri Bermeki aracılığıyla son vermiştir. Halife Harun Reşid'in ölümüyle Urfa halkı, Müslümanlar arasındaki savaşta Emin ve adamlarını tutmuş, Memun'un Halifelğe geçişi ile zor günler yaşamıştır.⁷⁹

8. yy.'da Müslüman Haranlılar ile Pagan kültürünü devam ettiren Haranlılar arasında savaşlar meydana gelmiştir. Müslüman kültürünün etkisinde kalan Urfa halkı yavaş yavaş eski dinleri olan Hıristiyanlığı terk ederek kendi rızalarıyla Müslümanlığı seçmişlerdir. Bu Hıristiyanlığın şehirde eridiği anlamına gelmektedir.⁸⁰ Monofizit grubun Melkitlerle çekişmesinin yanında kendi içinde de Süryaniler ve Ermeniler olmak üzere ayrıldığını görmekteyiz. Bu yeni iki cemaat Urfa'da okullarını kurarak faaliyetlerini yönlendirmekteydiler. Yakubi cemaatinin papazları ise, kendi aralarında sorun yaşamaktaydılar.

Yakubi cemaati kendi içinde Piskopos-papaz mücadelelerine girişmiş bu olaylara Abbasi yönetimi de karışmıştır. Halifeler genellikle piskoposlara karşı papazları koruyarak gücün tek elde toplanmasını engellemeye çalışmışlardır. 8.yy.'da Yakubiler için merkez

⁷⁷ İbnül Esir, C. II s. 488; Belazuri, s.250; Honigman, 'Urfa', s. 53.

⁷⁸ Abul Faraç, C.I s.179–180–181–198; İbnül Esir, C.V s. 369; Belazuri, s. 255–264; Işıltan, **Bölgesi**, s. 91–103–113; Segal, s.253; Honigman, 'Urfa', s.53; Yılıdız, 'Abbasiler', s.78.

⁷⁹ Süryani Mihail, C.II s. 143; Abul Faraç, C.I s. 213; Segal, 254; Honigman, 'Urfa', s. 53.

⁸⁰ Segal, s. 268.

Urfa'dan Harran'a kaymıştır. Fakat diğer cemaatlere karşı sembolik de olsa merkezlerini Urfa'da tutarak “ Mezopotamya Metropoliti ” unvanını ellerinde tutmaya çalışmışlardır.⁸¹

Müslüman-Hıristiyan çekişmesi şehirde en fazla 9. yy.'da görülür. Müslüman idarecilerin genellikle Hıristiyan cemaatine karşı özellikle kullandıkları binaları yıkma veya ele geçirme faaliyetleri göze çarpar. 825–826 yılında Muhammed b. Tahir'in kiliseleri yıktırma faaliyeti buna örnek gösterilebilir.

836 yılında Jarusselam (Kudüs) Patriği, Antakya Patriği ve Alksandria (İskenderiye) Patriği olmak üzere İkon düşmanı olan (İkonaklasik) İmparator Theophilusa yazılan mektupta Urfa 'da bulunan “ insan elinin yapamayacağı ” mucizevî portrenin en kutsal emanet olduğu ve alınması istendiği bilinmektedir.⁸²

10.yüzyıl Bağdat ile Kostantinapolis arasında Ruha'nın kutsal emanetlerinin paylaşılmasının sıkıntılarıyla geçmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun 943 yılında yapılan seferinin amacı Hz. İsa'nın Portresi'ni ve Mendil'i ele geçirebilmektedir. Kuşatmanın başlamasıyla Halife'ye başvuran şehir kadısı Urfa halkının direnmesine rağmen Hıristiyanlar için kutsal olan emanetlerin karşılığında Müslüman esirlerle değiş tokuş yapılmıştır. Bilindiği gibi şehirde üç Hıristiyan mezhebi bulunuyor ve bunlardan Melkitlere ait olan portre gerçek, diğerleri ise sonradan yapmaydı. Bizanslılar Portre' nin yanında şehirden Hz. İsa'nın mektubunun bir kopyasını da çıkarmayı başarmışlardır. Batı' da bu mendil, Aziz Veronika'nın elinde gösterilir. Aziz'in ünlenmesini sağlayan önem ise Nikodemos İncil'inde isminden bahsedilmiş olmasıdır. Batılı versiyonlara göre Hz. İsa çarmıha gerilmeye götürülürken kendinse acıyan Veronika elindeki mendil ile terini silmiştir. Bu bez üzerine mucizevî olarak Hz. İsa'nın yüzü çıkar. Daha sonraları bu Azize atfen yapılan bütün resimlerde bu şekilde hikâye olunmuştur.⁸³

11. yy.'da Müslüman ve Hıristiyan mücadelesine doğudan gelen Türkler de katılmışlardır. Türkler'in İslamiyet'i kabul edişi ile 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı Müslüman dünyası üzerindeki Bizans İmparatorluğu' nun baskısını azaltmıştır.

1087 yılının Mart ayında Emir Bozan'ın Urfa'yı ele geçirmesiyle Türk kimliği ön plana çıkmaya başlayacaktır. Emir Bozan'ın yaptığı ilk hareket şehre kendisine bağlı bir vali ve Hıristiyan cemaatine yönetici atamak olmuştur. Daha sonra da Urfa'daki camiye onartarak bir

⁸¹ Işıltan, **Bölgesi**, s. 92; Segal, s. 270–271.

⁸² Segal, s. 277; Mercangöz-Tok-Türkoğlu, s. 24–225.

⁸³ Abul Faraç, C. I s. 256; Ostrogorsky, s. 159; Segal, s.278; Işıltan, '**Tarihi**', s. 142; Yıldız, '**Abbasiler**' , s.83; Honigman, '**Urfa**' , s. 53; Mercangöz-Tok-Türkoğlu, s.224.

minare yaptırmıştır. Ermeniler'in Türk hâkimiyetinde kaldığı sırada kendilerine batılı kurtarıcılar yaklaşmaktaydı. Bizans İmparatorluğu'nun isteği üzerine başlayan Haçlı Seferleri Hıristiyan cemaatinde sevince yol açacaktır.

Haçlılar, 1098 yılında Urfa 'ya girişiyle başlayan Latin Kontluğu ilk olarak Müslüman cemaatini baskı altına alırken özellikle Ermenilerle iyi geçinmeyi tercih etmiştir. Boudouin'in daha sonra Hıristiyan cemaati ile iyi geçinebilmek için bir Ermeni asilzadenin kızı ile evlendiği bilinmektedir.⁸⁴ Buodouin'in Suruç'u (Seruç) almak için yaptığı seferde Müslüman halkın ve ordunun geri çekilmesi ilişkilerin gergin olduğunun kanıtıdır. Boudouin'in kendisine karşı Ermenilerce yapılan suikasttan haberdar olmasıyla Latinler'in (Franklar) şehir halkına karşı olan fikirleri değişmiş ve şehirdeki birçok Hıristiyan asilzadesi öldürülmüştür.

II. Boudouin'in Ermenilere ve Ortodoks Hıristiyanlarına karşı sert tavrı Müslüman olan Harranlılara yaptığı baskıdan daha fazlaydı. Bunun sebebi ise, Hıristiyan dini içindeki çekişmeden kaynaklanmıştır.⁸⁵ 1110–1118 yılları arasında Urfa Haçlı Kontluğu'nu yürüten II. Boudouin du Bourg bölgede kendi mezhebinden olmayan Hıristiyanları ezmiş, şehrin başpiskoposluğuna ise Latin piskoposlarını atamıştır. Diğer cemaatlerin dini yönetimde söz sahibi olması kabul edilmemiştir. Latin piskoposluklarının merkezi ise Kudüs olarak belirlenmiştir.

İmameddin Zengi'nin 1144 yılında şehri teslim almasına kadar Hıristiyan- Müslüman mücadelesinin yanında Latin (Katolik) Frankların da kendi içlerinde ittifak kuramadıkları görülmektedir. Bunun yanında bu olaylar gerçekleşirken şehirdeki Yahudilerden pek fazla bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Urfa Haçlı Kontluğu'nu da ele geçiren Franklar'ın koltuklarını bırakmamak için Harran Savaşı sırasında kendi adamlarını yarı yolda bıraktıkları da gözükücektir.⁸⁶

Haçlı askerlerinin şehri ele geçirmesiyle piskoposluk görevi 1122–1144 yıllar arasında Başpiskopos Hugo'da kalmıştır. Latinler'in şehirdeki Katedrali St. John the Bapist Kilisesidir. Melkit meshebi Kostantinopolis destekli olmasına rağmen Haçlı Seferleri'nin sonucunda en güçsüz cemaat haline gelmiştir. Bunun sebebi ise Haçlı Seferleri'nin Ortodokslar üzerine yapılmasıdır. Melkitler'in aksine Yakubilerin şehirde üstün durum da

⁸⁴ Runciman, C.I s. 160; Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C. I s. 57–58–59.

⁸⁵ Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s.61.

⁸⁶ İbnül- Kalansi, s. 59–60; İbnül Esir, C. X s. 301–302; Süryani Mihail, C. II s. 55; Urfalı Mateos, s. 223; Ostrogorsky, s. 338; Turan, **Doğu Anadolu**, s. 87; Demirkent, **Haçlı**, s.83; Şeşen, **Eyyubi**, s. 32; Usta, ' **Artuklular** ', s. 472.

kaldıkları ve katedral olarak St. Theodore Kilisesi'ni kullandıkları görülür.⁸⁷ Ermeniler ise şehirde Holy Apostallar Kilisesi'ni kullanmışlardır.

12. yy. başlarından itibaren Hıristiyanların kendi içlerinde yeniden sorun yaşadığı görülür. Urfa Haçlı Kontları şehirdeki Yakubileri Latin Kilisesi'nde zorla vaftiz ettiriyorlardı. Yakubiler daha sonra kiliselerini Amid (Diyarbakır)' e taşımıştır. Yakubiler'in, Latinler karşısında ki bu zor anları başpiskoposlarının görevden alınmasına kadar varmıştır.⁸⁸

İmameddin Zengi'nin 1144 yılında Urfa 'yı almasıyla İslam dünyasının yeniden eline geçen şehirde yağmalamayı durdurmuş ve şehrin önde gelenlerinden Yahudi metropoliti Basil'e nezaketle davranmıştır. Şehirde yaşayan Yakubi, Ermeni ve Melkit mezhepleri mensuplarına dokunulmamıştır.⁸⁹

Fakat Franklar aynı durumla karşılaşmamışlardır. Müslüman olan İmameddin Zengi'nin Hıristiyanlara iyi davrandığının en önemli kanıtı bir yıl sonra şehri ziyarete geldiğinde, şehrin Hıristiyan halkını selamlayıp İncil'i övmesi gösterilebilir; fakat Zengi, Franklar'ın kullandığı St. Stephan ve Apostol Thomas Kiliseleri'ni devlet arazisi haline sokmuştur.⁹⁰ Urfa 'nın 12.yy. ortalarında Türk idaresine geçmesinden sonra Müslüman kültürü şehirde olgunlaşmaya başlamıştır. Bugün Urfa'da bulunan Kızıl Camii (Ulu Camii)'nin daha önceden kilise olduğu bilinmektedir. Bu da göstermektedir ki yüzyıllar içinde Müslüman idareciler Urfa 'daki dini etkiyi artırmışlardır.

Selahaddin Eyyubi'nin Hıristiyanlara karşı başlatmış olduğu siyasetin sonucunda Urfa şehri Eyyubi Devleti'ne bağlanmıştır. Bu fetih, Müslümanlar'ın Hıristiyan dünyası karşısında kazandığı zaferin simgesi olarak gösterilmiştir. 1205 yılında Türkiye Selçuklu Devleti'nin bölgeye nüfuz etmeye çalıştığı bilinmektedir ki, tamamen Müslüman toplumuyla kaynaşan Urfa'da diğer dinler yavaş yavaş erimiştir. 13.yy.'da Süryani ve Ermeniler'in Urfa topraklarında etkinlikleri koruduklarını bilmekteyiz.⁹¹ İbni Cübeyir, 12.yy.'ın ikinci yarısında Koçhisar'dan Suriye'ye giderken kervan yolunun sağlı-sollu köylerle dolu olduğunu ve Harran yakınlarında 2 Hıristiyan köyünü gördüğünü bunlardan bir tanesinde Rum halkın ikame etiğini belirtmektedir.⁹²

---

⁸⁷ Segal, s 304.

⁸⁸ Segal, s. 304.

⁸⁹ İbnül- Kalansi, s.268; Runcıman, C.II s. 194; Hitti, **İslam**, C.II s. 1024–1025; Segal, s. 311.

⁹⁰ Segal, s. 314.

⁹¹ Turan, **Doğu Anadolu**, s. 232.

⁹² Turan, **Doğu Anadolu**, s. 232.

İran asıllı seyyah Nasr-ı Hüsrev eseri olan Sefername’de Diyarbakır şehrinden Harran istikametine giden iki yolun mevcut olduğundan bahsetmektedir. Birinci yolun 40 fersah uzaklıkta olmasına rağmen hiç köy ve yerleşimin olmadığından, ikinci yolun ise 60 fersah uzaklıkta olduğunu fakat yolun yeşillik, ağaçlık ve köylerin mevcudiyetinden bahseder. İkinci yolun çevresinde bulunan köylerin Hristiyanlara ait olduğundan bahsetmektedir. Kendisi ve kervanlarında bu yolu tercih ettiğinden bildirmektedir.⁹³

B. URFA’NIN DEMOĞRAFİK YAPISI

Urfa toprakları M.Ö. 2000’nin ikinci yarısında Huri Mitanni bölgesi olarak kabul edilmiştir. Hitit Devleti’nin bölgeye ilgisi Şuppiluliuma zamanında artınca bölge Hitit Devleti ve kavimlerinin eline geçmiştir.

Asuriler’in bölgeye hâkim oluşu ile bölgeye kendi soyundan gelen kavimleri yerleştirmiştir. Adadnirari zamanında Urfa da Asur denetimine girmiştir.⁹⁴

M.Ö. 6. yy.’da bölgede Babil kavimlerinin yaşadığı bilinmektedir. Babil Devleti’nin yıkılışıyla İran’dan çıkan Persler Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki verimli Mezopotamya topraklarına büyük ilgi göstermişlerdir. Pers Devleti bu araziye savaşta yararlılık gösteren komutanlarına vererek onları bu bölgeye yerleştirmiştir.⁹⁵

M.Ö. 332 yılında Urfa’yı da içine alacak biçimde doğuya doğru ilerleyen III. İskender’in kurmuş olduğu İmparatorluğun içinde kalan şehir, Grek yerleşme alanı olarak gözükmektedir. Bugünkü Urfa şehrinin arazi ve konumu Helenistik devirde oluşturulmuş ve kolay savunma avantajına dayalı şehir oluşumu sağlanmıştır. İskender’in ölümüyle devleti komutanlar arasında paylaşılmış Seleukoslar Suriye ve Irak topraklarına hâkim olmuşlardır. Suriye ve Kuzey Suriye halkının bu dönemde Arami soyundan geldiği bilinmektedir.⁹⁶

Tarihte Osrohone veya Abgar Krallığı olarak da geçen krallık Seleukoslar’ın çöküşünden sonra ortaya çıkmıştır. Abgar ailesinin Ermeni yazarlara göre Arsam’ın oğlu Abgar’dan geldiği söylene de bu iddia asılsızdır. Aryu isminin Arami Kenan dilinden geldiği bilinmektedir. Şehri yöneten Krallar İran kökenli olduğu (Ezad, Frahad) gibi diğer kralların Arapçadan (Naz’ur, Abgar, Na’el) adlarının geldiği bilinmektedir. Arapçadan gelen adlar Nebati kökenlidir. Yani Abgarlar hanedanı aslen Arap soyundandır. Roma İmparatorluğu ile

⁹³ Nasr-ı Hüsrev, **Sefername** , (çev. Abdülvehhab Tarzi), MEB, İstanbul 1994, s. 14.

⁹⁴ Rastgeldi, s. 9.

⁹⁵ Karluklu, s. 60.

⁹⁶ Işıltan, **Bölgesi**, s. 12; Albayrak, s. 18.

Sasani Devleti arasındaki savaşlarda arada kalan şehir, güç kimin elindeyse o devletin halkı ile dolmuştur. İlk önceleri Edessa şehri Arap ve Nebati halkının egemenliğinde kalmıştır.⁹⁷

Sasaniler'in batıya doğru baskısı ile Arap kabilelerinin ilerleyişi durmuş bu arada Ermeniler'in bölgede M.Ö 1.yy. itibariyle varlıkları da kanıtlanmıştır.⁹⁸

Sasani Devleti ile Roma İmparatorluğu'nun mücadelesinde Roma'nın parçalanması sonrasında Kostantinapolis'te Bizans İmparatorluğu kurulmuş bölgenin hâkimiyet mücadelesine 630'lu yıllardan itibaren Arap Müslümanlar da katılmıştır. İslam Devleti'nin 639 yılında Edessa'yı düşürerek fethetmesiyle bölge İslam denetimine girmiş ve sistemli iskân politikası uygulanmıştır. Halife Hz. Ömer'in emriyle Hz. Muaviye bölgeye Mudar kabilelerini yerleştirmiştir. Hz. Muaviye'nin bölgeye yerleştirdiği kabile boyları ise:

1. Kıláb
2. Hilál
3. Ukayl
4. Süleym ve diğerleridir.

Hız. Ömer'in Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki bölgeye Diyar-ı Mudar demesinin sebebi budur. Bu kabilelerin hepsinde Mudar'ın en büyük kolu olan Kuays' Aylan'a mensuptur.⁹⁹ Yukarıda el-Cezire bölgesinin asıl sekencesini teşekkül etmiş olan bu dört kabileden ilk üçü Havazin'in kollarıdır. Süleym'ler ise Havazin'in kabilesinin kardeşleridir.

Şu da unutulmamalıdır ki Kuzey Suriye bölgesine yerleşirken Kuays aşiretinin bedevi olarak yaşadığı yeni yerleşim alanlarında Irak yöresindeki gibi şehirlere hazır bir şekilde konduğudur. Emeviler'in kuruluş yıllarında Kuays aşiretinin karşısına Kelb aşireti iskân edilerek dengeyi kendi lehlerine çevirmeyi başarmışlardır.¹⁰⁰ Kuays ile Kelb kabileleri arasındaki intikam mücadelesinde Amir ve Süleym kabileleri de iştirak etmişlerdir. Olaya daha sonra Kuzey Suriye'de ve Güney el -Cezire' de Fırat Nehri'nin iki sahilinde yerleşmiş olan Bahilalar da katıldılar. Amir kabilesinin reisi Zufar, Süleym'lerin şefi ise Unayr b. Al-Hubab idi. Diğer taraftan Habur ile Dicle Nehirleri arasında ikamet eden Hıristiyan Tağlib'ler de Süleymler ile aralarında çıkan anlaşmazlıklar yüzünden Kelb aşiretinin tarafında

⁹⁷ Işıltañ, **Bölgesi**, s.16–17; Segal, s. 48.

⁹⁸ Işıltañ, **Bölgesi**, s. 30.

⁹⁹ İbnul Adim, **Buğyat**, s. 24; Işıltañ, **Bölgesi**, s. 30–31; Segal, s. 252–253; Gibb, ' **Arab States** ', s. 87–88.

¹⁰⁰ Işıltañ, **Bölgesi**, s. 105; Segal, s. 253.

mücadeleye katılmışlardır. Bu mücadelelerde Kelb aşiretinin reisi Humayd b. Hurays b. Bahdal'dır.¹⁰¹

Araplar'ın bölgeye nüfuzundan sonra doğudan İslamiyet'i kabul ederek batıya yönelen Türkler artık, Urfa topraklarına girmişlerdir. 11.yy.'da Türkler Urfa'nın kapısını ilk defa Salman komutasında zorlamışlardır. 1041–1042 yıllarında Sultan Tuğrul'un İbrahim Yınal'ı Irak-ı Acem ve Azerbaycan'ın zaptı ile görevlendirmesinden korkan Selçuklu emrine girmek istemeyen Göktaş, Boğa ve Anasioğlu beyleri idaresindeki Türkmenlerden bir kol Diyarbakır üzerinden Urfa arazisine girmişlerdir.

Sultan Tuğrul'a karşı saltanat mücadelesi yapan Kutalmış başkent Rey şehri üzerine yürümüştür. 1063 yılında sultan Tuğrul'un ölümü ile meydana gelen savaşta Alparslan'a karşı başarılı olamamış ve öldürülmüştür. Esir edilen oğulları Süleyman, Mansur ve diğerleri vezir Nizam-ül Mülk'ün araya girmesiyle hayatta kalabilmişlerdir. Kutalmış oğulları, Süleyman Şah ve Resul Tekin komutasında Diyarbakır-Urfa havalisine sürgün edilmişlerdir.¹⁰²

11. yy. sonları itibariyle Çukurova ve Toroslar bölgesinde kurdukları küçük prensliklerle dikkat çeken Ermeniler Selçuklular'ın akın ve baskılarına karşı da Urfa'da direnmişlerdir. Ermeniler Türk baskısını kırabilmek için Avrupa'dan bir kurtarıcı gibi gelen Franklara boyun eğmiş ve Urfa'da Haçlı Kontluğu'nun kurulmasına da izin vermişlerdir.

12. yy. Türk–Frank –Ermeni çatışmasının en kuvvetle hissedildiği süreç olmuştur. Birçok defa Türk ordusuyla karşılaşan Urfa Haçlı Kontluğu 1144 yılında İmameddin Zengi'nin gücü ve baskısına dayanamayarak son bulmuştur. Selahaddin Eyyubi zamanında Eyyubilere bağlanan Urfa, Mısır yönetimi altında kalmıştır. Bölgenin Müslümanlar tarafından kontrol edilmesinin başlamasıyla beraber şehir yavaş yavaş Türk-İslam kimliğine kavuşurken Gayri Müslim olarak adlandırılan grubun sayısının azaldığı dikkat çekicidir.

1185 yılında Güneydoğu Anadolu'da kalabalık bir Türkmen topluluğu oluşmuştur. Musul, Rakka ve Urfa civarında Türkmen oymakları yerleşmiştir. Harzemşahlardan Sultan Şah'ın, 1173 yılında Oğuzlara ait olan Serahs kalesini almayı başarması ile bu kabileler batıya doğru hareket etmişlerdir. Başlarında Rüstem adlı beyleri bulunmuştur. 1185 yılında Urfa'da yaşayan Ekrad kabileleri ile savaşmışlar ve bölgeye hâkim olmuşlardır. Bu Türkmen boyları

¹⁰¹ Işıltan, **Bölgesi**, s. 106.

¹⁰² Kerimüdin Mahmud, **Müsameratül Ahbar**, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000, s. 11; Turan, **Selçuklular**, s. 45–46; Turan, **İslam Medeniyeti**, s. 147–148–149; Köymen, **Alp Arslan**, s. 82–84; Merçil, **'Urfa'**, s. 463.

Ermeni ve Rumlar arasında rahatlıkla yerleşebilirken Arap kabilelerinin yaşadığı alanlara nüfuz edememişlerdir.¹⁰³

Türkmenler tarafından kesif olarak şehrin iskân edilişi Moğol baskısının sıklaştığı dönemlerde daha da artmıştır. Moğollar'ın önünden kaçan Türkmenler şehre yerleşmiştir. Bölgede ilk dikkati çeken Türkmen grubu Artuk oğullarıdır. Artuklular Halep ve Musul vilayetinin üst kısımlarında yaşamışlardır. Antakya-Antep-Suruç-Kerkük havalisinin tamamıyla Türkleştirildiği bilinmektedir.¹⁰⁴

1242 yılında Moğol ordularına bağlı olarak Curmagun Noyan'ın 40 000 kişilik ordusu ile ilk defa olarak Anadolu sınırlarından içeri girdiği görülmektedir. Daha sonraları Hülagu Han'ın yanında bulunan 15 veya 17 tümen ile Anadolu'nun bozulan siyasi düzenini sağlamak için geldiği bilinmektedir. Her tümenin 10 000 kişiden oluştuğu bilinmektedir. Buna göre Hülagu Han yaklaşık 150 000 kişilik bir ordu ile bölgeye gelmiştir. Bu ordunun batıya hareket etmesinden sonra Anadolu nüfusuna bir milyonluk ekleme meydana getirmiştir.¹⁰⁵

İlhanlı ordusunda kışlak olmak üzere ayrılan merkezlerden sayılan Bağdad ve Diyarbakir askeri üst olarak kalabalık bir Moğol nüfusunu barındırmıştır. 1277 yılından sonra Anadolu'da bulunan tümen sayısının 5'e yükseltilmesi sonucunda büyük kısmı Diyarbakir merkezinde kalmıştır. Bu kalabalık tümenler zamanla Türkleşme sürecine girmişler ve Anadolu'nun demografik yapısına katkıda bulunmuşlardır. Uyrat boyundan olarak Diyarbakir valiliği yapan Uyrat Ali Paşa en ünlü şahsiyetleridir. Moğol halkından olup zaman içerisinde Güneydoğu Anadolu topraklarına yerleşen kabileler olmuştur. Moğol yerleşmeleri hakkında bilgi vermesi bakımından bazı isimler verilmiştir. Bu isimlerin ortak özelliği ise Moğol idareci, kabile, isim ve lakaplardan etkilenilmiş olmasıdır. Urfa yakınlarındaki yerleşmeler arasına Akçakale, Balıklı Göl, Yakubiye, Akziyaret, Karacadağ, Karakoyun Deresi, Kara Köprü, Tatarhöyük, Dalay Tepe, Bahadır Tepe, Tayboğa, Kantara Tepesi, Canbek ve Şeyh Çoban isimleri ve yerleşmeleri sayılabilir. Bölgeye yerleşen kabileler arasında Tatar, Uyratlar, Celayirli, Çobanlı ve Sutay boyları sayılabilir.¹⁰⁶

13.yy.'a gelindiğinde Urfa ve Diyarbakir bölgeleri içtimai hayat bakımından doğudan gelen Türkmen oymakları tarafından doldurulmuştur. Bu Türkmen boyları arasında

¹⁰³ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatları- Destanları**, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1992, s. 119; Cahen, ' **Türklerin** ', s. 1426.

¹⁰⁴ Turan, **Doğu Anadolu**, s. 232.

¹⁰⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, (çev. Mürsel Öztürk) , Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No. 881, Ankara 1988, C. II s. 207; Abul Faraç, C.II s. 556; Togan, s. 251; Gül, **Moğol**, s. 168–169.

¹⁰⁶ Sümer, **Oğuzlar**, s. 124; Gül, **Moğol**, s.183–184–188; Mustafa Demir, ' İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler', **Türkler**, Ankara 2002, C.VIII s. 378–379.

Ağaçeriler önemli miktarda güce sahip olup daha sonraları ayaklanmalar çıkarmışlardır. Bölgede Türkmenleri en önde gelen kesim haline gelmiştir. Şehirlerde güçlerini daha da artıran Türkmen nüfusu, Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasi etkisinden kopamamış ve onların bir uzantısı gibi davranmıştır.¹⁰⁷

Ak Koyunlu Bayındır boyu Kara Koyunlu boyları gibi, yazın Erzurum, Erzincan ve Kars çevresinde konaklar iken kışın ise güneye inmişlerdir. Bu boylar daha çok Urfa, Mardin, Birecik, Caber ve Rakka şehirlerinde konaklamıştır.¹⁰⁸

Ak Koyunlu beyi Kara Yülük Osman, Emir Çekem ile olan mücadelesinde galip gelen taraf olunca 1421 yılında Urfa şehrini kendisine bağlamıştır. Bunun yanında Osman Bey'e Bayat ve İnallu boylarına ait Türkmenler katılmıştır.¹⁰⁹

Urfa'nın 12. –16. yy. arasındaki nüfus hareketlerinin en iyi Osmanlı devri Tahrir defterlerinden çıkararak tahmin edebilmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin yaptığı tahrirlerde aşiretleri konar ve göçer olarak ayırdığı bunlara il, ulus gibi adlar vererek aşiret, cemaat, oymak olarak da gruplandırmaktadır. Osmanlı Tahrir defterine göre 16. asırda Urfa'da iki büyük yerleşik ulus vardır. Bunlar Boz ulus ve Kara ulus'tur. Boz uluslar Oğuz boyları içinde olup en önemlilerini Ak Koyunlu bakiyeleri oluşturmuştur. Dulkadirli, Halep, Şam Türkmenler bu ulusa dâhildir.¹¹⁰ Boz ulus'a tabi aşiretlerden sadece Dögerler şehir merkezinde yaşarken Anterli, Baziki, Bozan, Göndüş, Hamzahacılı, Hatımlı, Kocahacılı, Salarlı, Udvanlı, Pürnek gibi aşiretler genellikle Harran, Cüllab, Yaylak, Kozan gibi merkezlere yerleştirilmişlerdir.¹¹¹

Koca Haculu aşireti Ak Koyunlu aşiretleri arasında önemli bir yer tutar. Bu aşiret, Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Devletleri arasındaki mücadeleye katılmıştır. Uzun Hasan Bey tarafından Urfa şehrinin muhasarası sırasında şehir civarına bırakılmıştır. Bu aşiret Ak Koyunlu Devleti yıkıldıktan sonra Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır.¹¹²

İkinci büyük ulus olan Kara ulus ise 16. yy.'da Güneydoğu Anadolu'da yerleştikleri görülmüştür. Kara ulus içinde Urfa'da en çok Baziki ve Dögerli aşiretlerinin olduğunu göstermektedir. Baziki aşiretine bağlı 66 köy ve 38 meskûn yerleşim alanı bulunurken

¹⁰⁷ Mustafa Akdağ, Türkiye'nin **İktisadi ve İctimai Tarihi**, Cem Yayınları, İstanbul 1995, C.I s.72–158.

¹⁰⁸ Tufan Gündüz, **Anadolu'da Türkmen Aşiretleri- Bozulus Türkmenleri (1540–1640)**, Bilge Yayınları, Ankara 1997, s. 29.

¹⁰⁹ Gündüz, **Türkmen**, s. 32.

¹¹⁰ Ahmet Nezih Turan, **16. Asırda Ruha Sancağı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 61; Gül, **Moğol**, s. 189.

¹¹¹ Sümer, **Oğuzlar**, s. 127; Nezih Turan, s. 62.

¹¹² Gündüz, **Türkmen**, s. 85.

Dögerler aşireti bilhassa şehirde yerleşmiştir. 26 büyük yerleşim yerinde iskân olunmuşlardır.¹¹³

Konar-göçer Türkmen taifesi içinde 1516–1518 yılı tahrirlerinde Anterli Aşireti, Baziki Aşireti, Berazi Aşireti, Dinabi Aşireti ve Dögerli Aşireti gösterilmiştir. Dögerler'in esasen 14. yy.'da bölgede isimleri geçmektedir. Kara Koyunlu – Ak Koyunlu mücadelesine katılmışlardır.¹¹⁴ Bu Aşiret konar-göçer Türkmen olmasına rağmen Osmanlı Devleti tarafından “ Cemat-i ekrad ” sayılmışlardır. Fakat aşiretteki insanların Bayram, Gündoğmuş, Budak, Yağmur, Kaya, Tanrıverdi, Durmuş, Düandar, Satılmış gibi Türkçe isimler taşıdığı görülmüştür.

Dögerler'in daha çok Mısır kökenli devletlerle ilişki kurdukları ve onlara itaat ettikleri tarihi kaynaklarda mevcuttur. Salim ed-Dögeri'nin, Sultan Berkuk-Emir Mintaş mücadelesinde rol oynadığı bilinmektedir. Ebu Bekir Tıhrani, Döger boyunda babasının ölümünden sonra başa geçen Dımaşk Hoca'nın sahip olduğu topraklar içinde Urfa, Siverek, Harran, Suruç, Rakka şehirlerini saymıştır.¹¹⁵ Ebu Bekir Tıhrani eserinde Türkmenlerin yanında Arap boylarından Benü Kilab ve Benü Şadiye'ye mensup 10 000 çadırlık grubundan Döger Emiri Dımaşk Hoca'ya tabii olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁶ Bunun yanında Arap boylarından al-Fadl aşiretinin reisinin Numayr tarafından öldürüldüğü kaydedilmiştir.¹¹⁷

Döger boyu 1405 yılından sonra Ak Koyunlu baskısı karşısında Kara Koyunlu hâkimiyetine sığınmışlardır. Gökçe Musa'ya bağlı olan boy, Kara Koyunlu ordusu ile Timur'un torunu Ebu Bekir ile olan savaşa katılmıştır. Dögerler boyu aynı zamanda Birecik ve Suruç'a da hâkim olmuşlardır.¹¹⁸

C. URFA ŞEHİRİ'NİN EKONOMİK HAYATI

Fırat ve Dicle Nehirleri'nin beslediği bereketli Mezopotamya toprakları yerleşim için uygun bir alan olmuştur. Şehrin tarım hayatına uygunluğunu içinden geçen Daişan (Karakoyun) Deresi ve Cullab nehriyle Belih suyuna kavuşması sağlamaktaydı. Bölgenin

¹¹³ Nezihi Turan, s. 64.

¹¹⁴ Faruk Sümer, **16. –18. yy. Anadolu-Suriye-el- Cezire'de Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1950, s. 26.

¹¹⁵ Sümer, **Teşekküller**, s. 27; Koprman, **Mısır Memlükleri** , s.180; Gündüz, **Türkmen** ,s. 68.

¹¹⁶ Tıhrani, s.3; Sümer, **Oğuzlar**, s. 194; Sümer, **Teşekküller**, s. 27.

¹¹⁷ Sümer, **Teşekküller**, s. 27, Koprman, **Ayni**, s. 130; Gündüz **Türkmen**, s. 68.

¹¹⁸ Sümer, **Oğuzlar**, s. 195; Gündüz, **Türkmen**, s. 31.

tarıma elverişli olduğunu gösteren ilk örnek Lagaş metinlerinde üçüncü bin yılda Bilak'ta (muhtemellen Belithe) şarap üretiminin yapıldığının yazılı olmasıdır.¹¹⁹

M.Ö. 9. yy.'da Asur egemenliğinde kalan bölgede Asur Nasirpal'in arslan ve Fırat Nehri kenarında yaban domuzu av takibi yaptığı Musul'daki Balavat kapılarında yazılı bulunmuştur.¹²⁰

III. İskender ve Seleukoslar zamanında şiddetli bir darbe yiyen bölge daha sonra yeniden ekonomik faaliyete kavuşmuştur. Abgarlar zamanında 201 yılında meydana gelen büyük sel felaketi nedeniyle çiftçiler ve köylüler için af getirilmiştir şehrin ihtiyacı olan tarım ürünleri şehre yakın olan köylerden sağlanmıştır. Şehrin uzağında kalan bölgelerde ise düzenli bir üretim bulunmamaktaydı. Seleukoslar döneminde alınan bir başka vergi türü ise krala ödenen altın çelenktir. Her yıl düzenli olarak verilen bu hediye eyaletler üzerinde önemli bir yük oluşturmuştur.¹²¹

Doğu istikametinden Atina şehri ve oradan Roma'ya ulaşan önemli bir ticari hat üzerinden kervan ticareti de yapılmıştır. Atina'ya gelen mallar arasında yiyecek maddeleri, yağ, kereste, bakır, demir, kurşun, kalay, elbiseler, halı, cam, krem, kokular, fildişi, erguvan, altın vb. bulunmuştur. Bu maddeler zerinden alınan vergi dikkat çekici özelliktedir. Pers, Roma ve Bizans İmparatorluğu devrinde bölgenin topraklarının işlenebilmesi için ordudan terhis edilen kıdemli askerlere toprağa yerleşmek şartıyla arazi tahsisi yapılmaktaydı. 443 yılında yapılan bir yasayla “ Limitanei ” arazi denen bölgelerin ikinci şahıslara devri yasaklanmıştır. Süryanilerin “ Pallaha ” dedikleri hem askerlik hem de çiftçilik yapan bu grup daha sonra “ Fallaha demalkutha, Fallaha Stratiya ve Askeri Fallaha ” sıfatlarını kazanmıştır.¹²²

Kırsal kesimde yaşayan ve çiftçilikle uğraşan nüfus içinden askere alınan erkek sayısı şehirlerden daha fazlaydı. Askeri vali olan “ Dux ” Sasani savaşları sırasında genellikle ekmek, et, şarap ve yağ'ı köylülerden alırdı. Bizans İmparatorluğu yönetimi köylülerden alınmak üzere yıllık “ İndictio-Annonae ” vergisini tahsil ederlerdi. Vergilendirme sistemiyle toprağa bağlanan köylünün kaçma şansı bırakılmamıştır.¹²³

---

¹¹⁹ Segal, s. 33.

¹²⁰ Segal, s. 33.

¹²¹ Bosch, **Roma**, s. 152; Segal, s. 54.

¹²² Bosch, **Roma**, s. 154; Karluklu, s. 60; Segal, s. 166; Hauptmann, s. 45.

¹²³ Levçenko, s. 87; Segal, s. 166.

Her yıl düzenli olarak ekilen şehir arazisi Bizans İmparatorluğu ile Sasani Devleti arasında ki savaşlar sonucunda tahrip olmuştur. 6.yy.'da çiftçiler-köylüler toplumun en alt sınıfını oluşturmaktaydılar.¹²⁴

M.S. 500 yılında şehirde büyük bir çekirge istilası olmuş ve bütün ekin'i tahrip etmiştir. Bu yılda Nisan ayından başlayarak fiyatlar artmış, buğdayın dört modii'si bir dinar'a (altın) satılır olmuştur. Halk buğdayın fiyatının yüksekliğinden darı ekerek yaşamaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Halk aynı yıl elindeki öküz, koyun ve domuzları yok pahasına büyük tüccarlara satmak zorunda kalmıştır.¹²⁵ 500–501 yıllarında üretim tamamen durma noktasına gelmiş arpanın altı modii'si bir dinara, buğdayın dört modii'si bir dinara Nohut'un bir kab'ı beş yüz Nümia, fasulye ve bakla'nın bir kab'ı dört yüz, mercimeğin bir kab'ı * ise üç yüz altmış nüm'a ** satılmıştır.¹²⁶

Şehirde 500–501 yılı sonbaharı bağ bozumu sırasında altı ölçü şarap bir dinara satılırken bir kab kuru üzümün fiyatı üç yüz numi' ya çıkmıştı bir yumurta kırk num'a satılmıştır.¹²⁷ Bizans İmparatorluğu ile Sasani Devleti arasındaki savaşlar 503 yılında daha da şiddetlenmiştir. Edessa'ya gelen Bizans Generali Apion şehrin kadınlarından 630 000 modii'lik ekmek pişirmelerini emretmiştir.¹²⁸

6. yy.'da şehrin ovasının güney ve doğusunda yer alan bağlar en büyük geçim kaynağı olmuşlardır. Kronikçiler tarafından “ Bereketli Topraklar ” olarak adlandırılan bu sahada bol miktarda hububat üretimi yapılmıştır. Taşralı ve bağımsız çiftçiye “ Akara ”, tarım işçisine ise “ Fallaha ” denmiştir. 639 yılında İyad b. Ganem tarafından ele geçirilen şehir halkı ile anlaşma yapılmıştır. Anlaşma gereğince şehirde yaşayan her erkek için bir dinar (yaklaşık 4.65 gr. ağırlığında altın) , bir ölçek un, bir miktar bal, zeytinyağı ve sirke verilecektir. Bu anlaşma bize 7.yy. içinde şehirde üretilen tarım ürünlerini açıklamaktadır. İslamiyet'in bölgeyi yönetimine almasından sonraki ekonomik faaliyetlerde özellikle 8.yy.'ın rahat geçtiği söylenebilir. 766–777 yıllarında ürün o kadar fazla olmuştur ki herkes karnını doyurabilmiştir. Buğday ve üzüm asmaları bol bol ürün vermiştir. Köylüden alınan yüksek vergiler her ne kadar ürün fazla olsa da tefecilik olayını ortaya çıkarmıştır. Köylü ödeyemediği yüksek

¹²⁴ Levçenko, s. 87–88; Segal, s. 191.

¹²⁵ Mar Yeşua, 22–23.

* Kab: Yunancada kabos'dur. 1 kab, 2.05 litredir.

** Nüm: Kelime Süryanicedir.

¹²⁶ Mar Yeşua, s. 23.

¹²⁷ Mar Yeşua, s. 24.

¹²⁸ Mar Yeşua, s. 33; Segal, s. 190.

vergileri ödeyebilmek için para karşılığında şehirdeki zenginlere mal ve mülkünü satarken zenginler bu sayede kolay bir yaşam sürmüşlerdir.¹²⁹

8. yy. içinde el-Cezire bölgesinin Emevi Devletine ödediği verginin miktarı 55 000 000 dirhem olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹³⁰ Bu rakam bölge içinde oldukça yüksek bir oranda vergi toplandığını göstermektedir.

11. yy. şehir için sıkıntılı dönemlerin başladığı bir süreç olmuştur. Bu yüzyıl içinde Türk baskısının her yıl düzenlenen akınlarla hissedildiği ve genellikle bu akınların yaz-sonbahar dönemine rastladığı düşünülürse şehirde ekonominin sıkıntılı geçtiği anlaşılacaktır. Bu dönemde yapılan Türk akınlarında esir düşen şehir valisi için halkın 20 000 dinar ödediği kayıtlarda geçmektedir. Bu da 12.yy. içinde şehirde para olarak dinarın hala kullanıldığını göstermektedir. 1032–1033 yılları şehirde kuraklık nedeniyle kıtlığın hat safhada olduğu bir yıl olarak yaşanmıştır.¹³¹ Salar-ı Horasan'ın Urfa kuşatmalarında şehrin hayvan sürülerini ovalardan toplayarak götürdüğü kaynaklara geçmektedir ki bu da Urfa köylüsünün tarımla uğraşmanın yanında bol miktarda küçükbaş hayvan beslediğini de göstermektedir.

Selçuklu Emiri Bozan tarafından düşürülen şehir Türk hâkimiyet bölgesinde kalmıştır. Haçlı kuvvetlerinin şehre gelişiyle idarenin yeniden Avrupalı Kontlar'ın eline geçtiği bilinmektedir. Cullab Nehri antik devirlerden beri Urfa ile Harran toprakları arasında bir sınır olarak görülmüştür. Cullab Nehri Haran'a 20 km. Urfa'ya ise, 11 km uzaklıktadır. Bu nehirden sağlanan su, kanallar aracılığıyla tarlalara ulaştırılarak ürün elde ediliyordu. Şehrin tarlaları bereketliydi ve bol miktarda yiyecek ve meyve elde edilebiliyordu. Bununla birlikte Harran'ın Haçlı baskısıyla tarlaları sürekli yağmalanırken Urfa toprakları güven içinde ekonomik gelişimini sağlamıştır.¹³²

1132 yılında kuraklık nedeniyle ürün fazla olmamış bu nedenle de buğday, şarap ve yağ'ın fiyatları yeniden yükselmiştir. H. 539–540 (M.S. 1143–1144) yılları arasında yine şiddetli bir kuraklık yaşanmıştır. İbnul Adim bölgeye örnek olarak Harran şehrini vermiştir. Ürün azlığı nedeni ile vergilerin büyük bir kısmının tahsil edilemediğini yazmıştır. Bölgeden geçen su kaynaklarının üç kısma ayrıldığından bahsetmektedir.¹³³

¹²⁹ Belazuri, s. 248; Işıltan, **Bölgesi**, s. 92–93; Segal, s. 191–252.

¹³⁰ Işıltan, **Bölgesi**, s. 104.

¹³¹ Urfalı Mateos, s. 58; Sevim-Yücel, C.I s.37–42; Turan, **İslam Medeniyeti**, s. 153–154; Merçil, 'Urfa' , s.464.

¹³² Segal, s. 294.

¹³³ Süryani Mihail, C.I s. 141; İbnul Adim, **Buğyat**, s. 261.

1144 yılında İmameddin Zengi tarafından Müslüman dünyasına kazandırılan Urfa şehri hakkında söyleyebileceğimizin en parlak şey şehir köylüsünden alınan verginin 40 000 bezont (altın)'u bulmasıdır ki, döneme göre oldukça yüksek bir rakamdır. Bu rakamın iyi olmasının bir göstergesi de 1104 yılında Haçlı Kontları'nın elinde olan şehrin vergi miktarının 40 000 bezont'u bulmasıdır. Bu da bölgedeki ekonomik seviyeyinin gelişmişliğini göstermektedir.¹³⁴

13.yy.'da Urfa ve çevresinde yaşayan Türkmen oymaklarının en büyük ticari gelirleri küçükbaş hayvancılıktan kazandıkları paradır. Küçükbaş hayvancılığın şehirde bu kadar gelişmesindeki en büyük rol ise, şüphesiz Türkmen oymaklarının konar- göçer hayat tarzlarıdır. Bu bölge Bağdat ve Basra istikametlerinden gelip Anadolu içlerine giden kervanlarında geçiş noktası konumundadır. 13. yy.'da Anadolu'da yaşanan siyasi ve iktisadi buhranlar yüzünden bölgeye gelen kervanlar sadece halkın temel ihtiyaçlarını karşılamak ve onlardan alış veriş yapmaktan öteye gidememiştir.¹³⁵

Siyasi istikrarın olmaması nedeni ile Urfa harap bir hale gelmiştir. Kırsal kesimlerden halkın çoğunluğu çekilmiştir. 1267 yılında bölgeyi gezen İbni Şeddad'ın aktardığına göre şehir harap halindedir. Şehirde az sayıda Türkmen halkının kaldığını nakleder. 1330 yıllarında şehre ulaşan Ebul Fida ise, şehir hala eski harabe görünümünden kurtulamamıştır. 1400 yıllarında ise şehre gelen Kalkaşendi ise, şehrin canladığını ve imar edildiğinden bahsederken Harran ve Meyyafarikin şehirlerinin tamamen tahrip edildiğinden bahsetmiştir.¹³⁶ İlhanlı tabiiyeti altında kalan Türkiye Selçuklu Devletinde tıpkı idari yapılanmada oluşan taksimat gibi mali taksimat da oluşmuştur. Diyarbekir eyaletine bağlanan bölge Vezir Cemaleddin tarafından yönetilmiştir. Cemudar Han ile Tuğaçar Noyan ise nazır sıfatını kazanarak denetleme makamına getirilmişlerdir.¹³⁷

Ak Koyunlu Devleti 15.yy.'da Urfa şehrine hâkim olduğu sırada Doğu ve Batı arasında yapılan ticaret malları arasında; itriyat, cam, bakır, keten, ipek, kisayi, sof, çuka, kepenek, üzüm, incir, erik, harir, serendoz, serguhi, tecemmul, benegi, zerbati atlası, kumaş, ham bez, şeker, kalay, zeytin ve yağı, pekmez, asel, zerdali, biber, zencefil, karanfil vb. malzemeler sayılabilir.¹³⁸

Urfa'nın ekonomik yapısı hakkında bize en son bilgiyi Evliya Çelebi verir, bölgenin ürünleri olarak buğday, arpa, mercimek, nohut, pamuk'un bolca yetiştiğini bildirmektedir.

¹³⁴ Demirkent, **Haçlı Kontluğu**, C.I s. 103.

¹³⁵ Akdağ, C. I s. 72-73.

¹³⁶ Şeşen, '**Haçlı Seferleri**', s. 41.

¹³⁷ Akdağ, C.I s.169; Honigman, '**Urfa**', s. 55.

¹³⁸ Gündüz, **Türkmen**, s. 33.

Nar'ın ve dut şarabının da yaygın olduğundan bahsetmektedir. İç kalenin arkasında yer alan Damlacık mevkiinin tamamen bahçelik olduğunu bildirmektedir.

Evliya Çelebi'nin Urfa hakkındaki en dikkat çekici haberi ise şehirde bol miktarda pamuk üretiminin yapıldığı ve üretilen pamuk ipliğinin kaput bezi olarak kullanıldığı ve kalitesiyle Musul bezinden daha üstün oluşunu bildirir. İpek böcekçiliği hakkında da bilgi veren Evliya Çelebi bölgedeki üretimden övgüyle söz etmiştir.¹³⁹ Yakın Doğudaki ipek böceği türünün ismi ise kaynaklarda “ Bounbyx ” olarak verilmektedir. Urfa'nın ipek böcekçiliği ilk çağlarda da mevcut olup “ Grek Bambyke ” olarak ün salmıştır.¹⁴⁰

1. Urfa'da ticaret ve ticaret yolları

Urfa şehri, matematiksel konum olarak 38–40⁰ enlemleri ve 36–38⁰ kuzey boylamları arasında yer almıştır. Denizden yaklaşık 500 m. yüksekliğe ulaşan, batı ve kuzey tarafını çeviren Fırat Nehri'nin muhtelif kolları ile sulanan bir bölgede toprağının verimliliği şehre önemli avantajlar sağlamıştır. Sularının bolluğu nedeniyle bilhassa doğu-batı ticaret koridorunun üzerinde bir geçit görevi ifa etmesi dikkatlerin üzerinde toplandığı bir coğrafya olmasını sağlamıştır. İlk zamanlar Osrohone daha sonra Diyar-ı Mudar en sonunda da Kuzey Suriye olarak adlandırılan bu bereketli topraklar ticaretin de gözdesi olmuştur.

Doğu-batı ticaret merkezler zinciri üzerinde bulunan Orta Fırat havzası eski devirlerden beri şark ile garp medeniyetlerinin temas noktası özelliğini korumuştur. Bu konumu nedeniyle bütün bu havzada birbirinden değerli ve önemli şehirler ihdas olunmuştur. Şehirler tarih içinde ağır tahribatlar görmüşse de kurdukları medeniyet ile birer örnek olmuşlardır.

Hititler döneminde doğu istikametine giden ticaret yollarında Urfa'nın büyük bir önemi vardır. Hititler bu yolu her zaman korumaya çalışmışlardır. Kayseri- Kültepe- Gürün- Malatya – Adıyaman- Samsat üzerinden Urfa şehrine ulaşan kervanlar burada iki ana kola ayrılmıştır. Batı istikametinde devam eden yol Kargamış üzerinden Halep şehrine ulaşırken, doğu istikametinde devam eden güzergâh ise Nusaybin şehri üzerinden Asur ve Babil şehirlerine ulaşmıştır.¹⁴¹ Ticaret yolları doğu – batı doğrultusunda şu yolları takip etmiştir:

Çin ve Hindistan'dan çıkan kervanlar kuzeydeki Ninova'dan Musul şehri yanından Dicle Nehri'ni geçerek Nusaybin'e ulaşıp Mardin-Urfa üzerinden Birecik'e vararak buradan

¹³⁹ Evliya Çelebi, C.III s. 817.

¹⁴⁰ Segal, s. 82.

¹⁴¹ Füzüzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, TTK, Ankara 1998, s.169.

da birkaç kola ayrılmıştır. Bunlardan birincisi Cyrrhos (Quris) üzerinden İskenderun'a, ikincisi Antakya, üçüncü kol ise Haleb'e ulaşmaktadır.¹⁴²

Kervan yolunun izlediği ikinci büyük yol Ekbatana üzerinden Bactria'ya ve Kuzeydoğu Hindistan'a ve diğer büyük bir yol ile de Sistan üzerinden aşağı İndus'a bağlı bulunan Ktesiphon-Medayin'den çıkarak Hatra-Sincar- Ras-al Ayn yolu ile Harran'a ulaşmaktaydı. Harran'dan iki ana istikamete ayrılan yoldan şimaldeki Suruç üzerinden Birecik'e, diğeri ise Cisi Menbic ve Menbic üzerinden Haleb'e ulaşmaktaydı.¹⁴³

Urfa ve Harran'ın ticaret yönünden gelişimini sağlayan üçüncü ana yol ise yukarıdaki iki kavşağı birbirine birleştiren yoldur. Bu ticaret yolu kendi içinde ikiye ayrılır:

Marmara istikametinde İznik yolu ile Ankara -Sivas üzerinden Malatya'ya ulaşır buradan Fırat Nehri'ni geçerek Samsat istikametinden Urfa'ya ulaşmaktaydı. İkinci istikameti ise Urfa-Antep-Maraş-Kayseri-Konya üzerinden Sard şehrine ulaşan yoldu. Urfa ve Harran'ın ticaret yollarının kıymetini artıran bir diğer istikamet ise güneyden Rakka üzerinden bir taraftan Haleb'e diğer taraftan da Palmyra (Tedmur) yolu ise Dımaşk (Şam) ve oradan Tyr yanından Akdenize çıkmasıydı. Böylece doğudan gelen malzeme batı limanlarına ulaştırılabilecektir.¹⁴⁴

Bunun yanında Anadolu içlerinden Urfa'ya doğru olan ticaret yollarında vardır ki bunlar daha çok İlkçağlarda kullanılmıştır. Bunlardan birincisi Germanicia- Catabana- Nisus-Tharse- Samosata- Edessa yollu bir diğeri ise Germanicia- Sicos Basilisses- Dolicha-Zeugma- Bemmaris- Edessa'dır.¹⁴⁵

Edessa için ticarete kullanılan bir başka yol ise Fırat Nehri'dir. Urfa'nın özellikle Halfeti (Kalat-ul Rum) bölgesinden kesilen ağaç gövdeleri (tomruk-kereste) nehir üzerinden Birecik limanından yüklenerek Bağdat ve bölgenin ağaç ihtiyacı karşılanmaktaydı. Bunların dışında Kuzey Mezopotamya topraklarında ticaretin sağlandığı bir başka güzergâh daha vardır. Diyarbakır – Siverek- Urfa yolunu takip eden kervanlar Birecik veya Zeugma üzerinden Fırat Nehri'ni geçerek Gaziantep üzerinden Akdeniz'e ulaşmışlardır.¹⁴⁶

¹⁴² W. Heyd, **Yakın Doğu Ticaret Yolları**,(çev. Enver Ziya Karal) ,TTK, Ankara 1975, s.182; Işıltan, **Bölgesi**, s.2; Albayrak, s. 5; Honigman, 'Urfa' , s.52.

¹⁴³ Işıltan, **Bölgesi**, s. 2; Bosch, **Roma**, s. 22; Albayrak, s. 5; Işıltan, 'Tarihi', s. 58.

¹⁴⁴ Işıltan, **Bölgesi**, s.2; Albayrak, s. 5; Işıltan, 'Tarihi', s. 58; Honigman, ' Orfa' , s.995.

¹⁴⁵ W. M. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası** , (çev. Mihri Pektaş) MEB Yayınları, İstanbul 1960, s. 309; Honigman, 'Urfa' , s.52; Honigman, ' Orfa' , s.995.

¹⁴⁶ Hauptmann, s.27.

Orta Fırat Havzasında bu kadar fazla ticaret yollarının oluşmasının sebebi doğudan gelen baharat, mücevher, müslinler ve ipek'tir. Çin'den kervan yolu ile gelen ipeğin Küçük Asya'daki alıcılarının çok olması ve bunun batıya ticaret yoluyla aktarılmasıdır. Tarih boyunca bölgenin sürekli el değiştirmesinin bir başka sebebi de kendisine komşu olan bu havzanın ekonomik faaliyetlerinin çokluğu ve devletlere getirisi olan vergidir.

Edessa' da kullanılan para birimi denarii'dir. Roma döneminde sikkeyi kullanan Edessa daha sonra kendi kimliğini ortaya koyması bakımından denarii'yi kullanmıştır. Fakat ilginçtir kullanılan sikkelerin alt kısımlarındaki yazılar Grek'çe olarak yazılmıştır. Şehirde ilk zamanlar ticaretle uğraşan kesim olarak Yahudiler gözükmektedir.¹⁴⁷

5. ve 6. yy.'da Edessa şehrinde yeni para birimi olarak Diocletionus'un getirdiği 9. 49 gr ağırlığında, az oranda gümüş karışımı tunç para kullanılmıştır. Bu paraya ise Folles denmiştir. Daha sonraları Edessa da 3 Nummi, 1 gümüş Paund değerine denk gelmiştir. Romalılar doğudan kendilerine gelen ticari malzemenin Edessa topraklarında zenginliğin katlanmasını sağladığını fark edince ithalat ve ihracata 2/12 oranında gümrük vergisi konmuştur.¹⁴⁸ Romalılar Edessa ve Nisibis'in kıymetini o kadar biliyordu ki bu iki şehir doğuda ticaretin kalbi durumundaydı.

Doğu-batı arasındaki ticarete en büyük alıcısı olan kıymetli mal ipekti. İpeğin Roma İmparatorluğun'da yüksek bir fiyat ettiği bilinmekteydi. Ama Romalılar'ın bazıları ipek'i benimsemiyordu. Bizans İmparatoru Julian ipek kullanımını uygun görmese de ithalatını engellememiştir.¹⁴⁹

İslam Devleti'nin bölgeyi fethetme sürecinden Urfa şehri de etkilenmiştir. Orta Fırat havzasının ele geçirilmesiyle ödenen vergiler İslam Devleti'nin hazinesine girmiştir. Bölgeye yerleştirilen bedevi Araplar doğu-batı ticareti için en büyük sorun olmuşlardır. Abbasiler zamanında Urfa'da para, ticaret ve ordu'dan kazanılıyordu. Erzurum'un 766-777 yıllarında Abbasiler tarafından muhasara altına alındığı vakitlerde ordunun konakladığı Urfa'da harcadığı para halk için büyük bir gelir getirmiştir. Askerler zuzeleri savurganca harcamışlardı. Bu devirde ticaret daha gözde olmuş ve tüccarlara daha fazla para kazandırmıştır.

Türkler'in bölgeye girişinden sonra 1087 yılında Emir Bozan Urfa şehrini ele geçirmiştir. Türkler'in bölgede göçebe olarak yaşadıkları bilinmektedir. Kervan ticaretindeki

---

¹⁴⁷ Segal, s. 77

¹⁴⁸ Segal, s.186.

¹⁴⁹ Segal, s. 186.

en büyük sorun ise yağmalama olaylarıdır. 12.yy. başında Haçlı Seferleri doğu ile batı arasındaki ticari münasebetlere yeni bir yön vermiştir. Antakya ve Kuzey Suriye çevresini ele geçiren Haçlı kuvvetleri, Batılı tüccarların kendileri ile doğrudan ticaret yapmalarını sağlamıştır. Bu sayede Bizans Devleti doğudan gelen ticari kervanların etkisinden çıkarken Haçlılar bu ekonomik getiriyi kullanmışlardır. Avrupalı Devletler'in Yakın Doğu'da kurulan bu krallıkların mevcudiyeti sayesinde ucuz hammadde sağladığı aşikârdır. Bu durum Haçlı Seferleri'nin en önemli getirisi konumuna yükselmiştir.¹⁵⁰

12.yy.'da şehrin vergisinin 40 000 bezantı bulması savaşları-iç çekişmeleri daha da artırmıştır. Haçlılar Urfa ve Harran bölgesini kuşattıklarında kendi içlerinde dahi ekonomik getirisi nedeniyle anlaşamamışlardır.

1144 yılında İmameddin Zengi tarafından Türk –İslam dünyasına yeniden kavuşturulan şehir savaşlar sonucunda harabeye dönerken kervan ticareti de bu durumdan etkilenmiştir. Selahaddin Eyyubi tarafından ele geçirilen bölgede ise zamanla ticari yollar Mısır üzerine kaysa da tarihi İpek yolu aracılığı ile kervanlar yük getirmişlerdir. Bu ikinci derecedeki yolu, İpek yolunun bir kısmını teşkil eden ve Horasan'dan gelen diğer kolu Basra Körfezi ve Şattül-Arab'dan gelerek Bağdat'ta birleşen transit yoldur. Bu yol Musul'a çıkmıştır. Rakka- Sincar – Nusaybin istikametinde kollara ayrılmıştır. Düneyser ve Harran şehirleri bu yolun Halep kolu üzerindedir. İbni Cübeyr Halep, Musul, Harran ve Şam'daki ticaret merkezlerinden övgü ile bahseder. Bu şehirlerdeki ticaret merkezlerinin üzerlerinin kapalı olduğunu belirtir.¹⁵¹

Selahaddin Eyyubi'nin Mısır'da geliştirdiği ticari faaliyetler sayesinde Doğu istikametinden Şam ve Halep yolu ile Mısır'a bağlanan kervanlar önemli oranda yük getirmişlerdir. Bu kıymetli malların en çok taliplileri arasında Venedikliler, Cenevizliler, Pizalılar, Amalfillier ve Bizans İmparatorluğu yer almıştır.¹⁵² Türkiye Selçuklu Devleti'nin güçlü bir devlet teşkilatıyla ortaya çıkışından sonra Urfa kervan ticaretindeki önemini kaybetmeye başlamıştır. Bunun en büyük sebebi ise asayiş sorunudur. Irak ve Suriye'den gelen ticaret kervanları Gaziantep ve Diyarbakır'dan geçmektedir. Ana arterler Gaziantep-Besni-Elbistan –Kayseri- Konya üzerinden İstanbul'a ulaşırken, ikinci Gaziantep yolu da Adıyaman –Malatya –Sivas istikametinden Kayseri'ye ulaşmıştır.¹⁵³

¹⁵⁰ Akdağ, C. I s. 344–345.

¹⁵¹ İbni Cübeyr, s. 175 vd; Şeşen, **Eyyubi**, s. 291–295.

¹⁵² Şeşen, **Eyyubi**, s. 293.

¹⁵³ Bozkurt Ersoy, 'Osmanlı Öncesi Anadolu Kervan Yolları ve Üzerlerindeki Kervan Sarayları', İş Bankası **Kültür ve Sanat Dergisi**, S. 25, Ankara 1995, s. 24–25–26.

Irak ve Suriye üzerinden geçen ikinci büyük yol Diyarbakır'a kaymış bu ana yol kendi içinde üç ayrı güzergâh üzerinden çalışmıştır.¹⁵⁴

- a. Diyarbakır –Malatya –Sivas
- b. Diyarbakır –Ergani –Harput –Malatya –Sivas
- c. Diyarbakır –Ergani –Harput – Divriği –Sivas'tır.

Mısır Memlüklü Devleti zamanında Urfa'nın Mısır ile ticari bağlantısı kaynaklarda pekte fazla bulunamamaktadır. Kaynaklarda Birecik ve Kalat-ı Rum'a (Halfeti) yollanan kervanlardan menzillerden ve ulaklar bahis olduğu halde Urfa'ya yollandığına dair herhangi bir kayıt bulunamamıştır.¹⁵⁵

Ticaretin Moğol ordularının Anadolu'ya girmesinden sonra tamamen durduğu bilinmektedir. Siyasi istikrarsızlık nedeni ile yukarıda sayılan ve Kuzey Suriye'nin ekonomik olarak ayakta kalmasını sağlayan iktisadi vaziyet çökmüştür. Ticari yolların büyük bir kısmı ise bu günkü Süveyş Kanalı'nın olduğu Mısır güzergâhına kaymıştır.¹⁵⁶ Ticaretin yeniden canlanması ancak siyasi istikrarın sağlanmasından sonra 15. yy.'da gerçekleşmiştir. Ak Koyunlu İmparatorluğu zamanında Urfa'ya hâkim olan Döğerler'in ticaret kervanlarını yağmaladıkları bilinmektedir.

Basra–Bağdat-Musul-Mardin-Urfa–Halep–Şam–Trablus-Kudüs-Kahire–İskenderiye ticaret hattı 1490'lı yıllarda açık tutulmuştur. Bunun yanında Azerbaycan- Ermenistan üzerinden Van'a gelen ana ticaret yolunun da Bitlis-Siirt–Hasankeyf üzerinden ikiye ayrılıp Mardin-Urfa ve Diyarbakır-Urfa yolundan Birecik-Halep bağlantısıyla Akdeniz'e ulaştığı bilinmektedir.¹⁵⁷

15.yy.'da Anadolu'da bulunan İtalyan asıllı elçi Barbaro Seyahatnamesinde Tebriz şehrinde dönüş istikametinde Erzincan'dan Halep şehrine kervan ticaretinin yapıldığından bahsetmektedir. Yolu üzerindeki şehir isimlerinden bahsedilirken Urfa şehrine rastlanmaz. Sırası ile Erzincan-Çemişgezek-Arapgir-Malatya-Halep şehirlerinin isimleri verilmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Ersoy, s. 26.

¹⁵⁵ Gaudefroy Demmobyne, **Memlüklüler Devrinde Suriye- Arap Muelliflerine Göre-**,(Basılmamış Nüsha) TTK Kütüphanesi, Ankara, s. 15.

¹⁵⁶ Akdağ, C.I s.355–356.

¹⁵⁷ Bk. Haritalar.

¹⁵⁸ Barbaro, s.114–115.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA KADAR URFA'DA KÜLTÜREL HAYAT

A- URFA'DAKİ EĞİTİM VE KÜLTÜR MERKEZLERİ

1. Harran Okulu

III. İskender'in Makedonya'dan çıkarak doğuya ilerlemesiyle ortaya çıkan büyük İmparatorluğu kendisinin ölümüyle dağılmıştır. Helenizm kültürü batı ile doğunun sentezinden oluşmuş bir yapıdır. Büyük İskender kendi ismini verdiği Alexendria (Antakya)'da büyük bir felsefe ve bilim okulu kurmuştur. Amacı Yunan felsefesi ve bilimini özgür ortamda yorumlatmaktır. Süryaniler'in bu okullarda görevli oldukları bilinmektedir. Okulda M.S. 2. yy. sonlarında Süryanice yazısı Urfa'da oluşturulurken mükemmel şekilde Grekçe (Yunanca)' yi bilen âlimler yetiştirmiştir. M.S. 2. yy.'dan M.S. 8. yy.'a kadar bu okuldaki bilginler Yunan felsefe ve bilim adamlarının metinlerini Süryanice'ye çevirmişlerdir.¹

451 yılında yapılan Kadıköy Konsülünden sonra Antakya şehrinde Bizans İmparatorluğu tarafından baskı gören ve Urfa'daki okullarından ayrılmak zorunda kalan Süryani bilginler Harran'a gelmişlerdir. Harran'da özellikle Emevi ve Abbasi Halifeliği'nin himayesinde sistemli bir yapı oluşturulmuştur.

Harran Okulu Emevi Halifesi Ömer b. Abdülaziz zamanında tam bir okul hüviyetini kazanmıştır. Kendisi ayrıca Harran'da Tıp Okulu açtırmıştır. Bu okullarda aynı zamanda felsefe, edebiyat alanlarında ilerlemeler sağlanmıştır. Özellikle 7. ve 8. yüzyılların ilk yarısında çeviri eserlere daha fazla önem verilmiştir. Antik Grek bilginlerinin eserleri Arapça çevirileri yapılmıştır. Genellikle Suriyelilerce (Süryani) yeni medreseler ve kütüphaneler kurulmuştur.

Harran, Grekçe ve Süryanice'den Arapça' ya yapılan çevirilerin odak noktası haline dönüştürülmüştür. Harran'da Sabit b. Kurra, Sinan b. Sabit, İbrahim b. Sinan, İshak b. Hilal, Ebu Cafer el-Hazin ve İbn Vahşşiye gibi değerli çeviriler ve çalışmalar yapan Pagan

---

¹ Hitti, **History**, s.548-549; Ahmet Kamil Cihan, 'İslam Felsefesinin Oluşumunda Urfa Okulu ve Süryaniler' Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri Harranlı Bilim Adamları, **Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü** Yayınları No.18, Kayseri 1995,s. 96.

kültürüne inanan bilginler yetişmiştir. Bunlardan bir kısmı daha sonraları Müslümanlığı seçerken Sabit b. Kurra gibiler kendi dinlerinde kalmayı yeğlemişlerdir. Harran Okulu yetiştirdiği bilginler bakımından sadece Pagan inançlı düşünürleri içinde barındırmamıştır. El-Battani, Ebu Kated, İbn Hemadan ve çeşitli alanlarda 500'den fazla eser yazdığı bilinen İslam âlimi Takiyüddin Ahmed b. Teymiye bu okulda yetişmiş ve ders vermişlerdir. ²

Harran Okulun'da yapılan çeviriler sonucunda Meşşailik ve Yeni Eflatunculuk* gibi felsefi ekoller İslam felsefe geleneğinin oluşumunda büyük rol oynamıştır.

Bilimsel çalışmalar 744–750 yılları arasında Emevi halifesi II. Mervan'ın Devlet'in başkentini Harran'a kaydırmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır ³

Harrandaki bilimsel çalışmalar beş ana başlık altında toplanmıştır. Bunlar Din, Astronomi, Tıp, Matematik ve Felsefe'dir. ⁴

Müslümanlarla Süryaniler arasındaki uyumun 9. yy.'da gelişmesiyle Felsefe alanında yeni atılımlar yapılmıştır. Abbasi Halifesi el-Memun(815–833) zamanında resmi bir kimlik kazanmıştır. Bu iş için kurulan Darul-Hikme'de pek çok Yunanca ve Süryanice eser, Süryaniler'in aracılığıyla Arapça'ya çevrilmiştir. Bu işin başında bulunanlar ise Huneyn b. İshak (Ö. 873), İshak. b. Huneyn (Ö. 911),Theodoras, Abdullah b. Naime el-Humsi (Ö. 830), İbn Behriz, Sabit b. Kurra, Ebu Yahya el- Mervezi, İbrahim el Kuveyri vb. dir.⁵

İslamiyet'in okula yansması ile dini ilimler gelişmiştir. Fıkıh, Hadis, Kelam, Tefsir, Felsefe, Tarih ve Edebiyat gibi ilimlerle de tanınmaya başlamıştır.⁶ Matematikte ise antik Anadolu-Grek düşünce tarzından doğmuş eserlere dayanılmıştır. Özellikle Matematik dalında İslami bilim adamlarının yeni buluşları daha sonraki çalışmalara ışık tutacak nitelikte olmuştur. Tıp alanında ise Harranlı bilginlerin Hipokrat ve Galenos'un kitaplarını tercüme ettikleri ve bunların üzerinde incelemeler yaptıkları bilinmektedir.⁷

2.Cami-i Kebir Medresesi

Vakıf tahrirlerinde Cami-i Kebir ve Kızıl mescit adlarıyla birlikte zikredilmiş olan Ulu Camii içinden oluşturulan yapılarıdır. Camii'nin ilk İslam dönemi eseri olduğu

² Gündüz, **Paganizm**, s.43–44; Algül, **İslam**, C. III s. 156.

* Yeni Eflatunculuk: 3.yy.'da yaşayan Plotinus'un fikirlerine dayalı olan bir akımdır.

³ Gündüz, **Paganizm**, s.45.

⁴ Hitti, **History**, s. 549; Karluklu, s. 65–66.

⁵ Gündüz, **Paganizm**, s. 44; Cihan, s. 98–99; Sarıkavak, s. 98.

⁶ Necati Avcı, 'Haramın Yetiştirdiği Kadın ve Erkek Âlimler' Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri Harranlı Bilim Adamları, **Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü** Yayınları No. 18, Kayseri 1995, s. 100.

⁷ Segal, s. 272.

bilinmektedir. Camii'nin ana yapısı ise 12. yy. Zengi mimarisinin izlerini taşımaktadır. Medrese caminin hemen yanındadır cami bu haliyle küçük bir külliye andırmaktadır. Eyyubi Medresesi'nin H. 587 (M.S. 1191) tarihli kitabesinde eserin Eyyubi Hükümdarı Selahaddin Yusuf devrinde hanedanın üyelerinden olan Nasire'd-din Muhammed b. Ömer adına yaptırıldığı yazmaktadır. Bu şahsın Hama şehrinde hüküm sürdüğü bilinmektedir.⁸

1540 yılında Temürboğa adıyla anılan medresede görev yapan en kıdemli müderris Mevlana İbrahim olarak gözükmektedir.

3. Ayn-ı Halilür-Rahman ve Mevlüd-ü Halilür-Rahman

Urfa şehri'nin İslamiyet'e girişiyle kazandığı en büyük üç büyük zaviyeden iki tanesidir. Her ikisi de Balıklı Göl'ün yanında bulunmaktadır. İnşaa kitabeleri yoktur. Yapının tarzı klasik Selçuklu ve Osmanlı zaviye tipini andırır. Zaviyede; mescit, mutfak, tevhidhane, türbe, mezarlık, kütüphane, hamam, kiler, bölümleri mevcuttur.

Bir kısmı ayakta olan Ayn-ı Halilür-rahman Camii minaresindeki kitabe 1211–1212 tarihi kayıtlı olup eserin Eyyubi meliki Melikü'l- Eşref Musa adına yaptırıldığını göstermektedir

Zaviyeler hakkında ekleyeceğimiz bir başka bilgi de bu zaviyeleri Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan kendi vakıfları içine koymuştur. Zaviyelerin giderleri Hasan Padişah vakfından gelen para ile karşılanmıştır. Mevlüd-i Halil'inde tıpkı biricisi gibi inşa tarihi belli değildir. Hasan Padişah vakfından yararlandığı tarihi kaynaklarda geçmektedir.

4. Mencik Zaviyesi

Urfa'nın üçüncü büyük zaviyesi Mencik zaviyesidir. Memlûklü Devleti'nin Şam Meliki Emir Mencik tarafından yaptırılmıştır. Zaviye'nin vakfiyesi H. 775 (M.S.19 Şubat 1374) tarihini taşıdığına göre binanın yapımı bu tarihten öncedir.⁹ Zaviye'nin Vefai tarikatına bağlı olduğu kayıtlarda geçmektedir. Vakfın bütün geliri Vefai Şeyhi Seyyid Celaleddin'e ve onun nesline devredildiğine göre zaviyenin Vefailere ait olduğu kanıtlanır.¹⁰ Zaviye mescit, medrese ve imareti bulunan bir külliye şeklindedir. Zaviye'nin başlıca gelirini ise Mencik Hamamı oluşturmuştur.

Vefai tarikatına bağlı olan Mencik Zaviyesi'nin vakfiyesinde şart olarak Ayn-ı Halil ve Mevlüd-ü Halil Zaviyelerine, Temürboğa Medresesine ve ulemalarına hisse bağlanmıştır.

⁸ Nezihi Turan, s. 193; C.H.Becker, 'Eyyubiler' , **İslam Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul, C. IV s. 426- 427.

⁹ Nezihi Turan, s. 197.

¹⁰ Nezihi Turah, s. 197.

5. Şeyh Mes'ud Dede-i Horasan-i Zaviyesi

Şehirdeki Ortaçağa ait olan son zaviye Şeyh Mes'ud Dede zaviyesidir. Adından da anlaşılacağı üzere Horasan'dan ve tahminen de Moğol istilasından sonra Anadolu'ya gelen şeyhlerden birisidir. Zaviye'nin gelirlerinin bir kısmını Mencik Zaviyesinden gelen hisse oluşturmaktadır. Şeyh Mes'ud Dede zaviyesi içinde bugün sadece türbe ayakta kalmıştır. Türbe ziyaretgâh olarak kullanılmaktadır. Tekke içinde beş adet mezar bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi kendisinin, diğeri kız kardeşinin, üç tanesi ise müritlerine ait olduğu tahmin edilmektedir. Zaviye içinde mescit, çilehane ve misafirler için odalar bulunmaktadır.¹¹

B.URFA'DA YETİŞEN BİLGİNLER

Urfa bölgesi yetiştirdiği ünlü bilginleri ile meşhurdur. M.S. 8. yy'dan 15. yy.'a kadar Süryani-Hıristiyan-Müslüman bilginleri bölgenin kültür yaşamına katkıda bulunmuşlardır. Aşağıda isim ve biyografilerini çıkaracağımız bilginlerden bir kısmı hakkında az ve kısıtlı bilgiye ulaşılrken bazılarında bol kaynaklar dikkatimizi çekmiştir. Bilginlerimizin sıralamasını oluştururken din veya meslek ayrımı yapmaktan kaçınılmış kronolojik sıralamalarına göre verilmeye çalışılmıştır.

1. Georges (D. ?- Ö. 724)

Araplar'ın piskopos'u olarak tanınan Georges, Urfa'daki Süryanice çevirilerin başında bulunan kişilerden birisidir. Organaon'u tüm şerhleri ile beraber Süryaniceye çevirmiştir. Bu çeviriler İslam Dünyasındaki ilk felsefi kaynaklı çeviriler olması bakımından önemlidir. Georges 724 yılında Urfa'da ölmüştür.¹²

2. Ebu Zakariyye Yuhanna İbn. Musaviv (D. ? -Ö. 857)

Yunan kültürü, Harran ve Edessa okulunda gelişmesinden sonra Avrupa'ya dönerek yeniden canlanmıştır. Rönesans hareketleri'nin başlamsında Urfa'nın yeri çok büyüktür. Yunan bilimini İslam dünyasına tanıştıran bir Arap bilgini de Ebu Zakariyya'dır. Arap istilasından sonra yetişen ilk büyük tıp bilginidir. Büyük eseri Beyt al -Hikme Yunanca eserlerin bir çevirisidir. Abbasi Halifelerinin Bağdat'taki sarayında hekimlikte yapmış olan

¹¹ Nezihi Turan, s. 198; Karataş, *Cumhuriyet*, s. 154; Kürkçüoğlu, 'Şanlıurfa Mimari', s. 61. .

¹² Kurtoğlu, s. 229.

Ebu Zakariyya 857'de ölmüştür. “ Mezuve ” adıyla Avrupa'da ün yapan İbn. Musavîh'in eserleri Avrupa tıp mekteplerinde ana kaynak olarak okutulmuştur.¹³

3. Theodore Ebu Kurra (D. 750 -Ö. 820)

Urfa doğumlu Ebu Kura Jarussalem (Kudüs)'de bir müddet kaldıktan sonra Harran'ın Melkit Piskoposluğuna getirilmiştir. Ebu Kurra'nın polemik taşıyan yazıları Müslüman, Yahudi ve dinsizleri hedef tutmaktaydı. Ebu Kurra Arap dilinde yazdığı kadar Grek dilinde de eserler yazmıştır. 870 yılında ölen Ebu Kura, Edessalı Job ile çağdaştır.¹⁴

4. Edessalı Job (D. 760 - Ö. ?)

Halk tarafından kendisine “ Benli Job ” adı verilmiştir. Job, Galen'in çalışmalarını Grekçe'den Süryanice'ye çevirmiştir. Job 817 yılında Metafizik, Teoloji, Psikoloji, Biyoloji, Tıp, Kimya, Fizik, Müzik, Matematik ve Astronomi konularını içine alan “ Hazine Kitapı ” adlı eserini yazmıştır. Kitapta Aristo ve Hipokrat'tan ve adından bahsetmediği bir Persli bilginin bilgilerinden alıntılar yapmıştır.¹⁵

5. Edessalı Toma oğlu Teophila (D. ? - Ö. 802?)

İslami dönemde yetişen ve Abul Faraç'ta kendisi'nin ününden bahsedilen kişidir. 802 yılından sonra Halife Mehdi'nin hizmetinde olmuş ve münecimlik ile ilgilenmiştir. Kendisi Maomai meshebendendir. Grek metinlerini Süryanice'ye çevirmiş Astronomi ve Astroloji dallarında çalışmıştır. Homeros'un İlyada ve Odessa adlı eserini çevirmiştir. Dindar halk ile alay ettiğini Abul Faraç kaydetmiştir.¹⁶

6. El-Battani (D.858 - Ö. 929)

Esas adı Abu Abdullah Muhammed b. Cabir b. Sinan Al- Battani Al-Harrani'dir. Bu değerli âlimin nesebi hakkında Kadı Sa'id Andulusi “ Ahbar al -Hukama ” adlı eserinde şöyle demektedir: “ Abu Cafer Muhammed b. Sinan b. Cabir al -Harrani ” dir. Daha önceleri sabii dininden olsa da daha sonra İslamiyet'i seçmiştir. Ömrünün çoğunu Rakka'da geçirmiştir. 42 yıl rasathanesinde çalışmıştır. 929 yılında öldüğünde sayısız eserinin sadece 4 tanesi elimizde kalmıştır. Bunlar,

- a. Kitabü Ma'rifetil-Metali-il – Büruv-ci Fima Beyne Er Ba'a'l-Felek
- b. Risale fi Tahkiki Akdari'l-itisalat

¹³ Rastgeldi, s. 23.

¹⁴ Segal, s.274.

¹⁵ Segal, s. 274.

¹⁶ Abul Faraç, C.I s.203–204; Honigman , ‘Urfa’, 53; Kurtoglu, s.229.

- c. Şerhül-Makalati'l- Erba'a li-Batlamyus
- d. Ez-ziç'dir.

Ez-ziç adlı eseri 1143 yılında itibaren Robertus Reteinnessis tarafından 3 defa Latince'ye çevrilmiştir.¹⁷

7. Sabit b. Kurra (D. 821/ 836? -Ö. 901)

Halife Harun Reşit zamanında Harran Üniversitesi'nin temelleri atılırken 9.–10.–11. yy.'lar Matematik, Fizik, Kimya, Tıp, Tabii ilimlerde zirve yaşanmıştır. Sabit b. Kurra dönemin ünlü bilginleri arasında yer almıştır. İleri derecede Süryanice, Grekçe ve Arapça'ya hakim olmuştur.¹⁸

Süryanice kaynaklarda isminin Ebül Hasan Tabith olduğu kaydedilmiştir. Dedesi'nin isminin Mervan, Mervan'ın babasının ismi ise Kiura olarak geçmektedir. Kendisi esas itibari ile Harran civarında yaşamış ve sarraflık ile meşgul olmuştur. Sabit b. Kurra, Geometri ve Tıp ilminde usta olan önemli bir kişidir. M.Ö.3000 yılında Eucklides'in yazdığı “ Elementer Geometri ” isimli eserine açıklama yazmıştır. Avrupa'da “ Türk Öklidi ” olarak kabul edilmiştir. Sinüs teoremlerini çözmüştür. Arapça'nın yanında Yunanca, Süryanice' yi tercüme ve okuma derecesinde bilmektedir. Arapça olarak 150; Süryanice olarak 16 eser bırakmıştır.¹⁹

Bağdat'ta bulunan Abbasi halifesi el-Muktedir'e Reis-ül –Etubba olarak tayin edilmiş ve kendisi 800 hekimin başkanlığını yapmıştır. Bilinen 33 eserinden en ünlüleri ise şunlardır.

- a. Esnatül –emraz
- b. Kitabün fi'l- Beyazi'lleri Yezharu fi'l- Beden
- c. Kitabün fi'n-Nabz
- d. Kitabün fi'l Tedbiri's Sıhha
- e. Kitabün Fi'l-Et'ime
- f. Kitabün fi'l- etlal
- g. Kitabün fi Sıfati Kevni'l-Cenin
- h. Kitabün zahire fi ilmüt tıp

¹⁷ İsmail Hakkı Mercan, 'El-Bettani, Hayatı ve Eserleri' Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri ve Harranlı Bilim Adamları, **Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü** Yayınları No.18, Kayseri 1995,s. 93; Şeşen, ' **Harran** ', s. 162.

¹⁸ Sarıkavak, s. 96.

¹⁹ Abul Faraç, C.I s.244; Gündüz, **Paganizm**, s. 43; Kurtoğlu, s.227; Şeşen ' **Harran** ', s. 161; Sarıkavak, s. 96.

1. Kitabün fi Ecnesi ma Tuzenü ²⁰

8. Es-Sanevberi – Mahrut (D. ?- Ö. ?)

10. yy.'da yaşamış olan şair'in asıl adı Antakyalı Muhammed b. Ahmed Ebubekir'dir. Seyfüddeve'nin muhasebeciliğini yapmıştır. “ Mahrut ” lakabı ise babasının kereste tüccarı olmasından kaynaklanmaktadır. Hayatı hakkında kaynaklarda pek fazla malumat yoktur. Şiirlerinde özellikle Halep ve Rakka hakkında bahsetmiştir. Çiçeklere meraklı olan şair Urfa hakkında da şiirler yazmıştır. 200 sayfalık divanı olup bu güne kadar yayınlanmamıştır. Es-Sanevberi yaşadığı dönemde Arap edebiyatı'nın kuvvetli temsilcilerinden sayılmıştır. 50 yaşında iken vefat etmiştir. Şiirlerinden bir dördlük aşağıya nakledilmiştir.

‘ *Halep Bahçeleri*

Havuzları temiz hava gibidir

Yalnız içinde kuşlar yerine balıklar uçar

Çiçekler ise yıldızlar misali

Burada tek tek şurada küme küme’ ²¹

9. Sinan b. Sabit (D.? - Ö. 943)

Babası Sabit b. Kurra ve birçok âlimden ders almıştır. Yunanca ve Süryanice'yi ileri derecede bilmektedir. Devrinde “ Reisü'l-Etibba ve'l-Felasafiy ” ünvanını taşımıştır. Tıp, Astronomi, Geometri, Edebiyat alanlarında ileri derecede çeviriler yapmıştır. 943 yılında Bağdat'ta ölmüştür. ²²

10. El Harrani Ebu İshak İbrahim b. Sinan b. Sabit b Kurra b. Mervan (D.907 ?-Ö. 973)

Harranlı sabilerden olup Sabit b. Kurra'nın torunlarından. Tıp ve tarih alanında gösterdiği üstünlükle bilinip Bağdat'a yerleşmiş ve orada 973 yılında vefat etmiştir. 907- 1055 yılları arasını kapsayan tarih kitabı olan Kurra, Abbasi Devlet teşkilatı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. ²³ Tanınan en ünlü 6 eserinin ismi aşağıya çıkarılmıştır:

a. Zubdetül –Hikem Miral Hikmeti

²⁰ Ahmet Hulusi Koker, ‘Sabit b. Kurra'nın Hayatı ve Eserleri’ Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri ve Harranlı Bilim Adamları, **Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü** Yayınları No. 18 Kayseri 1995, s. 37–38–39.

²¹ Kurtoğlu, s. 233.

²² Abul Faraç, C.I s.252; Kurtoğlu, s. 227; Sarıkavak, s. 97.

²³ Kurtoğlu, s.227.

- b. Abrazu kitab –el –Macseti
- c. Tefsirül-makalet ül Ula-Min el-Mahrutat
- d. Kitab-el –Alat El-Zilal
- e. Kitaber-Rühame
- f. El Nubhet-ül Hükmiye ²⁴

11. Ebu İshak (D. 925 -Ö. 994)

Urfa'nın yetiştirdiği bilginlerden olup asıl adı İbrahim b. Hilal es-Sabi el –Harrani'dir. Bazı kaynaklarda Ebul Hasan olarak da geçmektedir. İlk eğitimini aldıktan sonra Bağdat'a gitmiştir. Arap dili ve edebiyatı hakkında çok iyi yetişmiştir. Edebiyat, Yazı, Belagat, Şiir yanında Matematik ve Mühendislik alanında da çalışmıştır. Irak'da hüküm süren Büveyhi oğulları'nın sarayında kalmıştır. Halife'nin daveti üzerine Hilafet Sarayı Rasathanesinde çalışmıştır. Sabii olsa da Müslümanlarla iyi geçinmiş onların kural ve hükümlerine saygı göstermiştir. Günümüze sadece “ Resail Divanı ” adlı eseri kalmıştır. Sultan ve Veziri'nin mektuplarını kendisi yazdığından dolayı ileri derecede edebi kuvvete sahip olmuştur. Ebu İshak 6. yy.'da Bağdat'da gelişen zengin bilim ortamında kalmıştır. Kendisinin beyitlerinden birkaç bölüm aşağıya yazılmıştır,

'Sevgilinin boyanmış kaşı

Annep gibi kırmızı dudağı

Vurulan boyunların kanlarından içiyor

Sanki himaye edilip korunuyor

Göğüs kafesleri saray hapisanesi

Kürevî şekillerden kubbeler gibi

Aklın ilk meyvesi

Edebiyattan bir hatıra' ²⁵

Eserleri şu başlıklarda toplanır.

- a. Geometri
- b. Şiir divanı

²⁴ Anonim, 'Urfalı Âlimler', **Harran Dergisi**, Şanlıurfa 1979, S.2 s.2.

²⁵ Kurtoğlu, s.227–228.

c Resail divanı

d. et-Taci Fi Ahbar ed-Devle ed –Deylemiyye

e. İhtiyar şiir el –mühellebi ²⁶

12. Ebü'l Fazl bi Ebi'l Hucr Takiyuddin Hamid (D. 1119- Ö. 1175)

1119 yılında Haran'da doğmuştur. Müderris ve hatip olarak bilinen şair Harran Şeyhi olarak da bilinir. Eğitim için Bağdat'a gitmiştir. Aldığı dersler sonucunda yeniden Harran'a dönerek müderrislik ve hatiplik yapmıştır. Nureddin Mahmud b. Zengi'nin himayesini görmüştür. Harran'da kendisi için Zengi tarafından Nuriye Medrese'si inşaa ettirilmiştir.1175 tarihinde ölen Takiyuddin'in " Hutbeler Divan'ı " adlı eseri mevcuttur.²⁷

13. Urfalı Mateos (D.?- Ö.1136?)

Aslen Urfalı bir rahip olup 11. yy.'ın sonu ile 12.yy.'ın ilk yarısında Urfa şehrinde yaşamıştır. Kendisinin ne doğum ne de ölüm tarihini bilmekteyiz. Hayatı, ilmi hüviyetini tespit etmek zordur. Kendisinden Süryani ve Ermeni yazarlarınca bahsedilmemektedir. Kendisinden sonra eserini tamamlayan Grigos'un dahi kendisinden bahsetmemesi ilginç bir ayrıntıdır. Kendi yorumu olduğu Vakayinamesi'nin birkaç yerinde Urfa'da doğduğunu manastır başrahipliğinde bulunduğunu ve eserini orada yazdığını ifade etmiştir. Eseri olan Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)'ne bakılacak olursa 1136 yılındaki Emir Muhammed Gazi'nin Keysun kuşatmasından sonraki olaylardan haber vermeyip yerine Papaz Grigor'un eseri tamamladığı görülür. Buradan hareketle Mateos'un yaşlılığı sırasında Keysum'da olduğu ve burada öldüğü tahmin edilebilir. Eseri Orta Çağ dünyasında sosyal hayatını ilgilendirilen kıymetli bilgiler verir. Özellikle siyasi olaylarda yaşadığı dönemi taraf tutmadan yansıtmaya çalıştığı görülür.²⁸

Mateos'un eseri incelendiği zaman kendisinin Urfa gibi tarihi bir şehirde yaşamasına rağmen Ermenice ve Süryanice'ye hâkim olmadığı görülür. Yazar Bizans tarihine ait olaylarda tam anlamı ile bilmemekte ve karıştırmaktadır. Siyasi olayları anlatırken Arap ve Hıristiyan kaynaklarda olmayan çok küçük ayrıntıları yazması eserin kıymetini artırmaktadır.²⁹

²⁶ Avcı, s. 129.

²⁷ Kurtoğlu, s.229.

²⁸ Urfalı Mateos, s. XXI, XXII, XXII; Hrand Andreasyan, ' Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakaları' , İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, **Tarih Dergisi**, İstanbul 1949, C.I S. I s.102.

²⁹ Andreasyan, ' **Ermeni** ' , s.102–103.

14. Ebü'l Fazl Yusuf b. Fazlullah el-Sekkani (D. ?- Ö.1244?)

Edip ve zahid olan şair 1204 yılından sonra Ali el- Ruhavi'den hadis dersleri okumuştur. Zühd konusunda iyi bir eser ve şiirler yazmıştır. İbn Hamdan 1244 yılında kendisinden şiir dinlediğine göre bu tarihten sonra vefat etmiştir. Bütün mal varlığını Darü'l Hadis'e vakfetmiştir.³⁰

15. Ebu Hulayka Reşid ed-Din (D.1194 -Ö.?)

12.yy.'ın meşhur doktorlarından. 1194 yılında Caber'de doğdu. Esas ününü ise uzunca bir süre kalarak tahsilini yaptığı Urfa'da kazandı. Melik Adil'in emriyle Şam'a gönderilerek devrin ünlü hocalarından olan Ebu Said'den eğitim almıştır. Melik Zahir Rükneddin Baybars'a doktorluk yapmıştır. Eserleri ise şunlardır:

- a. Makale fi Hıfz el-Sıhha
- b. Makale fi Zaruret'el –Mert
- c. el –Miktar fi'l- Adviyata el-Müfrede
- d. Kitab-ı Fi Emraz ve Esbabına ve Alametüha ve Müdavatüha'dır.³¹

16. Abdulkadir b. Abdullah el –Hafız Ebu Muhammed el -Rehavi (D. 1132/ 1141? – Ö. 1215)

1144 yılında Urfa'nın fethi sırasında doğan âlim Harranlı bir ailenin yanında büyümüştür. Uzun yıllar hadis ilmiyle uğraşmıştır bu konuda yaptığı çalışmalarla dikkat çekmiştir. Kendisi için “Cezire Muhaddislerinden” denilmiştir. Hadis hafızlarından ders almıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra Urfa'ya dönerek burada ölmüştür. Hadis bilimine ilişkin 40'a yakın eser vermiştir. Eserlerinden birkaçı şunlardır:

- a. Kitab el –Arba'in el-Mütebayineti'l-ismad ve'l Bilad
- b. el –Fenaiz ve'l –Hesab
- c. el-Madiah ve'l –Memduh³²

17. Muhammed b. Teymiyye el –Harrani (D. 1147- Ö. 1225)

Teymiye 1147 yılında Harran'da doğmuştur. İbni Teymiye olarak ün yapan bu âlimin esas ismi Muhammed b el-Hıdır el-Muhammed'dir. Bağdat, Şam, Kahire ve Nişabur

³⁰ Kurtoğlu, s. 229.

³¹ Anonim, 'Urfalı Âlimler', **Harran Dergisi**, Şanlıurfa 1979, S. I s. 3.

³² Avcı, s. 109; Ramazan Şeşen, **Selahaddin Eyyubi ve Devri**, İslam Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırmalar Vakfı, İstanbul 2000, s.428.

şehirlerinde fıkıh, tefsir, dil, hatib ve vaizlik alanlarında eğitim aldı. Memleketi olan Harran'da 1225 yılında ölmüştür. Eserlerinden bazıları şunlardır.

- a. Tefsir el-Kurran el-Kebir(30 ciltten fazladır)
- b. Divan el-Hutab
- c. Tahlis el –Matlab fi Telhis el –Mezheb
- d. Belağü's Sagib ve Buğyetü'r Rağib'dir.³³

18. Ebü'l Ferc Abdulatif b. Abdulmun'im (D. 1182- Ö. 1273)

1182 yılında Harran'da doğdu. Hadis ve fıkıh konularında âlimdir. El Subaiyyat ve'l Sumaniyyat adlı eseri ile icazet almıştır. Hocalarından bahseden El Müncem fi Esmâ el-Şuyuh adlı eseri İslam dünyası bakımından biyografi alanında yapılmış kıymetli bir çalışmadır. 1273 yılında Kahire'de vefat etmiştir.³⁴

19. İbrahim Ayn Basal (D. 1231- Ö. ?)

1231 tarihinde Harran'da doğmuştur. Kendi kendine yetişmiş bir halk şairidir. Meşhur şairlerden olan Kadı el-Kudat Şemsüddin b. Halikan onu ziyaret etmiş ve şiirlerini dinlemiştir. Ayn Basal'ın pek çok şiir'i mevcuttur. Kendisi'nin oldukça hacimli bir divan'ı vardır. Şiirlerinden bir dördlük aşağıda nakledilmiştir.³⁵

'Aşkımı ve yanan gönlüme

Hakem edince baan zulum etti

Boyu posu yeşil dalları geçen

Gökteki dolunaydan güzel olan ey yar'

20. Takıyüddin Ahmed b. Teymiye (D. 1263– Ö. 1328)

Harran'ın tanınmış âlimlerinden olup Şeyh Şehabuddin'in oğludur. Dedesinin ismi Şeyhülislam Mecduddin Ebu'l-Berakat olup devrinin ünlü âlimlerindedir. Harran'da doğan Teymiye babası ile küçük yaşta Şam'a göç etmiştir. İleri derecede Arapça eğitimi aldıktan sonra tefsir ve hadis ilimlerinde 20 yaşına olmasına rağmen icazet almıştır. 1328 yılında öldüğünde Şam'daki bütün dükkânlar kapatılmış ve halk cenazeye katılmıştır. Cenazesini baş kadı Şeyh Alaaddin el-Kunuvi kıldırmıştır. Hanbelî âlimlerinin başında gelen Teymiye,

³³ Kurtoğlu, s.232.

³⁴ Kurtoğlu, s.230; Avcı, s.138.

³⁵ Kurtoğlu, s.231; Avcı, s.127–128.

devrinde önemli din âlimleri arasına girmiştir.³⁶ Devrinin ünlü hocalarından aldığı Hadis dersleri kendisinin bu alanda yetişmesini sağlamıştır. Çeşitli alanlarda yazdığı 500'den fazla eseri vardır.³⁷ Eserlerini şu alanlarda toplayabiliriz

- a- Tefsir kitapları
- b- Usul kitapları(68 adet)
- c- Fıkıh usul kitapları (28 adet)
- d- Fıkıh kitapları (53 adet)
- e- Muhtelif konulardaki kitaplar

Bazı âlimler onun verdiği fetvaları toplayarak 30 ciltlik kitap haline getirmişlerdir. Kendisinin yazdığı şiirleride mevcuttur.³⁸

21. Hasnun el- Nasranî el- Ruhavi (D. ?- Ö. ?)

Aslen Urfa doğumlu olup Diyarbakır ve Meyyafarikin şehirlerinde tıp tahsilini tamamladıktan sonra Konya'ya giderek Türkiye Selçuklu Sultanı olan I. Aladdin Keykubat'ın doktorluğunu yapmıştır. Daha sonra Ahlat şehine varmış ve Eyyubi hükümdarlarının doktorluğunu yapmıştır. 1228 yılında Halep şehrinde vefat etmiştir.³⁹

---

³⁶ Avcı, s.144–145; Şeşen, ' **Harran** ' , s. 164.

³⁷ Gündüz, **Paganizm**, s.44.

³⁸ Avcı, s.146.

³⁹ Şeşen, **Eyyubi**, s. 560.

SONUÇ

Ortaçağ dünyasının ünlü merkezlerinden olan Urfa gerek siyasi tarihi gerek dini ve kültürel hayatıyla bölgede önemli bir şehir olmuştur.

Urfa şehri'nin Güneydoğu Anadolu topraklarında Hıristiyanlığı kabul eden ilk Krallık olması ve Hıristiyanlığa Kudüs kadar beşiklik etmesi mirasına kattığı büyük değerlerdendir. Bir başka önemli özelliği de İncil'in ilk defa Urfa'da Latince'den Süryanice'ye çevirisinin yapılmasıdır. Yapılan çevirinin sayesinde Hıristiyanlığın geniş kitlelerce kabullenilmesinde etken rol oynamıştır.

Urfa kültür mirasının bir diğer özelliği de Ortaçağ filozoflarını barındırarak yaydıkları fikirler ile Hıristiyanlığın kendi içinde mezheplere ayrılışını hızlandırmasıdır. Mısır ve Suriye merkezli kurulan mezhepler Urfa'da yaşama şansını yakalamıştır. Bunda şehir halkının kültürel esnekliği etkindir.

Şehir özellikle bilimsel faaliyetler alanında Abbasiler devrinde doruk noktasını yakalamıştır. Matematik, Tıp, Fizik, Astronomi, Hadis gibi alanlarda en ünlü âlimleri etrafında toplayabilmiştir.

Avrupa'nın Skolâstik düşünce sonucu çöken medeniyeti Mısır–Antakya üzerinden Urfa'ya gelerek burada bilime kıymet veren insanların elinde yeniden canlanmıştır. Urfa'da Grekçe'den Süryanice ve Arapça'ya yapılan bilimsel çeviriler bilim tarihinde kaybedilen eserleri kurtardığı gibi Avrupa'nın düşünce yapısına da sahip çıkmıştır. Kuruluşundan buyana siyasi tarihinde devletlerin savaş alanı haline gelen topraklarında Urfa halkı fazla huzur bulamamıştır. Roma İmparatorluğu ile Med-Persler arasında meydana gelen mücadelede Urfa'daki Abgar Krallığı çok zor günler geçirmiştir.

Bizans İmparatorluğu döneminde Urfa toprakları, mezhep ayrılıkları nedeni ile merkez tarafından istenmeyen bir şehir haline gelmiştir. İslamiyet'in 639 yılındaki Kuzey Suriye fetihlerinden Urfa da nasibini almıştır. İslamiyet'in şehre gelişiyile şehirdeki dini mozaik daha da renklenmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya 1071 sonrasında sistemli şekilde düzenledikleri akınlar sonucunda Urfa bölgesi Türkmen kitlelerinin yeni yurdu olmuştur. Emir Bozan tarafından teslim alınan kale ile birlikte Avrupa'dan Ortadoğuya yönelen Haçlı Seferleri başlamıştır. Hıristiyan dünyası için Kudüs kadar kıymetli olan ve mukaddes eşyaların bulunduğu şehir kesinlikle kurtarılmalı idi.

Haçlı Seferleri İslam dünyasını zor durumlara sokmuşsa da, İmameddin Zengi'nin 1144 yılında şehri yeniden İslam dünyasına kazandırmasıyla Haçlı faaliyetleri sonuçsuz kalmıştır. Urfa şehri sürekli olarak paylaşılamayan bir kent ve kültür mirası olarak kalmıştır.

Müslümanlar'ın bölgeyi her ele geçirmesinde halka zulüm yapmadan, şehir sistemini kurmaya çalıştığı görülür. Buna karşılık Franklar'ın şehri ele geçirdikten sonra kendi dininden insanlara mezhep ayrılıkları nedeniyle yaptıkları manidardır.

İslam kültürünün içinde kalacak olan bölge Türkleşme olgusunu daha da fazla hissetmiştir. Kuzey Suriye olarak nitelendirilen bu bölgenin Türkler açısından en büyük önemi; Doğudan gelen akınların Urfa'da sistemli bir şekilde yapılandırıldıktan sonra Fırat Nehri'ni geçmelerine izin vermesidir. Böylece Anadolu'nun uç kısımları Türkmen akınları karşısında daha rahat bir yapıya kavuşmuşlardır.

Moğol istilası ile dengelerin tamamen bozulduğu İslam dünyasında, Urfa da bu karışıklılar içinde zorlanmış büyük yıkımlardan nasibini almıştır. Bunun en büyük sebebi ise coğrafyasında saklıdır. Kurulduğu coğrafyanın doğu-batı ticaret ve ulaşım koridorunun içinde olması bölgenin sık sık çeşitli gruplar tarafından hâkimiyetine alma mücadelelerine sahne olmuştur. Bunda yatan temel faktör ticaret üzerinden elde edilen verginin devletlerin iştahını kabartmasıdır.

Doğu- Batı ticaret geleneğinde Urfa, doğunun pahalı ipeğinin batıya geçirildiği ilk nokta olmuştur. Bu sebeple ticaret şehirde her zaman gözde olmuştur. Kurulduğu verimli arazi, tarım ürünleri bu cazibeyi daha da artırmıştır. Ticaret sayesinde doğu batı kültürlerini bir arada taşıdığını söylediğimiz şehir kültür alanında da bunu başarmıştır. Yetiştirdiği bilginlerle İslam ve Hıristiyan dünyasında saygınlık kazanmıştır. Şunu da unutmamalıyız ki kültür hazinesi çok geniş olan bu coğrafyanın ne yazık ki Türk-İslam hâkimiyetine girişinden sonra oluşan soyal yapısı hakkında çok kesin bilgilere sahip olunamamaktadır. Bunun sebebi ise Türk – İslam yazarlarındaki tarih anlayışının hikâyeci olmaktan çıkamamasıdır. 12. yüzyıl sonrasında şehir hayatını betimleyen ve bilgiler sunan eserler sınırlıdır. Bu durum araştırmacıların kaynaklarını yorumlamada sıkıntıya düşmelerine neden olmaktadır.

Şehirdeki mimari eserleri incelediğimizde ilginç bir sonuç ortaya çıkmıştır. Müslümanlar tarafından kutsallığına inanılan Camilerin sonradan İslam dünyasına kazandırıldığı ve ilk yapılarının Hıristiyan mimari özellikler taşımasının pek de insanları rahatsız etmediğidir.

Yapılan bu çalışmanın amacı siyasi ve dini hayatının gölgesinden kurtulamayan şehir tarihinde, Sosyal ve Kültür tarihinde araştırılması gerekliliğinin vurgulanmak istenmesidir. Çalışmamızın şehrin kültür tarihine ufakda olsa bir katkıda bulunacağına inanmaktayız.

KAYNAKÇA

ANA KAYNAKLAR

- Abul Faraç, Abul Faraç Tarihi (Çev. Ömer Rıza Doğrul) TTK, Ankara 1999
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa, (Çev. Mürsel Öztürk),
Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No. 881 Ankara, 1988
- Ebu Bekir Tıhrani, Kitab-ı Diyarbekriyya (Çev. Mehmet Demirdağ) Diyarbakır
Büyükşehir Belediyesi Yayınları No. 13. İstanbul, 1937
- El –Belazuri Ahmed b. Yahya b. Cabir, Futuhul Buldan (Çev. Mustafa Fayda)
Kültür Bakanlığı Yayın No: 707
- Ermeni Vardan, Ermeni Vardan Vekayinamesi (Türk Futuhat Tarihi 889–1269),
(Çev. H. Andreasyan) Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1937
- Gaudeefroy Demombyne, Memlüklüler Devrinde Suriye -Arap Müelliflerine göre-
TTK Kütüphanesi (Basılmamış Nüsha)Ankara
- Hetum Grigos Senyörü, Vekayiname (Çev. H. D. Andreasyan),TTK Kütüphanesi,
(Basılmamış Nüsha) Ankara
- İbnül Esir, Ebu'l Hasan İzeddin Ali b. Ebi'l Kerem Muhammed el- Cezeri, El-Kamil
Fi'T- Tarih, (Çev. Mertol Tulum) Bahar Yayınları, İstanbul 1990
- İbni Bibi, El Evamirü'l-Ala'ıye Fil-Umuri'l -Ala'ıye (Selçukname) , Hz. Mürsel Öztürk
Kültür Bakanlığı, Ankara 1996
- İbnül Kalansi, Tarih –i Zeyli Dımaşk , (Çev: H. A.R. GİBB) Londra 1932
- Kemaleddin Ebul Kasım Ömer b. Ahmed İbnül Adim, Historie D'alep
(Çev. Sami Dahe) Damaş 1951
- Kemaleddin Ebul Kasım Ömer b. Ahmed İbnül Adim, Buğyat at-Talab Fi Tarih Halab,
(Haz. Ali Sevim) , TTK, Ankara 1976
- Kerimüddin Mahmud, Müsameratül Ahbar, (Çev. Mürsel Öztürk) TTK, Ankara 2000
- Markizi, Kitab-üs Suluk li Marifetti duval-i el-M'luk, (Çev. Zakir Kadri Ugan) , TTK
Kütüphanesi, Ankara
- Mevdudi, Selçuklular Tarihi , (Çev. Ali Gençel) , Hilal Yayınları, Ankara
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er Ravendi, Rahat-üs-Sudur ve Ayet-Üs-Sürur,
(Çev. Ahmed Ateş) , TTK, Ankara 1957
- Nizamüddin Şami, Zafername (Çev. Necati Lugal) , TTK, Ankara 1987
- Süryani Mar Yeşua, Süryani Mar Yeşua Vakayinamesi , (Çev. Mulalla Yanmaz), Şehir
Matbaası, İstanbul 1958

- Süryani Mihail, Süryani Mihail Vekayinamesi ,(Çev. H. Andreasyan) , TTK
Kütüphanesi (Basılmamış Nüsha), Ankara
- Şadrud din Ebu'l-hasan Ali İbn. Nasır İbn. Ali el –Hüseyni, Ahbar-üd–Devlet is-
Selçukiyye , (Çev. Necati Lugal) TTK Ankara 1943
- Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vakayinamesi ve Papaz Grigor Zeyli, (Çev. H.
Andreasyan) TTK, Ankara 2000
- Urfalı Vahram, Vakayiname , (Çev. H. Andreasyan) TTK Kütüphanesi (Basılmamış
Nüsha), Ankara

SEYAHATNAMELER

- Barbaro, Josaphat, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, (Çev. Tufan Gündüz) ,Yeditepe
Yayınları No.29, İstanbul 2005
- Evliya Çelebi, Seyahatname, (Haz. Tevfik Kuran), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1985
- İbni Cübeyr, Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname, (Çev. İsmail Güler),
Selenga Yayınları, İstanbul 2003
- Nasr-ı Hüsrev, Sefername, (Çev. Abdülvehhab Tarzi) , MEB., İstanbul 1999
- Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa,
Asya ve Afrika Gözlemleri- Üç Kıtada Sosyal, Siyasi, Ekonomik İlişkiler
Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri-, (Çev. Nuh Arslantaş), Kaknüs
Yayınları, İstanbul 2001

TETKİK ESERLER

- Aka, İsmail, Timur ve Devleti, TTK, Ankara 1991
- Aka, İsmail, Mirza Şahrüh ve Zamanı, TTK, Ankara 1994
- Akdağ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Cem Yayınevi, İstanbul 1995
- Akşit, Oktay, Roma İmparatorluğu Tarihi, İstanbul 1970
- Albayrak, Yusuf, Antik Dönemde Edessa, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),
Ankara 2000
- Algül, Hüseyin, İslam Tarihi, Gonca Yayınevi, İstanbul 1991
- Alptekin, Coşkun, Dımaşk Atabeyliği (Tog-Teginler) , Marmara Üniversitesi
Yayınları No. 424, İstanbul 1985
- Altan, Ebru, İkinci Haçlı Seferi (1147–1148) , TTK, Ankara 2003
- Altan, Mehmet Altay, Alp Arslan ve Zamanı I, Ankara Üniversitesi Dil Tarih
ve Coğrafya Fakültesi Yanları No: 341, Ankara 1983

- Aykın, Ertan, Çizgilerle Şanlıurfa, Şanlıurfa Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları
No.14, 2005
- Baykara, Tuncer, Anadolunun Tarihi Coğrafyasına Giriş I. Anadolunun İdari Taksimatı,
Türk Kültürünü Arştırma Enstitüsü, Seri. VII, S.A-9, Ankara 2000
- Bosch, M. E, Helenizm Tarihinin Anahatları- I. Kısım Büyük İskander İmparatorluğu
(Çev. Afif Erzen), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No.
161, İstanbul 1942
- Bosch, M. E, Helenizm Tarihinin Anahatları- II. Kısım Roma İmparatorluğuna
Katıldıkları Tarihe Kadar Helenizm Devletleri (Çev. Sabahat Athan),
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943
- Cahen, Cloude, Osmanlıdan Önce Anadolu'da Türkler(Çev. Y. Moran), E Yayınları,
İstanbul 1994
- Çelik, Mehmet, Süryaniler Tarihi, Ayraç Yayınları, Erzurum 1986
- Çelik, Mehmet, Ortadoğu Mozaği Süryaniler- Nasturiler, Fırat Üniversitesi,
Ortadoğu Araştırmalar Merkezi Yayınları Sayı. IV, Elazığ 1996
- Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, TTK, Ankara 1990
- Demirkent, Işın, Haçlı Seferleri, Dünya Yayınları, İstanbul 1982
- Demirkent, Işın, Mıkhaıl Psellos'un Khronographio'sı, TTK, Ankara 1992
- Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980
- Gül, Muammer, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti,
Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005
- Gül, Muammer, XI- XIII. Yüzyıllarda Kudüs, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1997
- Güler, Selahaddin Eyyubi, Urfa Bölgesinde Devlet Adamları ve Komutanlar,
Şurkav Yayınları No.22, Ankara 1999
- Gündüz, Şinasi, Sabiler- Son Gnostikler, Vadi Yayınları, Ankara 1995
- Gündüz, Şinasi, Anadolu'da Paganizm- Antik Dönemde Harran ve Urfa, Ankara Okulu
Yayınları, Ankara 2005
- Gündüz, Tufan, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri- Bozulus Türkmenleri(1540-1640) ,
Bilge Yayınları, Ankara 1997
- Hayes, E. R. , Doğu- Batı Süryanilerinin Kurduğu Urfa Akademisi , (Çev.
YaşarGüvenç) Yaba Yayınları, İstanbul 2002
- Heyd, W, Yakın Doğu Ticaret Yolları, (Çev. E.Z.Karal) ,TTK, Ankara 1975
- Hitti, Philp K, History of Syria, London 1957

- Hitti, Philp K, Siyasi ve Kültüel İslam Tarihi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980
- Holt D.M, Haçlılar Çağı 11. yy'dan –1517'ye Kadar Yakın Doğu, Tarih Vakfı
Yurt Yayınları, İstanbul 1999
- Honigman, Ernest, Bizans Devletinin Doğu Sınırı,(Çev. Fikret Işıltan) İstanbul
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1528, İstanbul 1990
- Horopiskopos Aziz Gürel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır1970
- Işıltan, Fikret, 'Urfa Bölgesi Tarihi' , İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Yayınları No. 843,İstanbul 1960
- Kafesoğlu, İbrahim, Harzemşahlar Devleti Tarihi, TTK, Ankara1992
- Karataş, Mahmut, Cumhuriyet öncesi Şanlıurfada Kültür ve Eğitim, Kültür Bakanlığı
Yayınları / 1661, Ankara 1995
- Karataş, Mahmut, Şanlıurfa ve İlçelerindeki Kitabeler, Şanlıurfa Belediyesi
Kültür Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001
- Karluklu, Şaziye, The City Reborn of Water Şanlıurfa, Garanti Leasing Our Prouncies
I, İstanbul 1998
- Kınal, Füzuzan, Eski Anadolu Tarihi, TTK, Ankara 1998
- Koprman, Kazım Yaşar, Ayni'nin İkd-ul Cuma'nında 15. yy Anadolu Tarihi ile İlgili
Kayıtlar, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 1971
- Koprman, Kazım Yaşar, Mısır Memlükleri Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları
No.1090, Ankara 1989
- Köprülü, Fuat, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, TTK, Ankara 1999
- Kuran, Aptullah, Anadolu Medreseleri, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık
Fakültesi Yayınları No. 9, TTK, Ankara 1969
- Kürkçüoğlu, A. Cihat, Şanlıurfa Camileri, Şurkav Yayınları No. 7,Ankara 1993
- Levçenko, M.V, Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi,(Çev. Maide Selen) ,
Özne Yayınları, İstanbul 1999
- Mansel, Ali Müfit, Ege ve Yunan Tarihi, TTK, Ankara 1988
- Ocak, Ahmet Yaşar, Babailer İsyanı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996
- Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, (Çev. Fikret Işıltan) , TTK, Ankara 1995
- Ramsey, W. M, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası , (Çev. Mihri Pektaş) , MEB Yayınları,
İstanbul 1990
- Rastgeldi, Selahaddin, Edessa, Stockholm 1971
- Runciman, Stevan, Haçlı Seferleri Tarihi , (Çev. Fikret Işıltan) , TTK, Ankara 1998
- Segal, J. B; Edessa/ Urfa Kutsanmış Şehir, (Çev. Ahmet Arslan) İletişim Yayınları,
İstanbul 2002

- Sevim, Ali, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTK, Ankara 1988
- Sevim, Ali, Ünlü Selçuklu Komutanları, TTK, Ankara 1990
- Sevim, Ali – Yücel, Yaşar, Türkiye Tarihi, TTK, Ankara 1990
- Spuler, Bertold, İran Moğolları, TTK, Ankara 1957
- Sümer, Faruk, 16–18 yy. Anadolu–Suriye, el–Cezirede Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1950
- Sümer, Faruk, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Güven Matbaası, Ankara 1976
- Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatları- Destanları, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1992
- Şeşen, Ramazan, Selahaddin Eyyubi ve Devlet, Çağ Yayınları, İstanbul 1987
- Şeşen, Ramazan, Selahaddin Eyyubi ve Devri, İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 2000
- Togan, A.Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihin’ne Giriş, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981
- Turan, Ahmet Nezihi, 16yy da Ruha Sancağı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993
- Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1999
- Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 1998
- Turan, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Boğaziçi Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 1996
- Uçkun, Murat, Ortaçağ Urfası’nda Mimari Eserler(476–1517) , Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Manisa 2002
- Wolf, Robert Lee, A History Of the Crusades, (1189–1911)

MAKALELER

- Alper, Mehmet, ‘ İslam Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa’, *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı* , (Ed. Selahattin Yıldırım) , İstanbul 1987
- Anonim, ‘Urfalı Âlimler’, *Harran Dergisi*, S. 1–2, Şanlıurfa 1979
- Arslan, Mehmet, ‘ Selçuklu- Ermeni İlişkileri’, *Türkler*, C. VI, Ankara 2002

- Avcı, Necati, 'Harranın Yetiştirdiği Kadın ve Erkek Âlimler', Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri ve Bilim Adamları, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları* No.18, Kayseri 1995
- Becker, C.H , 'Eyyubiler' , *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul
- Bezer, Gülay Öğün, ' Zengiler' , *Türkler*, C.IV, Ankara 2002
- Cahen, Claude, 'Keyhusrew' , *Encyclopedia of Islam*
- Cahen, Claude, 'Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi' (Çev.Y. Yücel - D. Yıldız), *Bulleten*, S. 201, Ankara 1988
- Cihan, Ahmet Kamil, 'İslam Felsefesinin Oluşumunda Urfa Okulu ve Süryaniler' , Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri ve Harranlı Bilim Adamları, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları* No.18, Kayseri1995
- D. M. N , 'Edessa' , *Encyclopaedia Britannica*, U.S.A 1969
- Demir, Mustafa, ' İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler' , *Türkler*, C. VIII, Ankara 2002
- Demirci, Kürşat, ' Antik Urfa'nın Dinsel İnançları' , *Uygurluklar Kapısı Urfa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- Demirkent Işın, 'Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış (1098–1144) ' , *Tarih ve Kültürel Değerleri İçinde Şanlıurfa ve GAP*, Hz. Abdulkadir Karahan, İstanbul 1988
- Durukan, Aynur, ' Şanlıurfa Ulu Camii' , *Kültür ve Sanat Dergisi*, İşbankası Özel Urfa Sayısı, S.14, Haziran 1992
- Düzgün, Şaban Ali, ' İki Dünyanın Karşılaşması: Müslüman ve Latin Batı Dünyası Arasında Haçlı Seferleri Dönemindeki İlişkiler' , *Türkler*, C.VI, Ankara 2002
- Eğilmez, Mustafa, ' Musul ve Halep Atabeği Nureddin Mahmud' , *Türkler*, C. IV, Ankara 2002
- Erdem, İlhan- Uyar, Mustafa, 'Akkoyunlular' , *Türkler*, C.VI, Ankara 2002
- Ersoy, Bozkurt, 'Osmanlı Öncesi Anadolu Kervan Yolları ve Üzerindeki Kervansarayları' , *Kültür Sanat Dergisi*, S. 25. Ankara1995
- Freely, John, ' Urfa ve Harran Seyyhaları' *Uygurluklar Kapısı Urfa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- Gibb, H. A. R, ' Zengi And The Fall of Edessa' , *A History of the Crusades, Volume I The First Hundred Years*, (Ed. Kenneth M. Setton), University of Pnnsylvania pres, Philadelphia 1995

- Gibb, H. A. R, 'The Caliphate and the Arab States ', *A History of the Crusades, Volume I The First Hundred Years*, (Ed. Kenneth M. Setton), University of Pennsylvania pres, Philadelphia 1995
- Gül, Muammer, ' Güneydoğu Anadolu ve Milli Bütünlüğümüzün Coğrafi, Tarihi Temelleri' , Askeri ve Stratejik Tarih Araştırmalar Merkezi, S. 46, Ankara 2000
- Gül, Muammer, ' Önasya'da Bir Türk Devleti Eyyubiler (1175–1250)' , *Türkler*, C.V Ankara 2002
- Gül, Muammer, ' Harzemli Türklerin Anadolu ve Yakınoğu'daki Roller ve Tesirleri' *Belleten*(Basımda)
- Güler, Selahaddin Eyyubi, ' Edessa Krallığı Döneminden Günümüze Kadar Urfa Bölgesi Vali Ve Yöneticileri', *Şanlıurfa – Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Şurkav Yayınları No.27, Ankara 2002
- Güler, Selahaddin Eyyubi, 'Edessa Kırallığı Döneminden Günümüze Kadar Urfa Bölgesi Vali Ve Yöneticileri', *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- Güler, Selahaddin Eyyubi, ' Urfa'nın Tarihteki Şehir Kapıları' , *Şanlıurfa- Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Şurkav Yayınları No.27, Ankara 2002
- Hauptmann, Harald, ' Tarihöncesi- İlkçağ Dönemi' ,*Uygarlıklar Kapısı Urfa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- Honigman, Ernest, 'Urfa' ,*İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul
- Honigman, Ernest, 'Orfa', *First Encyclopedia of Islam*, 1918–1936
- Hrand, Andreasyan, '14 ve 15 yy. Türk Tarihine Ait Ufak Kronikler ve Kolofonlar', İstanbul Üniversitesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, İstanbul 1972
- Hrand, Andreasyan, ' Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları', İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*, C.I S.I, İstanbul 1949
- Işıltan, Fikret, 'Şanlıurfa Tarihine Genel Bir Bakış', *Tarih ve Kültürel Değerler İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, Hz. Abdulkadir Karahan, İstanbul 1988
- Keleş, Bahaddin, ' Memlükler Devrinde İdari Yapı', *Türkler*, C.V, Ankara2002
- Koprıman, Kazım Yaşar, 'Mısır Memlükleri', *Türkler*, C.V, Ankara 2002
- Köker, Ahmet Hulusi, 'Sabit b. Kurranın Hayatı ve Eserleri' , Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri ve Harranlı Bilim Adamları, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları No. 18*, Kayseri 1995
- Köprülü, M.Fuat, ' Harzemşahlar' ,*İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul

- Kurtoğlu, Mehmet, 'İlkçağdan Günümüze Urfa'da Sanat Ve Edebiyat' ,
Şanlıurfa- Uygarlığın Doğduğu Şehir, Şurkav Yayınları No.27,
Ankara 2002
- Kuzgun, Şaban, 'Harran Sabileri' , Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri ve
Bilim Adamları, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi*
Enstitüsü Yayınları No.18, Kayseri 1995
- Küçükşipahioğlu, Birsal, ' Haçlı Devletleri' , *Türkler*, C. VI, Ankara 2002
- Kürkçüoğlu, A. Cihat, ' Şanlıurfa Mimari Eserlerine Genel Bir Bakış' , *Şanlıurfa-
Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Şurkav Yayınları No.27, Ankara 2002
- Mercan, İsmail Hakkı, 'El-Batani; Hayatı ve Eserleri' , Harran Üniversitesinin
Bilimsel Temelleri ve Bilim Adamları, *Erciyes Üniversitesi*
Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları No. 18, Kayseri 1995
- Mercangöz, Zeynep- Tok, Emine- Türkoğlu, İnci, ' Şanlıurfa'nın Hıristiyan
Geçmişinin Günümüz İnanç Turizimindeki Yeri' , *GAP Bölgesindeki*
Kültür Varlıklarının Korunması Yaşatılması ve Tanıtılması
(1-5 Eylül 1998 Şanlıurfa) , Gap İdaresi, Ankara 2000
- Merçil, Erdoğan, 'Selçukluların Anadolu'ya Gelişinden Haçlı Seferlerinin
Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu' , *Bellekten* LII S. 203, Ankara
- Paydaş, Kazım, ' Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen
Harezmliler' , *Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi*, S.150, Haziran 2004
- Paydaş, Kazım, ' Büyük Selçuklu Devleti Kumandanlarından Urfa Fatihisi Bozan
Bey' , *Türk Dünyası Araştırmalar Dergisi*, S. 156, Haziran 2005
- Sarıkavak, Kazım, ' Urfa- Harran Okulları ve Süryaniler' , *Süryaniler ve Süryanilik*
II , Haz. Ahmet Taşgın- Eyup Tamer- Ceren Seyfeli, Ankara 2005
- Sevim, Ali, ' Artukoğlu Sökmenin Siyasi Faliyetleri' , *Bellekten*, C.XXVI, S.
109, TTK, Ankara 1962
- Sevim, Ali, 'Sultan Melikşahın Kuzey Suriye Seferi ve Sonuçları' , *9. TTK*
Kongresi 21- 25 Eylül 1981, Ankara 1988
- Sevim, Ali , 'Haleb Selçuklu Meliki Fahrü'l -Mülük Rıdvan' , *Bellekten*,
C.XXXIV, S. 133 Ankara 1970
- Sevim, Ali , ' Dımaşk Selçuklu Melikliği- Şemsü'l-Mülük Dukak Devri (1095-
1104)' *Bellekten*, C. XLVI, S.182, Ankara
- Sümer, Faruk, ' Karakoyunlular' , *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul

- Şeşen, Ramazan, ‘ Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ nin Siyasi ve Sosyal Durumu, Haçlılarla yapılan Mücadeleye Katkısı’ , *Uluslar Arası Haçlı Seferleri Sempozyumu 23–25 Haziran 1997*, TTK, Ankara 1999
- Şeşen, Ramazan, ‘ Harran ve Türk-İslam Tarihindeki Yeri’ , *Tarihi ve Kültürel Değerleri İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, Hz. Abdulkadir Karahan, İstanbul 1988
- Şeşen, Ramazan, ‘ Eyubiler’ , *Türkler*, C.V, Ankara 2002
- Taneri, Aydın, ‘Harizmşahlar’ , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, ‘ Berkuk Devrinde Memluklu Sultanlığı’ , İstanbul Üniversitesi, *Edebiyat Fakültesi Yayınları* No. 887, İstanbul 1961
- Turan, Osman, ‘ Keykubad I’ , *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul
- Uğur, Ahmet, ‘Selçuklu ve Osmanlı Devletinde Urfa Tarihi’ , Harran Üniversitesinin Bilimsel Temelleri ve Harranlı Bilim Adamları, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları* No. 18, Kayseri 1995
- Usta, Aydın, ‘ Artuklular’ , *Türkler*, C.VI, Ankara 2002
- Yardımcı, Nureddin, ‘ Harran Kazıları’ , *Tarihi ve Kültürel Değerleri İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, Hz. Abdulkadir Karahan, İstanbul 1988
- Yıldız, Hakkı Dursun, ‘ Hulafa-i Raşidin Devri’ , *Doğuştan Günümüze İslam Ansiklopedisi*, Esra Yayınları, Konya 1994
- Yıldız, Hakkı Dursun, ‘ Abbasiler Devrinde Urfa ve Çevresi’ , *Tarihi ve Kültürel Değerleri İçinde Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu*, Hz. Abdulkadir Karahan, İstanbul 1988
- Yınanç, Mükrimin Halil, ‘ Akkoyunlular’ , *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul
- Yınanç, Mükrimin Halil, ‘ Diyarbekir’ , *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul

Özet

Urfa, Fırat Nehri'nin doğusunda ve Mezopotamya topraklarının içinde yer almış tarihi bir şehirdir. Şehrin isimleri arasında Edessa, Urfa, Ruha ve Orhai en çok kullanılmış olanlardır. Şehrin kuruluşu Seleukos Devleti tarafından olmuştur. Şehri önemli kılan unsurların başında Abgar Krallığı'nın Hz. İsa'nın yaymaya başladığı Hıristiyanlığı kabul eden ilk krallık olması gelir. Urfa şehri Roma, Med, Pers, Sasani ve Bizans İmparatorluklarınca paylaşılammıştır. Şehir 7. yy.'da İyad b. Ganem tarafından İslam Dünyasına kazandırılmıştır. Hz. İbrahim'in burada yaşaması nedeni ile Müslümanlar tarafından kutsal kabul edilen şehir 12. yy.'a kadar devam eden İslam egemenliğinden sonra Haçlı Seferleri ile farklı bir kimlik kazanmıştır. Urfa Haçlı Kontluğu'na 1144 yılında son veren İmameddin Zengi İslam dünyasında büyük saygınlık kazanmıştır.

Türkler tarafından iskân edilen Urfa zaman içinde Müslüman bir yapıya kavuşmuştur. Moğollar tarafından işgaller bölge için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Şehir bu işgalden sonra eski canlılığına kavuşamamıştır. Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu Türkmen oymakları tarafından yönetilen şehir zaman içinde değerini yitirmiştir. Şehir, tarihinden getirdiği farklı kültürler sayesinde farklı mimari eserler ve efsaneler ile doludur. Bunlar arasında Balıklı Göl, Makam-ı İbrahim, Fırfırlı Camii, Selahaddin Eyyubi Camii, Circis Peygamber Camii, Kale, Harran Kapı, Bey Kapı, Samsat Kapı, Mendilon efsanesi, Nemrut ve Hz.İbrahim efsanesi yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Edessa, İyad b.Ganem, İmameddin Zengi, Abgar Krallığı, Moğollar, Kuzey Suriye.

Abstract

Urfa is a historical city that is situated in the east of the Euphrates and that is in Mesopotamia. The most used names of the city are Edessa, Urfa, Ruha and Orhai. The city was founded by the Seleukos State. The city is important because the Abgar Kingdom is the first kingdom to adopt the Christianity that the Prophet Jesus started to spread. Urfa couldn't be shared by Roma, Med, Pers, Sasani and the Byzantine Empire. The city was gained by the Muslim World by the help of Iyad b. Ganem in the 7th century. It is believed that Urfa is a holy city because The Prophet İbrahim lived here. The Muslim sovereignty is lasted until 12th century and the city gained a different identity after the Crusades. İmameddin Zengi, who put an end to Edessa Crusade Earldom in 1144, became a highly respected person.

Urfa, which is investigated by the Turks, became a muslim city in the time. Being occupied by the Mongols resulted in negative. After this occupation, the city couldn't recover again. The city that was directed by Ak Koyunlu and Kara Koyunlu Turkoman tribes lost its value during the years. The city is full of different architectural works and legends because of the different cultures in its history. These architectural works and legends are; Balıklı Göl, Makam-ı İbrahim, Fırfırlı Mosque, Selahaddin Eyyubi Mosque, Circis Peygamber Mosque, Castle, Harran Kapı, Bey Kapı, Samsat Kapı, Mendilon Legend, Nemrud and Hz. İbrahim Legend.

Key Words: Urfa, Edessa, Iyad b.Ganem, İmameddin Zengi, Abgar Kingdom, Mongols, North Syria.

Ek: 1

8. Yüzyıldan 15. Yüzyıla Kadar Urfa'da Yöneticilik Yapmış Şahsiyetler

1 Emeviler Dönemi (700–750)

Muhammed b. Mervan (692–709)

Mesleme b. Abdulmelik (709–718)

Ömer b. Hubeyrut (718–720)

Hişam b. Abdulmelik (720–724)

Süleyman b. Hişam(724–743)

Abda b. Riyah (743- 744)

II. Mervan b. Muhammed (744–750)

Musa b. Kab (750 -751)

Mukatil b. Hakem (751–754)

Humeyd b. Kahtabe (755–760)

Abbas b. Muhammed (760–772)

2. Abbasiler Dönemi (750- ?)

Musa b. Ka'b (772–775)

Fadl b. Salih (775–777)

Abdüsamed b. Ali (777–780)

Zufar b. Asım (780–780)

Abdullah b. Salih (780- ?)

Ebu Hureyre b. Muhammed (788'de görevde)

Kasım b. Harun (802–810)

Huzeyme b. Hazım (810–812)

Abdulmelik b. Salih (812–814)

Tahir b. El-Hüseyin(814–818)

Abd b. el-ala(818–820)

Abdullah b. Tahir(820–821)
Yahya b.Muaz (821–821)
Abdullah b. Tahir(821–824)
Muhammmd b.Tahir (824–825)
Yekdan (825–828)
Abbas b.el-Memeun (828–838)
Eşnas (838–846)
Ahmed b.Sa'id (846–849)
Büyük Boğa (849–862)
Vasıf(862-?)
Ahmed el-Mücevveh (?-?)
İshak b. Kündacık(891-?)
Muhammed b. İshak (891-?)
Terk b. el-Abbas(894 yılında görevde)
Muktefi b. el- Mutezid(899–902)
Ali b. Mansur(?-?)
Ali b. Abi –i Salasil(?-?)
Hafif Er-Tegin(?-?)
Ebü'l Heyca Abdullah(905–916)
İbrahim b. Hamdan (919–920)
Davud b. Hamdan(920-?)
Muhammed b. Raik (939–941)
Ebül Hasn Ahmed(941–942)
Ebu Bekr Muhammed (943 -?)
Seyfüddeve Ebül Hasan(?-?)

3. Numeyroğulları Dönemi (990- 1026)

Utayr (?-?)

Ahmed b. Muhammed (?- 1026)

4. Mervaniler Dönemi (1026–1031)

Emir Zengi (1026-?)

Emir Zengi ve Utayr(?-?)

Emir Zengi (?-1027)

İbn Şiblüddevle(1027-?)

Selman (?-1031)

5. Bizans İmparatorluğu'nun III. Dönemi (1031–1078)

Georges Maniakes (1031–1035)

Abu K'ap(1035-?)

Tavadanos(?-1063)

Vasil (?-?)

Paul (?-1071)

Leon (?-1078)

6. Ermeni Pihlaretos Dönemi (1078–1087)

Pihlaretos(1078-?)

Vasıl (?-1083)

Sımbat (1083)

Parakamonos

Barşavma (?-1087)

7. Büyük Selçuklu Devleti Dönemi (1087–1094)

Emir Bozan (1087–1094)

Salar (?)

8. Suriye ve Filistin Selçukluları Dönemi (1094–1095)

Ermeni Toros

9. Ermeni Toros Dönemi (1095–1098)

Ermeni Toros (1095–1098)

Alp İlek (33 gün)

10. Urfa Haçlı Kontlukları Dönemi (1098–1144)

I. Boudoin de Boulogne (1098–1100)

II. Boudoin du Bourg (1100–1118)

Tankred (1104–1105)

I. Joscelin de Cortenay (1119–1131)

II. Joscelin de Cortenay(1131–1144)

III. Joscelin de Cortenay(İsmen kont)

11. Zengiler Dönemi (1144–1182)

Zeyneddin Ali Küçük (1144–1145)

Aynudevle (?-?)

Emir Fahreddin (?-1182)

12. Eyyubiler Dönemi (1182–1239)

Muzafferudin Gökbörü (1183–1190)

Takıyuddin Ömer (1190–1191)

Nasırüddin Muhammed(1191–1192)

El-Melik-ül Adil (1192-?)

El-Melik-ül Adil II. kez(1193–1205)

El-Melik-ül Faiz(Vekil)

El-Melik-ül Kamil

El-Melik Şehabeddin Gazi(1218–1222)

El-Melik-ül Eşref(122–1228)

El-Melikül- Kamil (1229–1235)

El-Melik-üs Salih (1237–1239)

13. Mardin Artuklular Dönemi (1239–1260)

Bu dönme ait valilere rastlanmamıştır.

14. Meyyafarîkin Eyyubiler’i dönemi (1242–1260)

Bu dönme ait valilere rastlanmamıştır.

15. İlhanlılar Dönemi (1260–1272)

Emir Tudan (Durbal) (1260-?)

Duryal Noyan (1265–1267)

Mesud b.Yakub Alemüddin(1268–1280)

16. Mısır Memlûklü Devleti I. Dönemi (1272–1394)

122 yıllık dönemde sadece Emir Mencek b. Abdullah ismine rastlanmıştır.

17. Timur Devleti Dönemi (1394–1399)

Şehir bu dönem idari olarak Bağdat’da bulunan Şehzade Mirza Ebubekir’e bağlanmıştır.

18. Döğer Aşireti Dönemi (1399–1404)

Dımaşk Hoca (1399–1404)

Gökçe Musa(1404)

20. Ak Koyunlular- KaraKoyunlular Dönemi (1404–1429)

Yağmur Bey(1404-?)

Nur Ali Bey (?-?)

Habil(?-1429)

21. Mısır Memlûklü Devleti II. Dönemi (1429–1431)

El-Melik Eşref(1429–1431)

22. Ak Koyunlular Devleti II. Dönemi (1438–1505)

Cihangir Mirza(1438–1444)

Hamza Bey(?-1444)

Hacı Üveys Bey(1451-?)

Cihangir Mirza (1453–1469)

Musa Türkmen (1466-?)

Hacı Üveys Bey II. dönem (?-1475)

Yakup Bey(?-1505)

Ek.2 Fotoğraflar

Foto: 1 Halil-ül Rahman Gölü

Foto: 2 Ayn-ı Zeliha Gölü

Foto: 3. Abgar Ukkama ([http:// cavemanart. com/ osrohone/ osrohone.htm](http://cavemanart.com/osrohone/osrohone.htm))

Foto: 4. Osrohone Krallığı ([http:// cavemanart. com/ osrohone/ osrohone.htm](http://cavemanart.com/osrohone/osrohone.htm))

Foto: 5 Bey Kapısı

Foto:6 Bey Kapısı

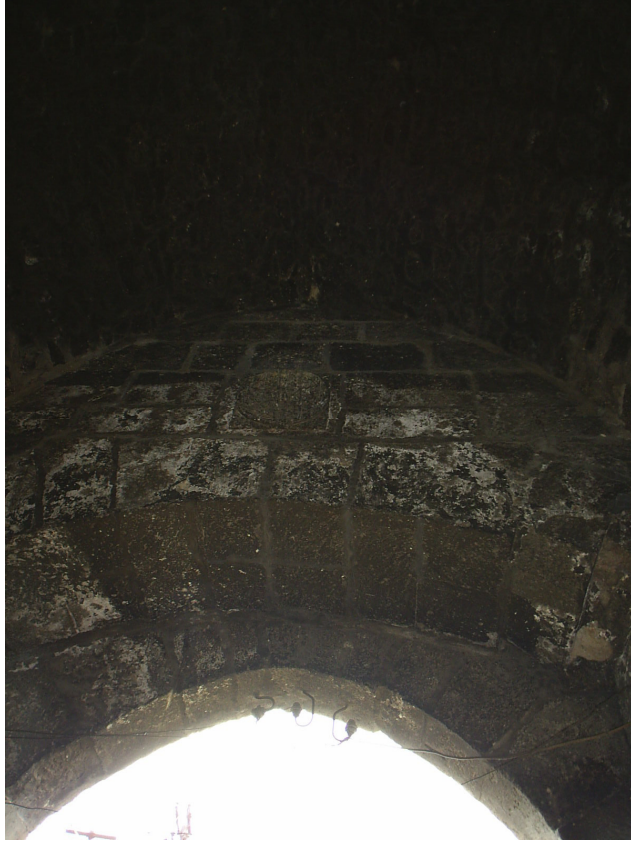

Foto: 7 Bey Kapısı

Foto: 8 Harran Kapı Kitabe ve Aslan Figürü

Foto:9 Harran Kapı Mührü

Foto:10 Harran Kapı Kuzey Cephe

Foto: 11 Urfa Kalesi Kuzey Cephe

Foto: 12 Urfa Kalesi Sütunları

Foto: 13 Urfa Kalesi Gizli Su Tüneli

Foto: 14 Urfa Kalesi Hendeği

Foto: 15 Urfa Kalesi Sütunu Yakın Görünüm

Foto:16 Vaftizci Yahya Kilisesi (Selahaddin Eyyubi Camii) Giriş Bölümü

Foto: 17 Vaftizci Yahya Kilisesi (Selahaddin Eyyubi Camii) Yan Payeler

Foto: 18 On İki Havariler Kilisesi (Fırfırlı Camii) Giriş Kapısı

Foto: 19 On İki Havariler Kilisesi (Firfırlı Camii) Sol Yan Süslemesi

Foto:20 On İki Havariler Kilisesi (Firfırlı Camii) Yan Görünüm

Foto: 21 On İki Havariler Kilisesi (Fırfırlı Camii) Mimber

Foto: 22 On İki Havariler Kilisesi (Fırfırlı Camii) Kubbe Görünümü

Foto: 23 On İki Havariler Kilisesi (Fırfırlı Camii) Sütunu

Foto: 24 Mor Stephan Kilisesi (Ulu Camii) Çan Kulesi (Minare)

Foto: 25 Meryem Ana Kilisesi Çan Kulesi

Foto: 26 Mor George Kilisesi(Circis Camii) Ön Cephe

Foto: 27 Mor George Kilisesi (Circis Camii) Son Cemaat Yeri

Foto: 28 Mor George Kilisesi (Circis Camii) Minaresi

Foto: 29 Reji Kilisesi Süryanice Kitabesi

Foto: 30 Reji Kilisesi Ön Payeler

Foto:31 Reji Kilisesi Yan Görünüm

Foto: 32 Halilül Rahman Camii Doğu Kapı Kitabesi

Foto: 33 Halilül Rahman Camii Batı Kapı Kitabesi

Foto: 34 Halilül Rahman Camii Kare Şekilli Sütunları

Foto: 35 Halilül Rahman Camii Mimber Görünümü

Foto: 36 Ulu Camii Güney Görünümü

Foto: 37 Ulu Camii Batı Giriş Kapısı Kitabesi

Foto: 38 Ulu Camii İmam Evi Kapısı Kitabesi

Foto: 39 Ulu Camii Son Cemaat Yeri Kitabesi

Foto:40 Ulu Camii Son Cemaat Yeri

Foto: 41 Pazar Camii Minaresi ve Süs İşlemeleri

Foto:42 Pazar Camii Avluyu Çevreleyen Odalar

Foto: 43 Pazar Camii Kuzey Mihrap Kitabesi

Foto: 44 Eski Ömeriye Camii Doğu Duvar Kitabesi

Foto: 45 Eski Ömeriye Camii Güney Kitabesi

Foto: 46 Eski Ömeriye Camii Sol Hutbe Balkonu ve Yan Kubbeler

Foto: 47 Eski Ömeriye Camii Hutbe Yeri Sağ Girişi

Foto: 48 Eski Ömeriye Camii Mihrap Bölümü

Foto: 49 Eski Ömeriye Camii Minaresi

Foto:51 Hasan Padişah Camii Minaresi

Foto: 50 Hasan Padişah Camii Son Cemaat Yeri

Foto: 52 Kara Musa Camii Dış Görünüş

Foto: 53 Kara Musa Camii Minaresi

Foto: 54 Toktemur Mescidi Kitabesi

Foto: 55 Toktemur Mescidi İç Görünüm

Foto: 56 Nakıbzade Medresesi Kitabesi

Foto: 57 Haliül Rahman Medresesi Dış Görünüm

Foto: 58 Şeyh Mesud Türbesi Giriş Kapısı

Foto: 59 Şeyh Mesud Türbesi Genel Görünüm

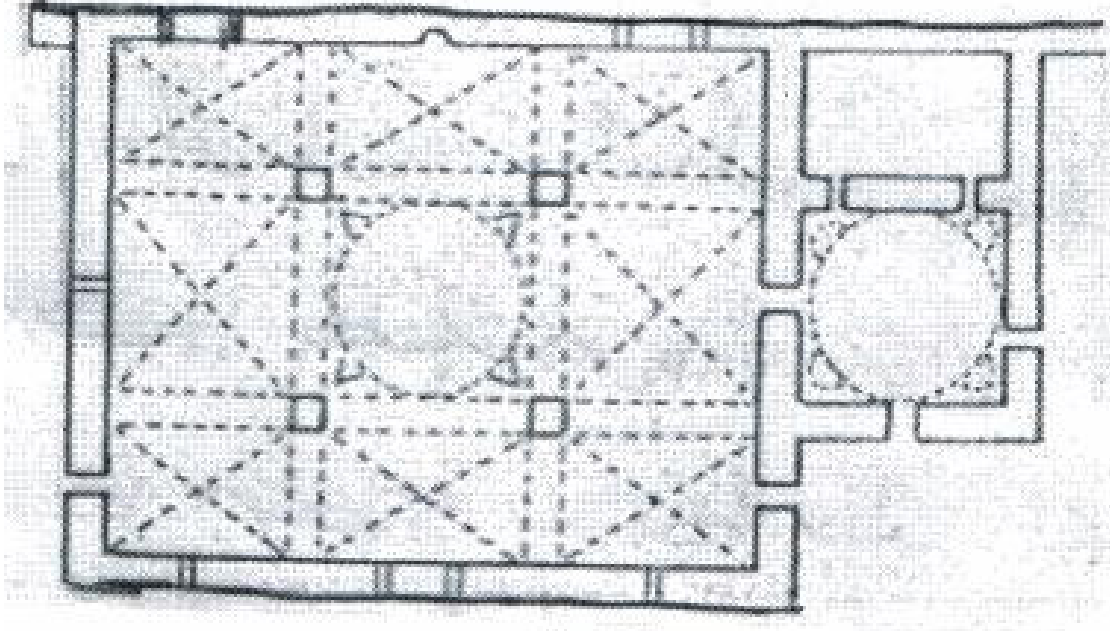

Foto: 60 Şeyh Mesud Türbesi Kubbesi'nin İçerden Görünümü

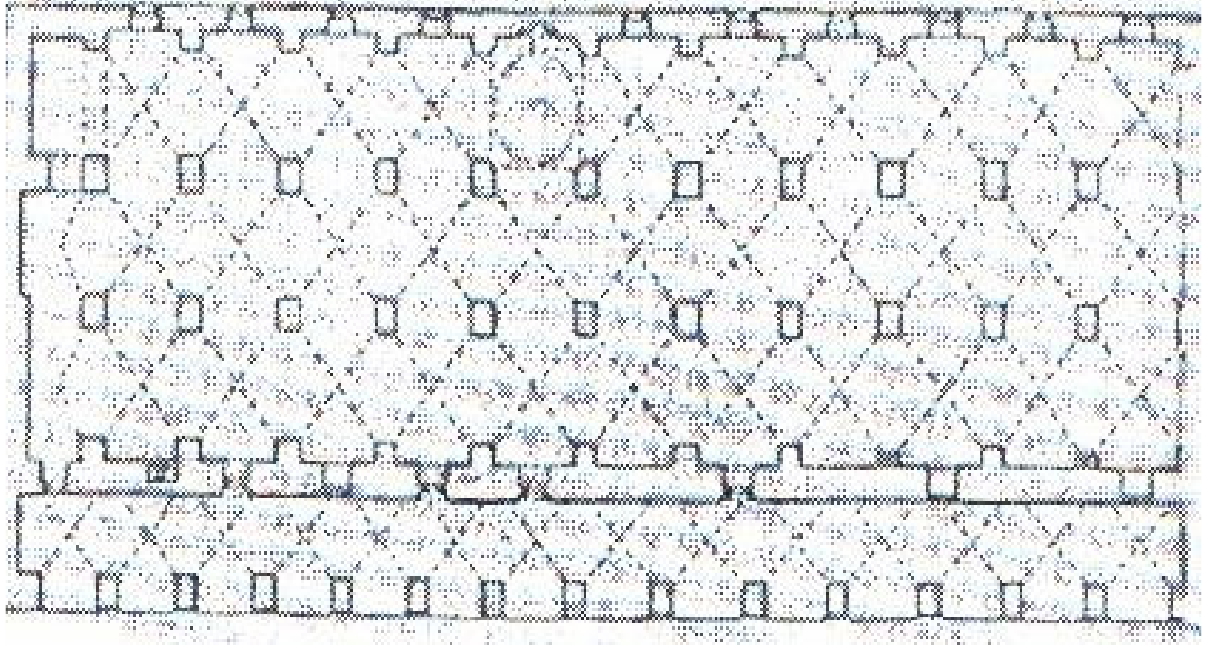

Foto: 61 Şeyh Mesud Türbesi'nin 150 m. Uzakta Bulunan Kitabesi

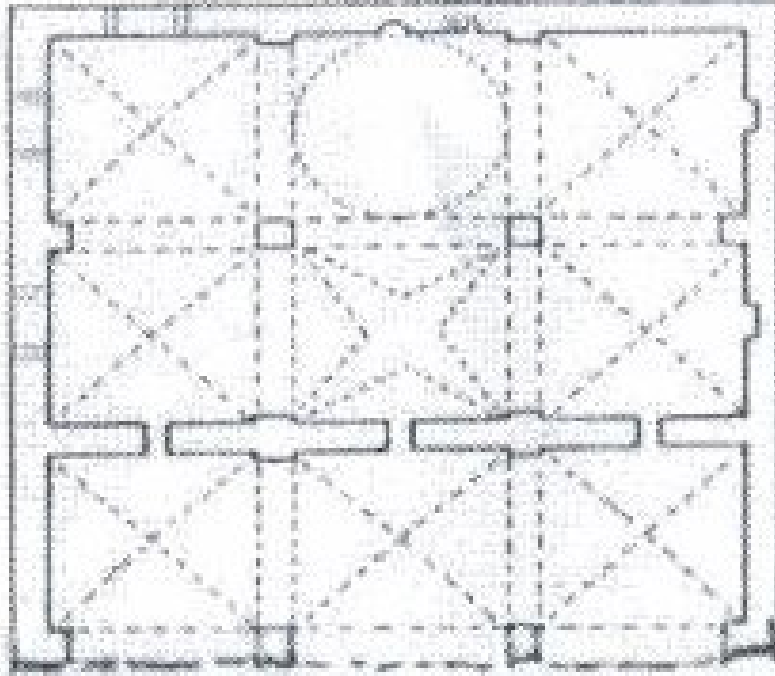
Ek:3 Mimari Planlar

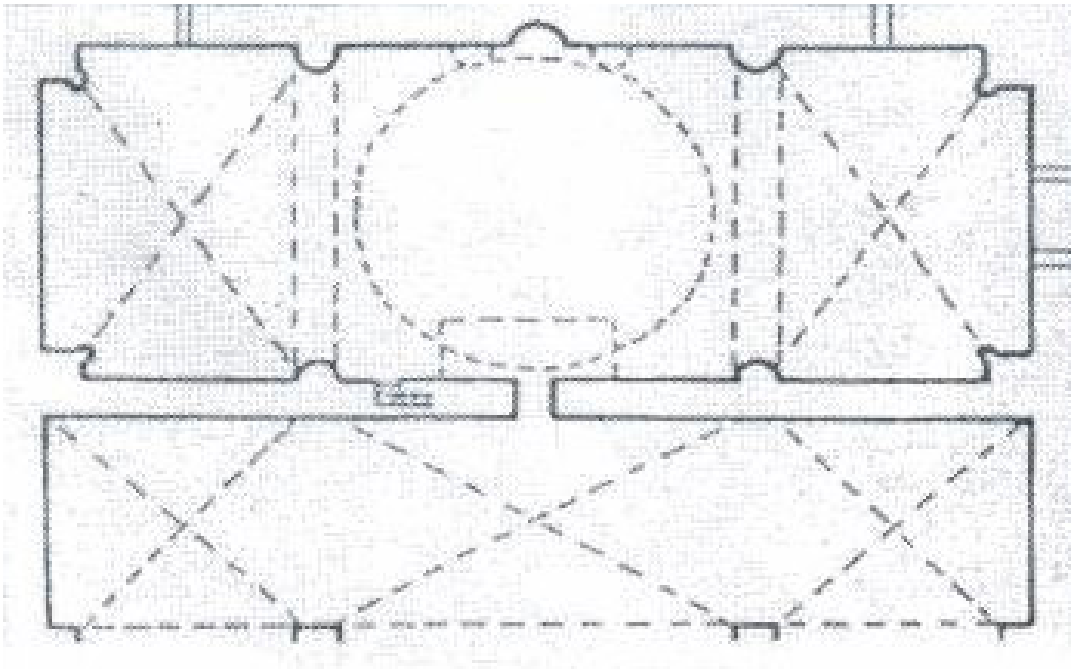
Plan 1: Halil-ül Rahman Camii (Cihat Kürkçüoğlu)

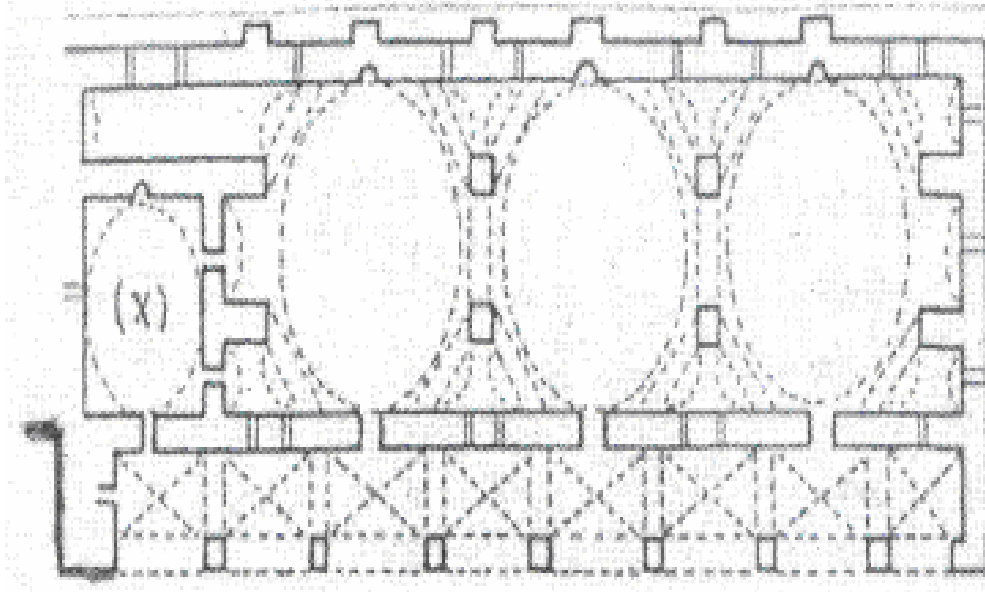
Plan 2: Ulu Camii (Cihat Kürkçüoğlu)

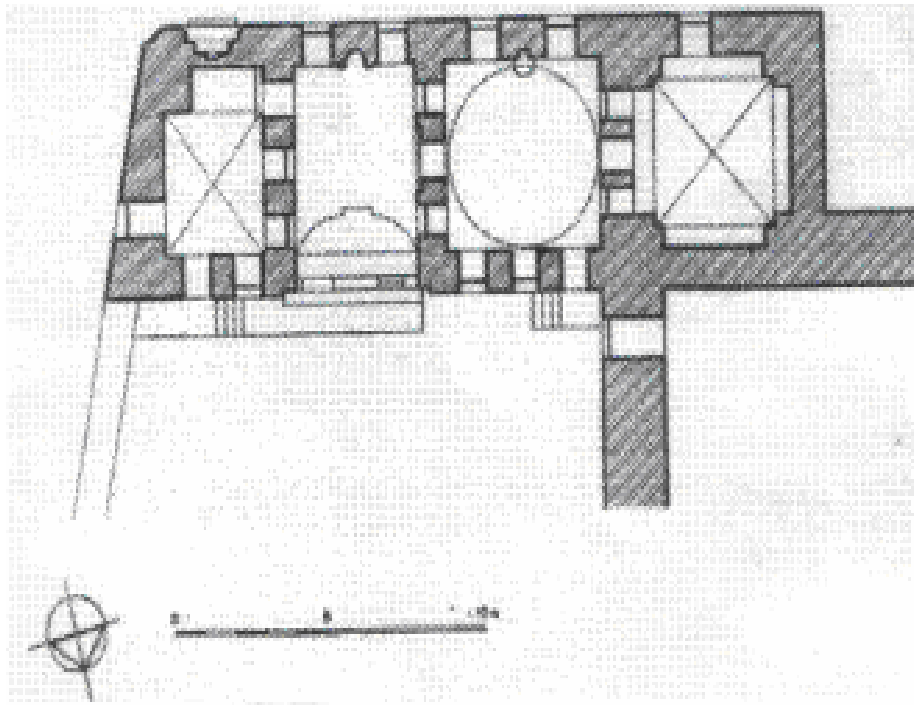
Plan 3: Pazar Camii (Cihat Kürkçüoğlu)

Plan 4: Eski Ömeriye Camii (Cihat Kütükçüoğlu)

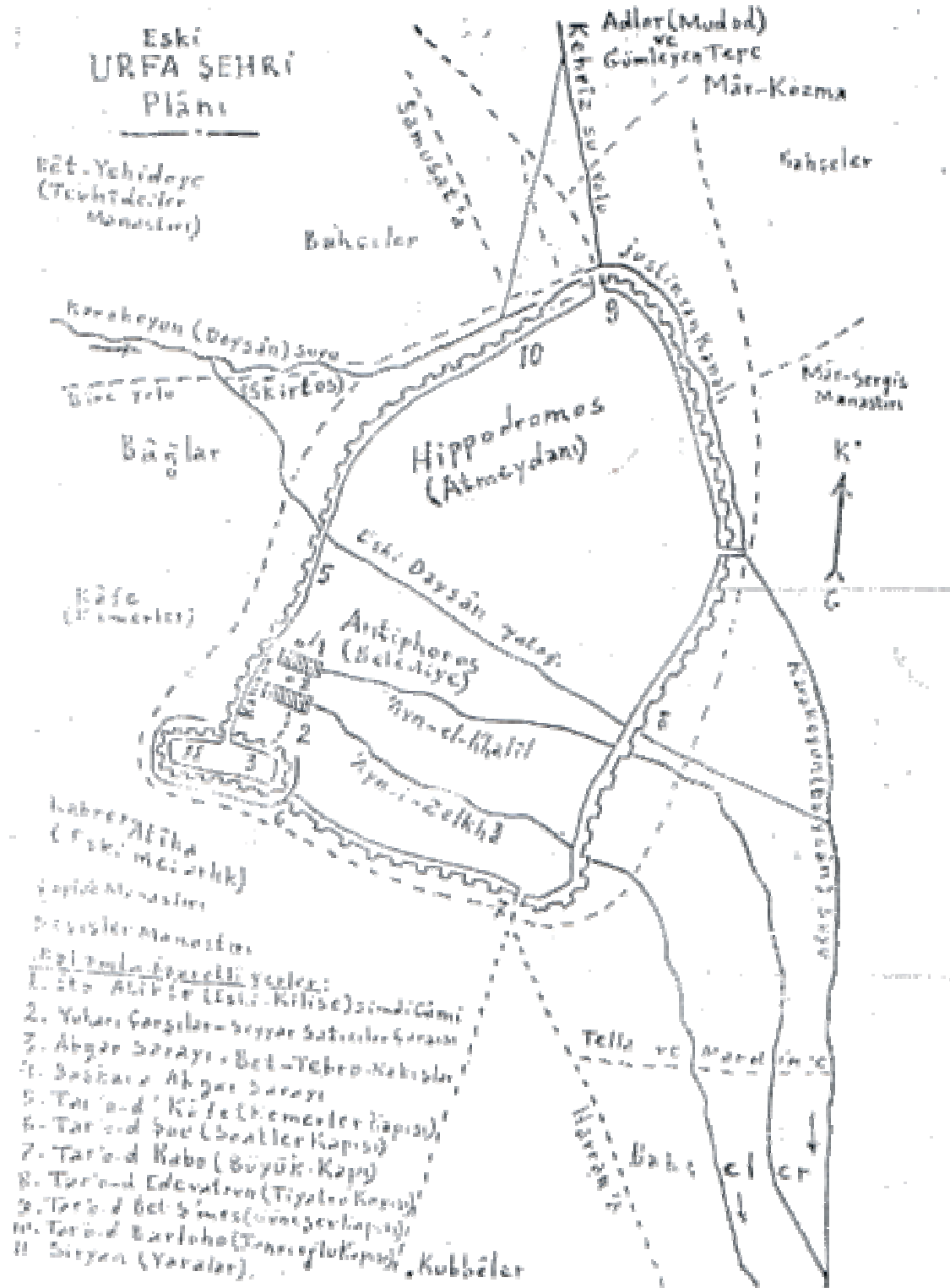
Plan 5: Hasan Padişah Camii (Cihat Kürkçüoğlu)

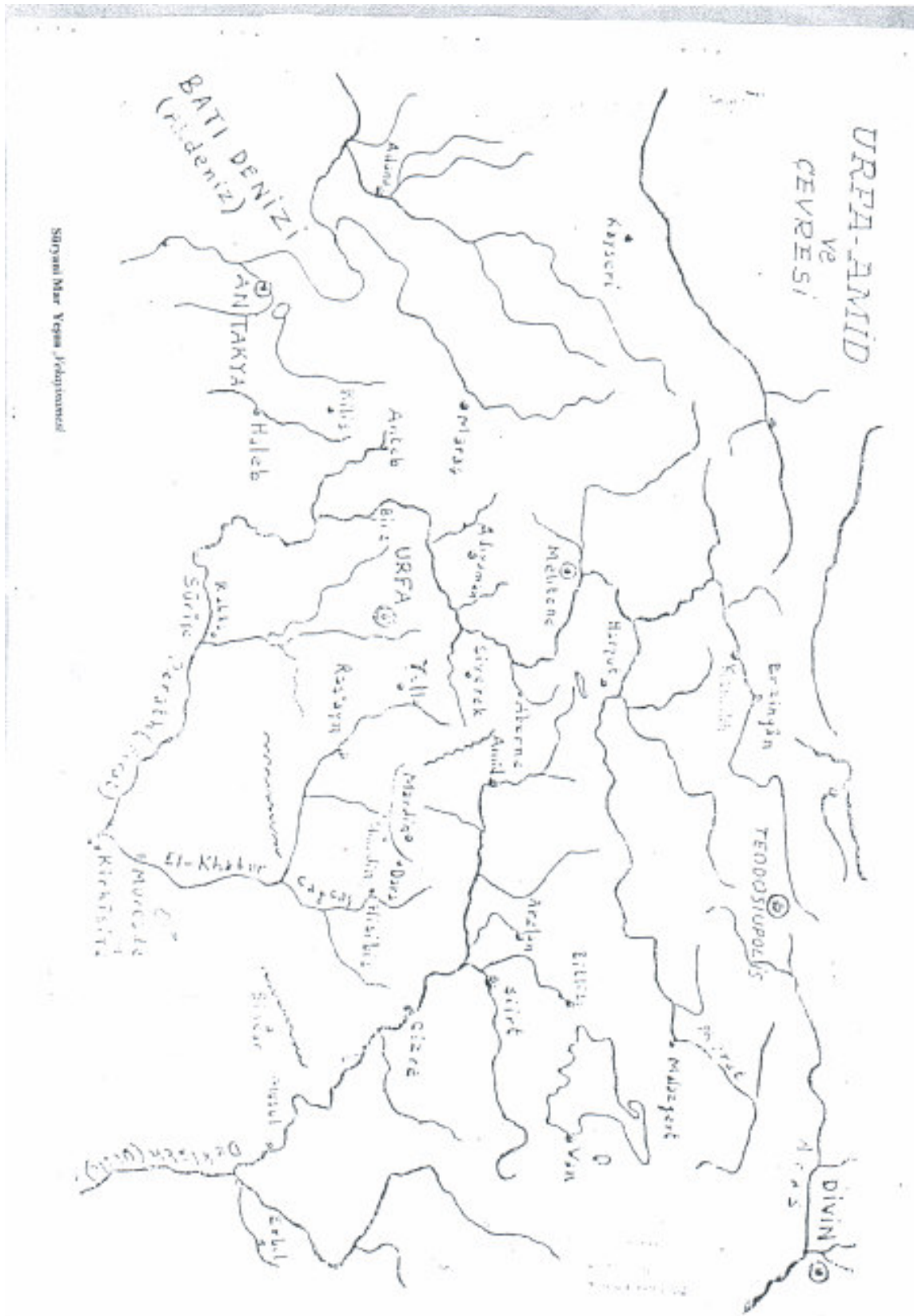
Plan 6: Eyyubi Medresesi (Aptullah Kuran)

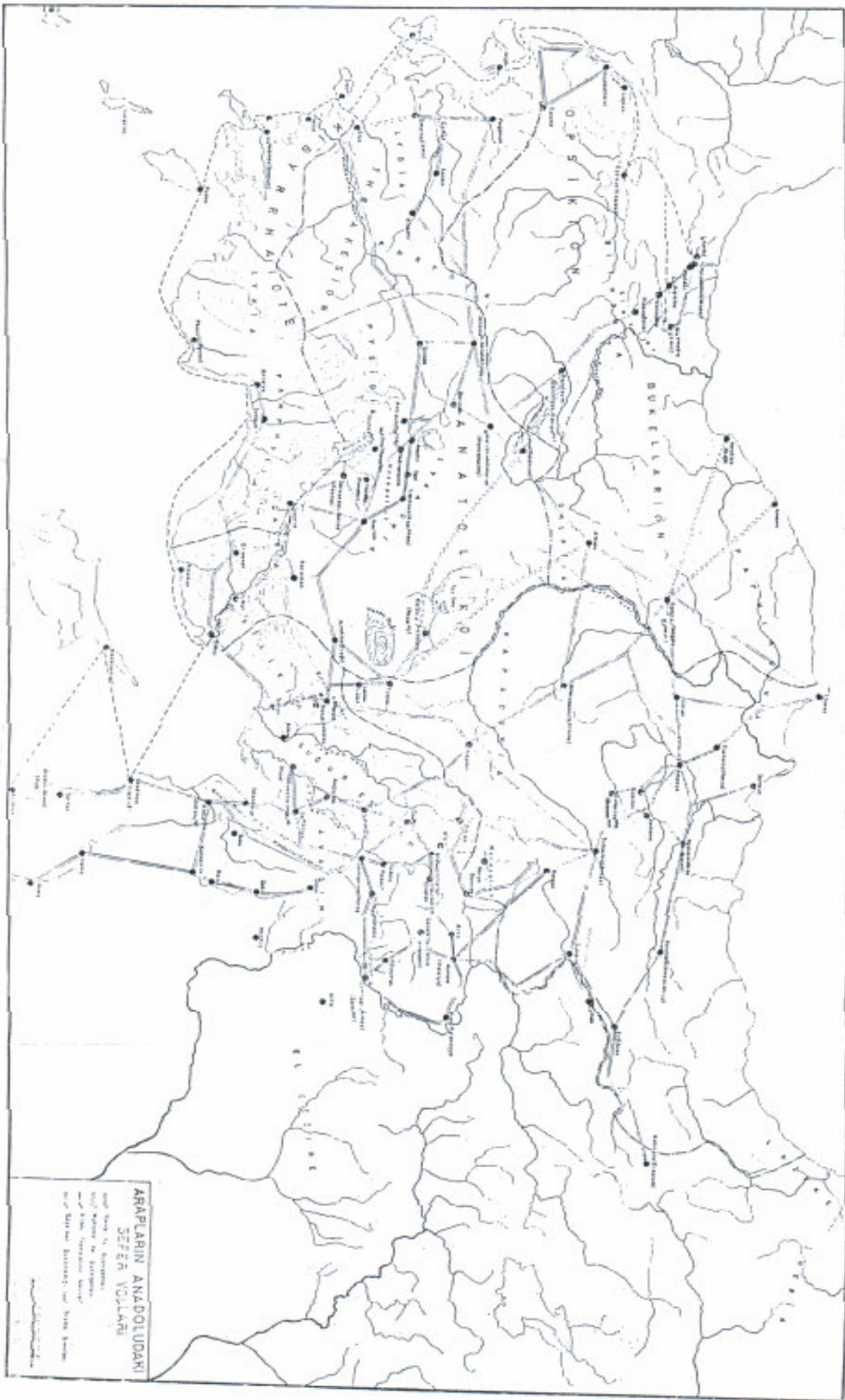
Ek:4 Haritalar

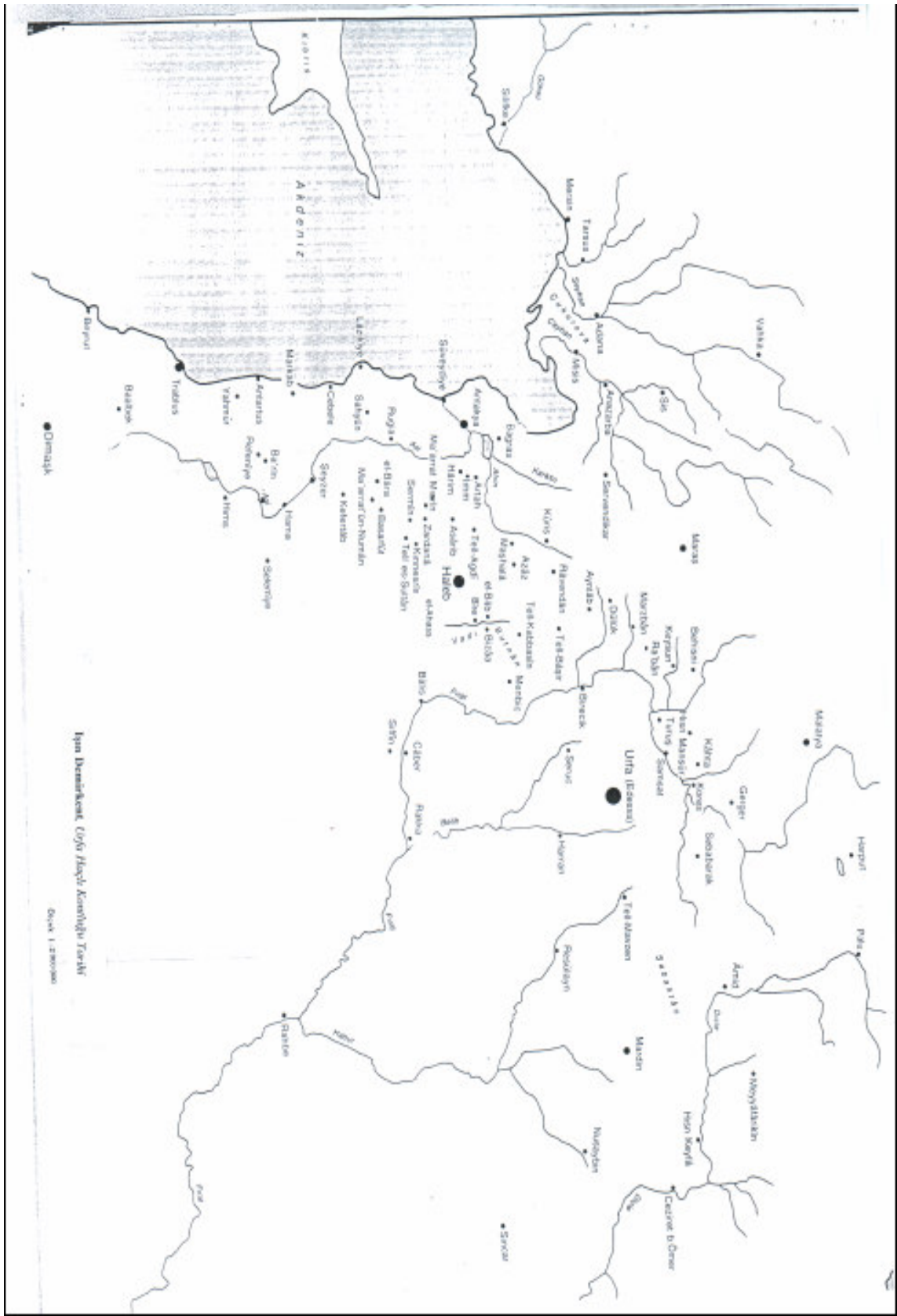
Şehrin Mâr Yezâ, Pânâsınca

Süryani Hariteleri, J. J. G. Reade

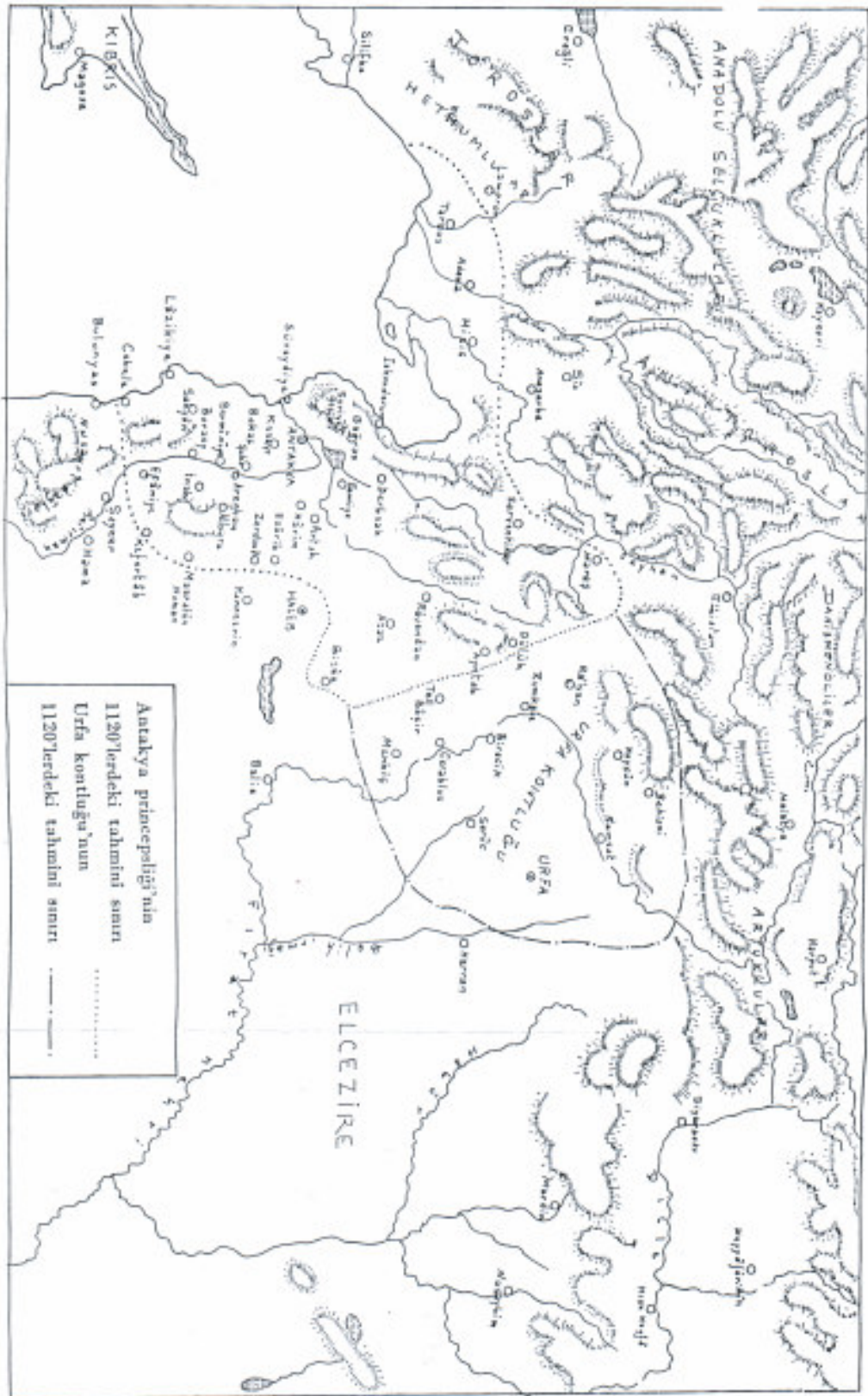
Fikret İshak, *Orta Bölgesi Tarihi*

Үзәк Башкортостан Республикасының җир һәм тәбиғәт шарты

1:200,000

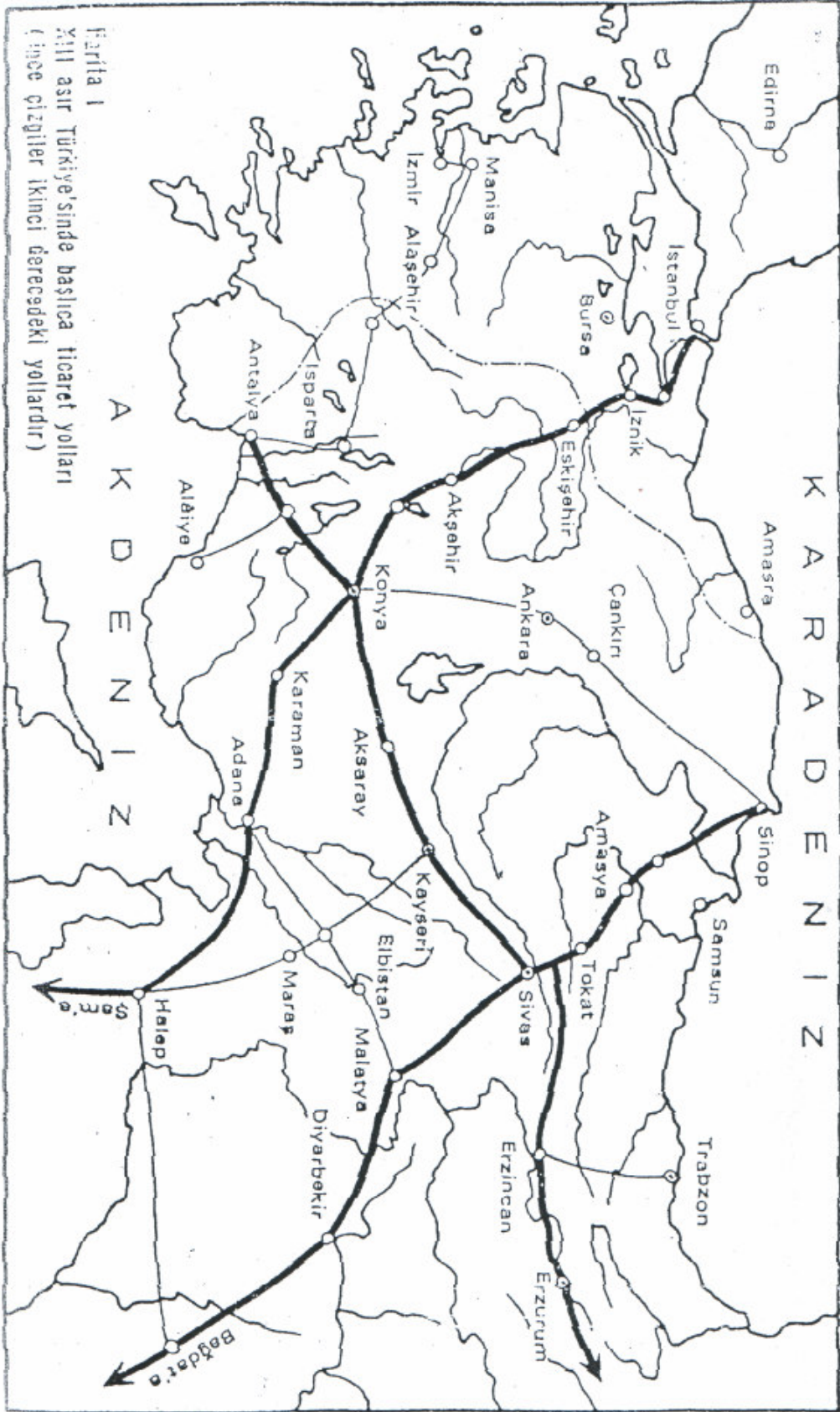

E. 12. Vaziyetle kemre Surra

Sierra Reanman, Angh Sefender Turki

Harita 1
 XI-II asır Türkiye'sinde başlıca ticaret yolları
 (İnce çizgiler ikinci derecedeki yollardır)

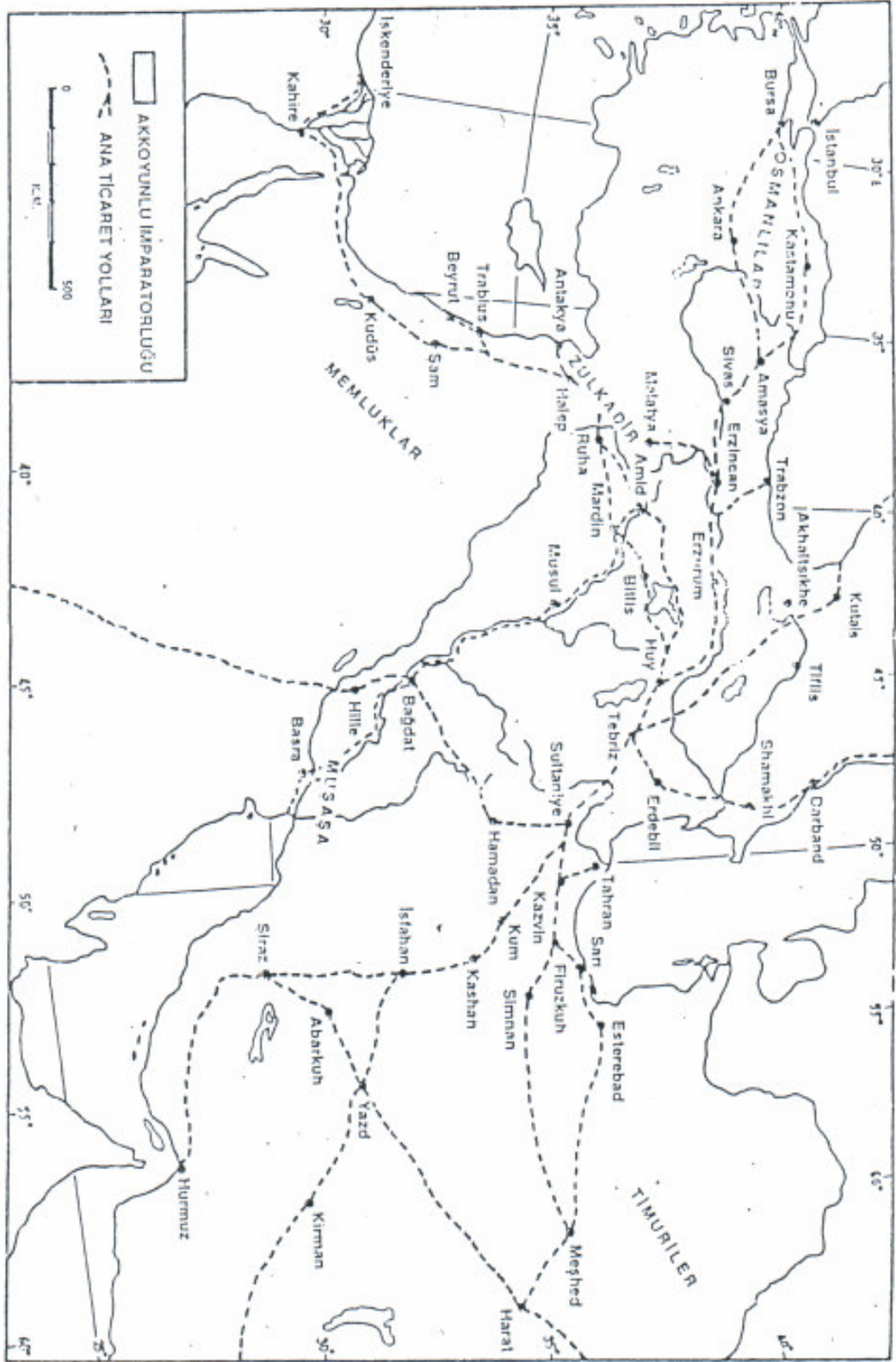
Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İstimal Tarihi

Bertold Spuler, İran Moğolları

D.M. Holt, *Haçlılar çağı 1139-1517 kadar Yekun Doğu Tarihi*

